

2025, C.2, №1

FİLOLOGİYA və PEDAQOGİKA: ELMİ ARAŞDIRMALAR

ISSN 3007-1615 (Print)
ISSN 3007-1623 (Onlayn)

FİLOLOGİYA və PEDAQOGİKA: ELMİ ARAŞDIRMALAR

Beynəlxalq elmi jurnal
International scientific journal
Международный научный журнал

PHILOLOGY and PEDAGOGY: SCIENTIFIC STUDIES

2025, C.2, №1

FİLOLOGİYA və PEDAQOGİKA: ELMİ ARAŞDIRMALAR

Beynəlxalq elmi jurnal
International scientific journal
Международный научный журнал

**PHILOLOGY and PEDAGOGY:
SCIENTIFIC STUDIES**

2025, C.2, № 1

ISSN – 3007 1615 (Print)

ISSN – 3007 1623 (Onlayn)

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası**

FİLOLOGİYA və PEDAQOGİKA: ELMİ ARAŞDIRMALAR

Beynəlxalq elmi jurnal.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə təsdiq edilmiş, elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

“Filologiya və pedaqogika: elmi araşdırmalar” dərgisi filoloji və pedaqoji elmlər istiqaməti üzrə dilçiliyin bütün sahələri, ədəbiyyatşünaslıq, folklor, pedaqogika və metodikaya aid Azərbaycan, rus, türk (bütün türk dil qrupları), ingilis, alman və fransız dillərində orijinal, yüksək keyfiyyətli elmi məqalələr dərc edən, dilimizin saflığını qoruyan, dilçiliyin nəzəri-metodoloji məsələlərinin tədqiqi və təbliği məsələlərini araşdıran lisenziyalı, açıq beynəlxalq elmi jurnaldır.

İl ərzində dörd dəfə nəşr olunur.

© FİLOLOGİYA və PEDAQOGİKA: ELMİ ARAŞDIRMALAR

PHILOLOGY and PEDAGOGY: SCIENTIFIC STUDIES

International scientific journal.

Approved by the decision of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan, included in the list of scientific publications.

"Philology and Pedagogy: Scientific Research" is a licensed, open, international scientific journal that protects the purity of our language, studies and promotes the theoretical and methodological issues of linguistics and publishes original, high-quality scientific articles in the direction of philological and pedagogical sciences in the Azerbaijani, Russian, Turkish (all Turkic language groups) English, German and French languages covering all fields of linguistics, literary studies, folklore, pedagogy and methodology.

The journal is published four times a year.

©PHILOLOGY and PEDAGOGY: SCIENTIFIC STUDIES

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir (reyestr № 4288)**

**TƏSİSÇİ
BAŞ REDAKTOR
MƏSUL KATİB**

**prof. Məhirə HÜSEYNOVA
dos. Könül HƏSƏNOVA
dos. Nazilə ABDULLAZADƏ**

REDAKSİYA ŞURASI

Nizami Cəfərov	(Azərbaycan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Möhsün Nağısoylu	(Azərbaycan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Alfiya Yusupova	(Tatarıstan, Kazan Federal Universiteti)
Qəzənfər Kazımov	(Azərbaycan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Nurilla Şaymerinova	(Qazaxıstan, Milli Avrasiya Universiteti)
Saodat Muhamedova	(Özbəkistan, Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti)
Sayılı Sadıqova	(Azərbaycan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Gülnur Kulsarina	(Başqırdıstan, Başqırdıstan Dövlət Universiteti)
İsmayıl Kazımov	(Azərbaycan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Cumali Şabanov	(Özbəkistan, Daşkənd Dövlət Şərqsünaslıq Universiteti)
Baha Ahmet Yılmaz	(Türkiyə, Ege Universiteti)
Ahmed Buran	(Türkiyə, Fırat Universiteti)
İlkin Qulusoy	(Türkiyə, Qars Qafqaz Universiteti)
Elizabed Bzhalava	(Gürcüstan, İ.Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universiteti)
Şövkət Şaripov	(Özbəkistan, Cizak Dövlət Pedaqoji Universiteti)

REDAKSİYA HEYƏTİ

Məhirə Hüseynova	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Mirvari İsmayılova	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Leyla Vəzirova	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Adil Babayev	(Azərbaycan, Azərbaycan Dillər Universiteti)
Tamilla Vahabova	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Könül Səmədova	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Razim Məmmədov	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Məhərrəm Məmmədli	(Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti)
Ülviyyə Hacıyeva	(Azərbaycan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Rəcəb Cəfərli	(Azərbaycan, Naxçıvan Dövlət Universiteti)

Journal was included in the register of printed publications by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan (register No. 4288)

FOUNDER

prof. Mahira HUSEYNOVA

EDITOR-IN-CHIEF

assoc. prof. dr. Konul HASANOVA

EXECUTIVE SECRETARY

assoc. prof. dr. Nazile ABDULLAZADE

EDITORIAL BOARD

Nizami Jafarov	(Azerbaijan, Azerbaijan National Academy of Sciences)
Mohsun Nagisoylu	(Azerbaijan, Azerbaijan National Academy of Sciences)
Alfiya Yusupova	(Tatarstan, Kazan Federal University)
Gazanfar Kazimov	(Azerbaijan, Azerbaijan National Academy of Sciences)
Nurilla Shaymerinova	(Kazakhstan, National Eurasian University)
Saodat Muhamedova	(Uzbekistan, University of Uzbek Language and Literature)
Sayali Sadigova	(Azerbaijan, Azerbaijan National Academy of Sciences)
Gulnur Kulsarina	(Bashkortostan, Bashkir State University)
Ismayil Kazimov	(Azerbaijan, Azerbaijan National Academy of Sciences)
Jumali Shabanov	(Uzbekistan, Tashkent State University of Oriental Studies)
Baha Ahmet Yilmaz	(Turkiye, Ege University)
Ahmed Buran	(Turkiye, Firat University)
Ilkin Gulusoy	(Turkiye, Kars Kafkas University)
Elizabed Bzhalava	(Georgia, Tbilisi State University named after I.Javakhishvili)
Şovkat Sharipov	(Uzbekistan, Cizzak State Pedagogical University)

ADVISORY STAFF

Mahira Huseynova	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Mirvari Ismayilova	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Leyla Vezirova	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Adil Babayev	(Azerbaijan, Azerbaijan University of Languages)
Tamilla Vahabova	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Konul Samadova	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Maharram Mammadli	(Azerbaijan, Baku State University)
Razim Mammadov	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Ulviyya Hajiyeve	(Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)
Rajab Jafarli	(Azerbaijan, Nakhchivan State University)

MÜNDƏRİCAT

Dilçilik

Hüseynova Mahirə

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DİLLƏRİNDƏ MƏİŞƏT ƏŞYALARININ
ADLARINI BİLDİRƏN SÖZLƏRİN MÜQAYİSƏSİ15

Həsənova Könül (Nərimanqızı)

POEZİYANIN “SÖZ OYUNU”NDA FONETİK QƏNAƏTİN
PSİXOLİNGVİSTİK ASPEKTLƏRİ.....26

Hacıyeva Ülviyyə

DİLLƏRARASI ƏLAQƏLƏRƏ VƏ MÜXTƏLİF SÖZ QRUPLARININ BU
PROSESDƏ İSTİFADƏ SAHƏSİNƏ GÖRƏ ROLU VƏ FUNKSİYASINA
BAXIŞ35

İsayeva Faidə

DİLİN CƏMİYYƏTDƏ İNKİŞAFI.....41

Cəmilli Fəridə

AZƏRBAYCAN QADIN NASİRLƏRİN DİLİNİN FONETİK TƏHLİLİ48

Təhməzov Zamiq

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QOŞMALAŞMA55

Xəlilova Sevdə

İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN İCTİMAİ-SİYASİ TERMİNLƏR VƏ
ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ64

Əliyeva Fatma

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZDÜZƏLTMƏ PROSESİNDƏ İŞLƏNƏN
AFFİKSLƏR71

Rəhimova Nazilə

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SAY TƏRKİBLİ FRAZEOLoji
VAHİDLƏRİN SEMANTİKASI78

Allahverdiyeva Günel

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ YENİ SÖZLƏRİN İZAHİ ZAMANI
ATALAR SÖZLƏRİNDƏN İSTİFADƏ.....85

Məmmədova Leyla

İNGİLİS MƏNŞƏLİ BEYNƏLMİLƏL TERMİNLƏR.....92

İbrahimova Aysel

İNGİLİS DİLİNİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN LİŖQVİSTİK AMİLLƏR...	99
Quliyeva Səadət	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ “İSİM + İSİM” STRUKTURLU MÜRƏKKƏB LEKSİK VAHİDLƏRİN QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ...	107
Əliyeva Səidə	
KOMMUNİKASIYA PROSESİNDƏ NİTQ ETİKETLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ.....	115

Ədəbiyyatşünaslıq

Abdullazadə Nazilə	
ƏDƏBİYYATDA DİNİ ARXETİPLƏR	123
Dəmirova Cəmilə	
İBN ƏL-QATTA ƏS-SİQİLLİNİN MƏHƏBBƏT LİRİKASI.....	133
İsmayılova Nəzrin	
İNGİLİS ŞAİR VƏ YAZIÇILARIN ƏSƏRLƏRİNDƏ HİPERBOLALARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	140
Əliyeva Sevinc	
CEYMS COYSUN “EVELİN” HEKAYƏSİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ STRATEGİYALARI.....	154

Pedagoqika və metodika

Vəliyeva Səkinəxanım	
XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ ŞİFAHİ NİTQDƏ YARANAN ÇƏTİNLİKLƏR	166
İsmayılova Aygün	
DİSTANT TƏHSİLİN TƏTBİQİ İMKANLARI.....	173
Alıyeva Günay	
İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ OYUN-TAPŞIRIQLARDAN İSTİFADƏ METODİKASI.....	179
Qasımov Mirvari	
İSPAN TƏHSİL SİSTEMİNDƏ ÖNƏ ÇIXAN XÜSUSLAR.....	187
Miriyeva Aynur	
AKADEMİK YAZININ ƏHƏMİYYƏTİ: ƏNƏNƏVİ VƏ ONLAYN TƏDRİS METODLARI.....	194

Süleymanova Aytən

İTERAKTİV METODLARIN TƏTBİQİ PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ
ELMİ FİKRİN FORMALAŞDIRILMASI İMKANLARI.....200

Mahmudova Mehriban

ƏNƏNƏVİ VƏ MÜASİR DƏRS: OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ.....214

Qasımzadə Aysel

İNGİLİS DİLİ MÜƏLLİMLƏRİNİN KEYFİYYƏTLİ HAZIRLANMASINDA
STRATEJİ İDARƏETMƏNİN ROLU.....221

İbrahimli Nərmin

İNGİLİS DİLİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ OÜTENTİK
DİALOQLARIN PERSPEKTİVLƏRİ.....228

CONTENTS

Linguistics

Huseynova Mahira

COMPARISON OF TERMINOLOGICAL TERMS RELATED TO LINGUISTICS IN AZERBAIJANI AND UZBEK LANGUAGES.....15

Hasanova Konul (Nariman)

PSYCHOLINGUISTIC ASPECTS OF PHONETIC ECONOMY IN THE POETRY “WORDPLAY” 26

Hajiyeva Ulviya

A LOOK AT INTERLINGUISTIC RELATIONS AND THE ROLE AND FUNCTION OF DIFFERENT WORD GROUPS IN THIS PROCESS ACCORDING TO THEIR SCOPE OF USE.....35

İsayeva Faida

THE DEVELOPMENT OF LANGUAGE IN SOCIETY.....41

Jamilli Farida

PHONETIC ANALYSIS OF THE LANGUAGE OF AZERBAIJAN FEMALE PROPHETS.....48

Tahmazov Zamig

TRANSFORMATION INTO POSTPOSITION IN THE MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE.....55

Xalilova Sevda

SOCIO-POLITICAL TERMS USED IN ENGLISH AND THEIR TRANSLATION INTO AZERBAIJANI.....64

Aliyeva Fatma

AFFIXES USED IN THE PROCESS OF WORD FORMATION IN ENGLISH.....71

Rahimova Nazile

SEMANTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH NUMERALS IN AZERBAIJANI AND ENGLISH.....78

Allahverdiyeva Gunel

USING PROVERBS WHEN EXPLAINING NEW WORDS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING.....85

Mammadova Leyla

INTERNATIONAL TERMS OF ENGLISH ORIGIN.....92

İbrahimova Aysel

LINGUISTIC FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF ENGLISH LANGUAGE	99
--	----

Guliyeva Saadat

STRUCTURAL FEATURES OF COMPLEX LEXICAL UNITS WITH "NAME+NAME" STRUCTURE IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES.....	107
---	-----

Aliyeva Saida

THE IMPORTANCE OF SPEECH ETIQUETTES IN THE COMMUNICATION PROCESS.....	115
---	-----

Literary studies

Abdullazade Nazile

RELIGIOUS ARCHETYPES IN LITERATURE.....	123
---	-----

Damirova Jamile

LYRIC POETRY OF IBN AL-QATTA' AL-SIQILLI.....	133
---	-----

İsmaylova Nazrin

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF HYPERBOLES IN THE WORKS OF ENGLISH POETS AND WRITERS.....	140
---	-----

Aliyeva Sevinj

THE TRANSLATION STRATEGIES OF JAMES JOYCE'S STORY "EVELINE" INTO AZERBAIJANI	154
--	-----

Pedagogy and methodology

Valiyeva Sakinaxanim

DIFFICULTIES IN ORAL SPEECH IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS	166
---	-----

İsmaylova Aygun

POSSIBILITIES OF APPLICATION OF DISTANCE EDUCATION.....	173
---	-----

Aliyeva Gunay

METHODOLOGY OF USING GAMES-TASKS IN ENGLISH LANGUAGE LESSONS	179
--	-----

Gasimova Mirvari

HIGHLIGHTS OF THE SPANISH EDUCATION SYSTEM.....	187
---	-----

Miriyeva Aynur

THE IMPORTANCE OF ACADEMIC WRITING: TRADITIONAL AND
ONLINE TEACHING METHODS194

Suleymanova Aytan

POSSIBILITY OF FORMATION OF SCIENTIFIC OPINION IN STUDENTS
IN THE PROCESS OF APPLICATION OF INTERACTIVE METHODS.....200

Mahmudova Mehriban

SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN TRADITIONAL AND
MODERN LESSONS.....214

Gasimzada Aysel

THE ROLE OF STRATEGIC MANAGEMENT IN EFFECTIVE TRAINING
OF ENGLISH LANGUAGE TEACHERS.....221

İbrahimli Narmin

THE PERSPECTIVES OF AUTHENTIC DIALOGUES IN DEVELOPING
ENGLISH LANGUAGE PROFICIENCY.....228

СОДЕРЖАНИЕ

Лингвистика

Гусейнова Махира

СРАВНЕНИЕ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К
НАУКЕ О ЯЗЫКЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И УЗБЕКСКОМ
ЯЗЫКАХ.....15

Гасанова Кенуль (Нариманкызы)

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОНЕТИЧЕСКОЙ
ЭКОНОМИИ В ПОЭЗИИ «ИГРЫ СО СЛОВОМ».....26

Гаджиева Ульвия

ВЗГЛЯД НА МЕЖЯЗЫКОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ, РОЛИ И ФУНКЦИИ
РАЗЛИЧНЫХ ГРУПП СЛОВ В ЭТОМ ПРОЦЕССЕ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ
ОБЛАСТИ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ.....35

Исаева Фаида

РАЗВИТИЕ ЯЗЫКА В ОБЩЕСТВЕ.....41

Джамилли Фарида

ФОНЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЯЗЫКА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ
ПИСАТЕЛЬНИЦ.....48

Тахмезов Замик

ПОСЛЕСЛОГИ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ.....55

Халилова Севда

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ НА
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ПЕРЕВОД НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ
ЯЗЫК.....64

Алиева Фатма

АФФИКСЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ПРОЦЕССЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ
В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....71

Рагимова Назиля

СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С ЧИСЛИТЕЛЬНЫМИ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ.....78

Аллахвердиева Гюнель

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОСЛОВИЦ ПРИ ОБЪЯСНЕНИИ НОВЫХ СЛОВ
В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА.....85

Мамедова Лейла

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ТЕРМИНЫ АНГЛИЙСКОГО
ПРОИСХОЖДЕНИЯ.....92

Ибрагимова Айсел

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....99

Кулиева Саадат

ОСОБЕННОСТИ ПОСТРОЕНИЯ СЛОЖНЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ
СО СТРУКТУРОЙ «СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ + СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ»
В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ.....107

Алиева Саида

РОЛЬ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА В ПРОЦЕССЕ ОБЩЕНИЯ.....115

Литературоведение

Абдуллазаде Назиля

РЕЛИГИОЗНЫЕ АРХЕТИПЫ В ЛИТЕРАТУРЕ.....123

Дамирова Джамиля

ЛЮБОВНАЯ ЛИРИКА ИБН АЛЬ-КАТТЫ АЛЬ-СЫГЫЛЛИ.....133

Исмайлова Назрин

ОСОБЕННОСТИ ГИПЕРБОЛ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АНГЛИЙСКИХ
ПОЭТОВ И ПИСАТЕЛЕЙ.....140

Алиева Севиндж

СТРАТЕГИИ ПЕРЕВОДА РАССКАЗА ДЖЕЙМСА ДЖОЙСА «ЭВЕЛИН»
НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК.....154

Педагогика и методика

Валиева Сакинаханум

ТРУДНОСТИ ПРИ ОБУЧЕНИИ УСТНОЙ РЕЧИ НА УРОКАХ
ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА.....166

Исмайлова Айгюн

ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ДИСТАНЦИОННОГО
ОБРАЗОВАНИЯ.....173

Алыева Гюнай	
МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИГР-ЗАДАНИЙ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	179
Касумова Мирвари	
ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ИСПАНСКОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ.....	187
Мириева Айнур	
ВАЖНОСТЬ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА: ТРАДИЦИОННЫЕ И ОНЛАЙН-МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ.....	194
Сулейманова Айтан	
ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНОГО МНЕНИЯ У СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ПРИМЕНЕНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ.....	200
Махмудова Мехрибан	
СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ТРАДИЦИОННЫМИ И СОВРЕМЕННЫМИ УРОКАМИ.....	214
Касымзаде Айсел	
РОЛЬ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ В КАЧЕСТВЕННО ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	221
Ибрагимли Нармин	
ПЕРСПЕКТИВЫ АУТЕНТИЧНЫХ ДИАЛОГОВ В РАЗВИТИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	228

DİLCİLİK

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.1506>

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DİLLƏRİNDƏ MƏİŞƏT ƏŞYALARININ ADLARINI BİLDİRƏN SÖZLƏRİN MÜQAYİSƏSİ*

Mahirə Hüseynova

filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0002-5135-1666>
huseynova.mahira@yandex.ru

Xülasə

Azərbaycan və özbək dillərində dilçilik elminə aid olan terminoloji leksik vahidlər həm dilin öz sözləri, həm də alınmalar hesabına mənimsənilmişdir və onların xüsusiyyəti dillərin öz normalarına uyğunlaşmışdır. Bu terminoloji sözləri yalnız həmin sahə ilə məşğul olan tədqiqatçı və mütəxəssislər daha aydın şəkildə başa düşür və onların dildə funksionallaşma meyarlarını aşırırlar. Elmi terminologiyayı əhatə edən dilçiliyə aid alınma sözlərin çoxu sovet dönəmində Azərbaycan və özbək türkcələrinə daxil olmuş və həmin dillərin terminologiyasını zənginləşdirmişdir. Yüzlərlə termin səciyyəli sözlərin elmi qrammatika kitablarında əks olunması çoxaspektli tədqiqat işlərinin səmərəli yerinə yetirilməsinə yaxından köməklik göstərir, dillər bir növ termin kasadlığı hiss etmir ki, məqalədə həmin tip elmi terminlərin mənzərəsindən danışılır.

Açar sözlər: özbək türkcəsi, elmi terminologiya, dilçilik, sintaksis.

COMPARISON OF TERMINOLOGICAL TERMS RELATED TO LINGUISTICS IN AZERBAIJANI AND UZBEK LANGUAGES

Mahira Huseynova

Azerbaijan State Pedagogical University

*The current paper is written as a part of the research work funded by the Azerbaijan Science Foundation. Grant № AEF – MCG -2022-1 (42)-12/12/5-M-12

Abstract

Terminological lexical units related to the science of linguistics in Azerbaijani and Uzbek languages have been acquired both from native words of the languages and loanwords. Their characteristics have been adapted according to the norms of the respective languages. These terminological words are most clearly understood by researchers and specialists working in that field, and they convey the criteria for their functionality in the language. Many of the loanwords related to linguistics and covering scientific terminology entered the Azerbaijani and Uzbek Turkish languages during the Soviet era, enriching the terminology of these languages. The inclusion of hundreds of term-like words in scientific grammar books greatly facilitates the effective execution of multifaceted research, ensuring that the languages do not experience a lack of terminology. This article discusses the landscape of such scientific terms.

Key words: uzbek turkish, scientific terminology, linguistics, syntax

СРАВНЕНИЕ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К НАУКЕ О ЯЗЫКЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Махира Гусейнова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Терминологические лексические единицы, относящиеся к науке о языке в азербайджанском и узбекском языках, были усвоены как за счет собственных слов языка, так и за счет заимствований, и их особенности адаптированы в соответствии с нормами данных языков. Эти терминологические слова наиболее ясно понимаются исследователями и специалистами этой области, и передают критерии их функционирования в языке. Многие заимствованные слова, относящиеся к научной терминологии в области лингвистики, были введены в азербайджанский и узбекский тюркские языки в советский период и обогатили терминологию этих языков. Включение сотен терминоподобных слов в научно-грамматические книги способствует эффективному выполнению многогранных исследовательских работ и помогает языкам не испытывать дефицита терминов. В данной статье рассматривается картина подобных

научных терминов.

Ключевые слова: узбекский тюркский, научная терминология, лингвистика, синтаксис.

Giriş/Introduction

Məişət leksikası Azərbaycan və özbək dillərində mənşəcə rəngarəngdir. Türk mənşəli sözlərlə müqayisədə alınma leksik vahidlər daha çoxdur. Dillərin öz daxili imkanları hesabına yaranmış sözlərin bəziləri arxaikləşmiş, bəziləri isə dialekt və şivələrdə öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Məsələn, “badə” sözü Azərbaycan dilində “qədəh, rom”, sözləri ilə sinonimlik yaratdığı kimi, özbəkcədə də həmin formalarda (qadah, jom), yəni cüzi fonetik fərqlərlə işlənir [AÖ-ÖAL, 2019:31]. “Badə” farscadan alınma söz olub, kök dildə də həmin şəkildə işlənir və iki mənə bildirir: 1) çaxır, şərab; 2) şərab piyaləsi [ƏFSL, 1985:31]. Fikrimizcə, farscada “badə” sözünün kökü “bad”dır və həmin söz kök dildə 3 mənada işlənir: 1) “külək, yel; 2) boş yer; 3) məhv olma, yox olma, heç-puç” [ƏFSL, 1985:31]. Məişət əşyasının adını bildirən “badə”nin də aydın məsələdir ki, iç hissəsi maye tökülməmişdən əvvəl boş olur. Azərbaycan dilində “badya” sözü var və bu sözün də kökündə “bad” dayanır. “Badya” Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində “bayda” (y-d yerdəyişməsi) şəklində işlənir və “süd, qatıq qoyulan qab” mənasını bildirir [Bayramov, 2014:61]. B.Əhmədovun “bayda/badya” sözünün ərəbcədən alındığı və “bədəvi” anlamındaki izahı tamamilə yalnışdır [Əhmədov, 2015:34]. “Badə” və “badya” qab adını bildirən sözlərin hər ikisi fars dilinə məxsusdur, ərəbcəyə də bu dildən keçmişdir.

Azərbaycanlıların və özbəklərin məişət mədəniyyəti. Azərbaycanlıların və özbəklərin məişət mədəniyyətində istifadə etdikləri əşya və avadanlıqları 3 qrupa bölərək linqvistik təhlil süzgəcindən keçirə bilərik: 1) Təmizlik, səliqə-sahman işləri zamanı istifadə edilən əşyalar; 2) Yemək və içki zamanı istifadə edilən əşyalar; 3) Geyim əşyalarının adlarını bildirən sözlər.

Dünya xalqlarında olduğu kimi, azərbaycanlılar və özbəklərdə də məişət əşyalarının istifadəsi ümumilik təşkil edir və bunların hər biri ayrı-ayrılıqda dünya və türk xalqlarının həyat tərzini, qazandığı təcrübə və bilikləri əks etdirir. Məişətlə bağlı sözlər insanların yaşam tərzilə əlaqədar olaraq yaranmış sivilizasiyalı cəmiyyətin məhsuludur. Təmizlik işlərində Azərbaycan və özbəkçələrdə istifadə edilən leksik vahidlərdən biri “abdəst – təhorat” [AÖ-ÖAL, 2019:21] sözüdür. Bu söz fars dilindən azərbaycancaya keçmiş və “namazdan qabaq əl-üzünü yuma,

dəstəmaz” [ƏFSL, 1985:12] mənalarını bildirir. “Abdəst” sözü özbəkçədə rus dilindən alınmış “tualet” sözünün həmin dilin transkripsiyasına uyğunlaşdırılmış şəkildə çıxış edir. Azərbaycanda “abdəstxana” sözü də özbək dilində “tahoratxona” şəklində işlənir [ƏFSL, 1985:12] və hər iki dildə “ayaqyolu, tualet” anlamını bildirir.

Ən qədim dövrlərdən dünya insanların istifadə etdikləri səliqə-sahman işləri zamanı əşyalaran biri aynadır. Azərbaycanda “ayna, güzgü” sözləri sinonim variantlarda işləndiyi kimi, özbəkçədə də “oyna, no'zgu” şəklində ikiüzlü söz şəklində çıxış edir [AÖ-ÖAL, 2019:30]. Fars dilində “ayna” sözü “ayinə” şəklində işlənir, “güzgü” mənasını bildirir. Şərq əsətinə görə, makedoniyalı İsgəndər döyüşlərdə Aristotelin qayırdığı güzgüdən istifadə edərək, onun vasitəsilə düşmənin vəziyyətini öyrənə bilirmiş. Digər bir əsatirə görə, İran şahı Cəmşidin guya dünyadakı bütün əşya və hadisələri göstərən güzgüsü var imiş [ƏFSL, 1985:17]. “Ayna” sözünün kök hissəsi “ayin” sözündən ibarət olmuş və farsçada 3 mənanı bildirir: “1) rəsm, adət, qanun, dəb, üsul, mərasim; 2) məhzəb və din qanunları; 3) bəzək, zinət” [ƏFSL, 1985:17].

Təmizlik işlərində yuyunandan sonra istifadə edilən əşya Azərbaycan dilində “dəsmal”, özbəkçədə isə “dasro'mol; sochiq” [AÖ-ÖAL, 2019:63] adlandırılır. Özbəkçədəki ikinci forma Azərbaycanda “silgəc” şəklində işlənir. Fars dilində “dəstmal” sözü 2 mənada qohum türkcələrdə işlənir: 1) məhrəba, dəsmal; 2) yaylıq” [ƏFSL, 1985:149]. “Dəstmal” sözündəki “dəst” fars dilinə məxsusdur, “əl” deməkdir, “mal” sözü isə “mah” sözünün təhrif şəkli olub, “əl-üzü silmək üçün yaylıq” anlamındadır. Azərbaycanda “daraq”, özbəkçədə isə “taroq” [AÖ-ÖAL, 2019:59] şəkillərində işlənən bu məişət adını bildirən Kaşğari lüğətindəki qədim forması “tark” şəklində olmuş, “daramaq, dağıdılmaq” mənasını bildirməsidir [Kaşğari, I c, 2006:508]. “Tara” sözü Kaşğaridə cümlə tərkibində də işlədilmiş və onun morfoloji tərkiblərinə aydınlıq gətirilmişdir: “kız saçın taradı = qız saçın daradı; anıq süsin taradı = onun qoşunu dağıldı.”. Əsli tardır, bir şeyi “ayırdı” mənasındadır. İkisinin də müzare şəkli eynidir. “Ayırdı” mənasında “tardı” deyirsən, müzaresi yenə “terar” olur [Kaşğari, II c, 2006:242].

Bəzək əşyalarının adlarını bildirən sözlər. Bəzək əşyalarının adlarını bildirən sözlər Azərbaycan və özbək türkcələrində bir silsilədir və bunlara “bilərik – bilagüzük” [AÖ-ÖAL, 2019:38], “qolbaq – bilaguzuk” [AÖ-ÖAL, 2019:153], “sırğa – zirək” [AÖ-ÖAL, 2019:210], “tana – sırğ'a” [AÖ-ÖAL, 2019:223], “üzük – quzük” [AÖ-ÖAL, 2019:231] və s. sözləri aid etmək olar. Özbək dilindəki formadan aydın şəkildə görünür ki, “bilaqauzük” sözü “bilək üzüyü”

anlamındadır. “Üzük barmaqda, bilərzik biləkdə olur” [Əhmədov, 2015:48]. İnsanın bədən üzvünün adını bildirən “bilək” sözü Kaşğaridə də eyni fonetik tərkibdədir [Kaşğari, IV c, 2006:91]. “Divan”da çağdaş “bilərzik” sözü “biləzük” şəklindədir və uzaqdakı cümlələrdə də işlədilmişdir: “bu biləzük ol bilək kavurğun = bu həmişə biləyi sıxan bilərzikdir” [Kaşğari, I c, 2006:491]; “biləzük küng əlgin kavurdu = bilərzik cariyənin qolunu, biləyini sıxdı” [Kaşğari, II c, 2006:112]. Azərbaycan dilində “üzük”, özbəkçədə “quzuk” sözü Kaşğaridə “yüzük” şəklindədir, “barmağa taxılan üzük” mənasını bildirir [Kaşğari, IV c, 2006:717]. Sözü qədim kökü “üz” şəklindədir. “Qulaqdan asılan qiymətli əşya” anlamında “sırğa” sözünün qədim şəkli “asırğa” sözü olub, “as” feilindən düzəlib. “As” feili Kaşğaridə “asmaq” mənasında işlənmişdir: ol ət asdı = o, ət asdı. Çəngələ asılan nəfərlər üçün və asılan adam üçün belə deyilir [Kaşğari, I c, 2006:224]. Azərbaycanda və özbəkçədə “sırğa” sözünə sinonimik variant olaraq “tana” sözündən istifadə edilir. “Tana” sözü Azərbaycan dilinin şivələrində çoxmənalıdır: 1) tana = “qoyun saxlamaq üçün üstü örtülü yer” (Qarakilsə); 2) tana = “burun deşiklərinin sağ-sol ətrafının yumşaq hissəsi” (Üçkilsə, İrəvan, Vədi, Zəngibasar); tana = qıl (Bakı), 4) tana = sırğa (Ağdam, Bərdə, Göygöl, Tərtər, Tovuz); tana = sırğa taxılan yer (Göycay, Mingəçevir) [Bayramov, 2014:358; ADDL, 2007:480]. Hər iki qohum türkcəyə “tana” sözü fars dilindən keçmişdir.

Yemək və içki zamanı istifadə edilən məişət əşyalarının adları. Yemək və içki zamanı istifadə edilən məişət əşyalarının adlarında həm paralelliklər, həm də fərqliliklər hər iki qohum türkcədə özünü göstərir. Azərbaycan dilində bu tip məişət əşyalarının ümumi adı “qab-qacaq” qoşa sözü şəklində işlədilir. Azərbaycanda “qab” sözü özbəkçədə “idish” şəklindədir [ƏFSI, 1985:139]. “Qab” sözü ərəb mənşəlidir və iki mənada işlədilir: 1) çərçivə; 2) qab-qacaq [AÖ-ÖAL, 2007:101]. Özbəkçədəki qədim forma “idış” sözündə daha yaxşı qorunub saxlanılmışdır, çünki Kaşğari dönəmində həmin söz “idiz” şəklində işlənmiş, yağma, yemək, oğuz, argü ləhcələrində “qədəh, piyalə, tas, bardaq, qazan” kimi hər növ qab mənalərini bildirmişdir [Kaşğari, IV c, 2006:211]. “İdhiz” fonetik tərkibli söz də Kaşğari lüğətində vardır, çağdaş dövrdə “qədəh, qab, mal-mülk” mənalərini bildirir [Kaşğari, IV c, 2006:211]. “İdhiz” sözü Kaşğarinin qeydə aldığı bir şeir mətnində də işlənmişdir:

*Köglər kamuğ tüzüldi,
İvrək idhiz tizildi,
Mahnı tamam düzüldü,*

İbrik qədäh üzüldü [Kaşğari, III c, 2006:138].

Tərcüməsi: Şərqilər, mahnılar ard-arda sıralandı, qədəhlər masa üstünə düzüldü [Kaşğari, III c, 2006:138]. Azərbaycanda “qədäh”, özbəkcədə “qadah” sözünə sinonim variantları kimi “badə, piyalə” sözlərindən hər iki dildə istifadə olunur. “Qədäh” ərəb sözü olub, mənası “cam, piyalə” deməkdir [AÖ-ÖAL, 2019:112]. “Cam” farscadır, mənası “süzə, qədäh, piyalə, kasa” deməkdir [AÖ-ÖAL, 2019:243]. Klassik ədəbiyyatda “cami-cəm” sözü işlənir və əfsanəyə görə, İran şahı Cəmşidin bütün əşya və hadisələri göstərən əşyasının adı “qədäh” olmuşdur [AÖ-ÖAL, 2019:143]. Azərbaycanda “cam”, özbəkcədə “jom, qadah” şəkillərində işlənir [ƏFSL, 1985:43]. “Cami-cəm” ifadəsindəki mənə açımına görə, şərabın ilk ixtiraçısı Cümşüd (Cəmşid) olub. “Cami-cəm” Cümşüdü şərab qabı deməkdir [Əhmədov, 2015:58]. “Cam” sözü Qərbi Azərbaycanda Çəmbərək, Dərələyəz şivələrində “boş qab, mis kasa” mənasında işlənir [Bayramov, 2014:80]. Azərbaycan dilində “kasa”, özbəkcədə “kosa” [ƏFSL, 1985:125], hər iki dildə “tas//tos, jom” sözləri fonetik cəhətdən fərq etməsələr də, mənə cəhətdən eyniyyət təşkil edir [ƏFSL, 1985:224]. “Tas” ərəb sözü olub, kök dildə iki mənə ifadə etdiyi kimi, Azərbaycan dilində də iki anlam bildirir:

1) “əsasən hamamda işlədilən su qabı, təşt, kiçik vanna;

2) nərd; nərd oyununda uduş dövrəsi, üç xal qazanılıb udulan oyun” [AÖ-ÖAL, 2019:583]. Azərbaycanda “qazan”, özbəkcədə “qozon” [ƏFSL, 1985:147], hər iki dildə “tava // tova” [ƏFSL, 1985:224] sözləri də qarşılıqlı şəkildə işlənir, yemək bişirmək əşyanın adını bildirir. Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində “kiçik qazan” mənasında işlənən “tava” sözü eyni mənada Beyləqan, Gədəbəy, Goranboy, Mingəçevir, Şuşa, Tərtər şivələrində də işlənir [Bayramov, 2014:361]. Həmin söz Şəki dialektində “xörək növü”, Bakı dialektində isə “sal daş” mənasını bildirir [ADDL, 2007:483]. Xörəyi yemək üçün istifadə edilən “qaşıq” alət adı özbəkcədə “qoşhiq” fonetikasi ilə işlənir [ƏFSL, 1985:145]. Hər iki türkcədən ədəbi dil səviyyəsində işlənən “qaşıq” sözü “qaşınmaq” feilindən düzəldilmişdir. Bişirmək aləti olan “qazan” sözü də hər iki türkcədə ədəbi dil sözü olub, “qazmaq” feili əsasında yaranmışdır. Xörəyi bişirib çəkmə zamanı istifadə edilən alət adı “çömçə”, özbəkcədə “cho'mich” şəklində çıxış edir [ƏFSL, 1985:56]. Bu söz mənşəcə xalis türkcədir, “çökək” sözü ilə kökdəkdir. Kaşğari dönəmində “çömçə” sözü oğuzcada işlənmiş, indiki “kəfkir” mənasını bildirmişdir [Kaşğari, IV c, 2006:151]. Həmin dövrdə cigilcədə “çöngək” sözü də izlənmiş, “çömçə” və “qutu” mənalarını bildirmişdir [Kaşğari,

IV c, 2006:151]. Kaşğari “Divan”ının II cildinin səhifəsonu hissəsində “çəngək” sözünün “çömçə” və “qutu” mənaları ilə bağlı bir qeyd verilmişdir: “Bəsim Atalayın “çömçə” və “qutu” kimi verdiyi, bir-birindən xeyli uzaq olan bu sözün tərcüməsi bir qədər şübhəli göründüyü üçün başqa nəşrlərə baxdıq. Həmin söz digər nəşrlərdə belədir: Salih Mütəllibov – “içinə süd sağılmaq üçün ağacdan qayrılmış qab: ağac çəllək; uyğurlar – “vedrə, ağac çəllək; Seçnin Ərdi və Sərap Tuğba Yuqtsesər – “dəridən düzəldilmiş süd qabı; Hüseyn Düzgün – “kasa, içinə süd sağılan ağac qab” [Kaşğari, II c. 2006:286]. Xörəyi yeməkdə istifadə edilən alətlərdən biri “çəngəl” hesab olunur və həmin söz hər iki türkcədə paralel işlənir: çəngəl – canihi [ƏFSL, 1985:54]. Fikrimizcə, bu qədim türk sözü “sanmaq” feilindən əmələ gəlmişdir ki, özbək dili qədim formasını daha yaxşı mühafizə etmişdir. “Sanc” feili Kaşğaridə çağdaş dövrdəki kimi işlənmiş, “sanmaq, dürtmək, soxmaq; yenmək, məğlub etmək” mənasını bildirmişdir [Kaşğari, IV c, 2006: 434]. Həqiqətən də, çəngəl hər hansı bir qidaya salınaraq yeyildiyinə görə tarixən belə ad almışdır.

Su daşımaq üçün istifadə edilən alət adı “sənək” Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Dərələyəz, İrəvan şivələrində “misdən hazırlanmış su qabı, kuzə” mənasını bildirir [Bayramov, 2014:324]. Özbəkçədə işlənməyən bu söz Kaşğaridə “səngən” şəklindədir və “su içilən parç; ağacdan oyulmuş su qabı” mənasında oğuzcada işlənmişdir [Kaşğari, IV c, 2006:499]. “Kuzə” sözü klassik Azərbaycan şairlərinin əsərlərində “şərab içmək üçün qab” mənasında olmuş və dilimizdəki fəaliyyətini dayandırmışdır. “Kuzə” sözü özbəkçədə “ko'za” fonetik tərkibindədir [ƏFSL, 1985:137]. “Kuzə” fars dilinə məxsus söz olub, mənası “bardaq” deməkdir [AÖ-ÖA, 2019:292]. Hər iki türkcəyə farscadan keçmişdir. “Parç” sözü özbəkçədə yoxdur, lakin Qərbi Azərbaycanın Ağbaba, Çəmbərək, Dərələyəz, İrəvan, Qarakilsə, Ağbaba, Vedi, Zəngibasər şivələrində “su qabı, dolça, qulplu su qabı” mənasında və həmin mənada Zəngilan və Cənubi Azərbaycanın Zəncan şivələrində də işlənir [ƏFSL, 1985:68]. Hər iki dilə farscadan daxil olmuş “dolça” sözü “vedrə” deməkdir. “Dolça” sözünün şəkilçi hissəsindəki -ça kiçiltmə mənası bildirir və həmin söz Qərbi Azərbaycanın Barana, Hamamlı, Kalinino şivələrində “ağac və ya misdən hazırlanmış bir qulplu su qabı” mənasını bildirir [Bayramov, 2014:133]. Rus dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş “vedrə” sözü özbəkçədə “chelak” kimidir, yəni azərbaycancada “çəllək” deməkdir [ƏFSL, 1985:242]. “Çəllək” xalis türk sözüdür, özbək-çığatay dilində “çəllək” kimi işlədilib və “vedrə” mənasını əks etdirib. Sözün əsl “su” anlamı (çiləməklə) ilə əlaqədardır [ƏFSL, 1985:67].

Yeməkdə istifadə edilən məişət əşyalarından birinin adı “çini”dir. Kaşğaridə həmin söz “çəling”şəklindədir və “Çin kasası” mənasındadır [Kaşğari, III c, 2006:321]. Bu məişət əşyasının adı Çin ölkə adı ilə əlaqədar yaranmışdır, çünki çini qabların tarixi vətəni bu ölkə olmuşdur. “Çini” sözünə sinonim olaraq Azərbaycan dilində “boşqab”, özbəkcədə isə “tarelka” [ƏFSL, 1985:40] sözündən istifadə edilir. “Tarelka” variantı rus dilindən alınmalardandır. Kəsici alət hesab edilən “bıçaq” sözü özbəkcədə “pichoq” şəklində işlənir [ƏFSL, 1985:38]. Kaşğaridə “biçək” şəklindəki söz cümlələrdə də işlənmişdir: “neçə qitik biçək ərsə, öz sapını yonmaz = bıçaq nə qədər iti olsa da, öz sapını yonmaz”. Bu söz öz işini görə bilməyən, ancaq başqasının işini görməyə təşəbbüs edən adamlar haqqında deyilir [ADDL, 2007:386]. “Tokim yüzüp kudrukta biçək sıma = dərini üzüb bıçağı quyruqda qırma” [ADDL, 2007:459] və s.

Geyim adları bildirən sözlər. Gündəlik həyatda istifadə etdiyimiz məişət avadanlıqlarına geyim adları bildirən sözlər daxildir. Bu sistemə aid olan sözlərin sosial və linqvistik təbiəti də hər iki qohum türkcədə işlənməklə təhlillər üçün zəngin material verir. Məs: “paltar” sözü Azərbaycan dilində alınma kimi, özbəkcədə isə 2 mənada: “1) kiyim; 2) no'ylak, libos” [ƏFSL, 1985:182] şəkillərində işlənərək paralellik yaradır. “Paltar” sözü fransız dilindən alınmışdır. “Paltar” sözü əsasında yaranmış “palto” sözü də fransızcadır və mənası “qış geyimi” deməkdir. Azərbaycan dilində “geyim”, özbəkcədə “kiyim” şəklində işlənən söz “geymək” feilindən törəmiş və mənası “bədəni isti saxlamaq vasitəsi” deməkdir. Bizdə “köynək”, özbəkcədə “ko'yluk” şəklində sözü “kürk dəridən hazırlanmış paltar” mənasında etimolojiləşdirmək daha düzgündür, çünki ən qədim dövrlərdə köynək kürkdən, dəridən hazırlanırdı. “Köynək” sözü ilə bağlı B.Əhmədovun fərziyyələri də əqləbatan görünür: “geymək” feili zəminində yaranıb. Əsli “geynək” şəklinə düşüb. Keçmişdə paltar dəridən olub, onu bədənə geyiblər. “Kürk” həm dəri deməkdir, həm də “üst” paltarıdır. Bu mənada “köynək” də “dəri” kürk sözü ilə bağlı ola bilər. Köynək bədəni isidir, soyuqdan qoruyur. Bu mənada “ad, yanmaq” anlamı ilə bağlı ola bilər, “göy” sözünün bu mənəni ifadə etdiyinə görə, bu fikri söyləyirik” [Əhmədov, 2015:144-145].

“Libas” hər iki türkcəyə ərəb dilindən keçən sözdür, “paltar, geyim” mənasını bildirir [ƏFSL, 1985:319]. Hər iki dildə sinonimliyin inkişafı ilə bağlı olaraq alınma sözlər hesabına həmin kriteriyalardan olan sözlərin cərgəsi artırılaraq daha zənginləşdirilmişdir. Bura geyilən əşyanın adını bildirən söz Azərbaycanda “papaq; özbəkcədə isə “telpaq, qalpoq” adlanır” [AÖ-ÖAL, 2019:187]. “Papaq” sözünün “pa” elementi türk dilində qədim mənə ifadə

etmişdir. Kaşğari dönəmində bu qədim “pa” sözə müəyyən elementlər artırılaraq “partu” şəklinə düşmüş və “üstəgeyilən xirqə, xalat, fartuk” mənalarını bildirmişdir [Kaşğari, IV c, 2006:421]. “Papaq” sözünə sinonim variant kimi işlənən “qalpaq” sözünü çərkəz dilinə mənsub söz hesab edənlər yanılırlar [Əhmədov, 2015:206], çünki həmin dildə də türkcədən keçmişdir. Bu mənada özbəkcədəki “telpak, qalpoq” sözləri daha orijinal səslənir. “Tel” sözü hər iki qohum dildə “saç” mənasında işlənir, “telpaq”, “saça, başa qoyulan vasitə” deməkdir. “Qaraqalpaq” xalq adının mənası “qara papaqlılar” deməkdir, onların başa geydikləri papaq, qolpaq qara rəngdə olduğuna görə belə adlandırmışlar. Baş geyimi vasitəsi olan “panama” sözünün mənası eyniadlı ölkənin adı (Panama) ilə əlaqədardır, dünyada ilk dəfə bu növ baş geyimi bu ölkədə hazırlanmışdır.

Ayağa geyilən vasitə olan “səndəl” sözü özbəkcədə “shippuk, sandal” şəkillərindədir [AÖ-ÖAL, 2019:707]. “Səndəl” ayaqqabı növüdür və Azərbaycan dilinin şivələrində “sandalı” şəklində işlənir [ADDL, 2007:401]. “Səndəl” hind dilindən ərəbcəyə, oradan isə Azərbaycan və özbək dillərinə keçmişdir. “Səndəl” Hindistanda bitən gözəl iyli və çox bərk ağac olmuşdur. Ərəb dilində “səndəli” sözü iki mənada işlənir: 1) səndəl ağacından qayırılmış; 2) stol, kürsü [ƏFSL, 1985:550]. Məişət əşyasının adını bildirən ərəbcədəki “sənduk” (sandıq) sözü də “səndəl” ağacından hazırlandığına görə belə adlandırılmışdır.

Kişilər üçün geyim vasitəsi olan “şalvar” sözü özbəkcədə “shim” şəklində çıxış edir [AÖ-ÖAL, 2019:216]. Mənşəcə çal // şal sözü qədim türkcədə geyim mənasını bildirmişdir. Hazırda tatar dilində “şalvar” sözü “çalbar” şəklində işlənir, “geyib çıxıb getmək” mənasını daşıyır [Əhmədov, 2015:237].

Geyim vasitəsi olan “don” sözü azərbaycancada omonim sözdür, yəni “don” feili ilə eyni cür səslənib, müxtəlif mənalar bildirmə xüsusiyyətinə malikdir. Özbəkcədə “don” sözü “ko'ylak” şəklində, yəni bizdəki “köynək” mənasında işlənir [AÖ-ÖAL, 2019:68]. “Don” feili isə “muz” şəklində, yəni bizdəki “buz” mənasını bildirir [AÖ-ÖAL, 2019:68]. Qədimdə “don” sözü ümumi paltarların hamısının adını bildirmişdir. Bir qədim atalar sözündə “don” sözü həmin mənada: “Gözəllik ondur, doqquzu dondur”.

Mürəkkəb struktura malik “ayaqqabı” sözü özbəkcədən “oyoq kiyim, tufli” şəkillərində işlənir [AÖ-ÖAL, 2019:30]. Kaşğaridə “adhak” şəklində işlənən [Kaşğari, IV c, 2006:18] söz azərbaycancada “ayaq”, özbəkcədə isə “oyuq” şəklini almışdır. “Qab” sözü Kaşğaridə “ka” şəklində işlənmiş, qab mənasında işlənmişdir [Kaşğari, IV c, 2006:227]. Hər iki dildə “ayaq qoyulan qab” mənasını bildirir. Kaşğari yazır ki, qohum-qardaşa “kadaş” deyilir, əsl “ka”dır, zərf və qab

mənasındadır. Buna “daş” kəlməsi artırılaraq “kadaş” sözü yaradılmışdır, bu isə “ana bətnidir”, “kənqüldaş” sözü də belədir, “kənül dostu” deməkdir [Kaşğari, I c, 2006:405]. Deməli, “ayaqqabı” sözü geyim vasitəsinə çevrilən qab mənasındadır.

Uşağı çağa vaxtı bəsləmək üçün istifadə edilən vəsaitin adı özbəkcədə “yoğ'rak”, azərbaycancada “bələk” adlanır [AÖ-ÖAL, 2019:36]. “Bələk” sözü “bələmək” feili əsasında yaranmış, feil üzvləşmişdir. Özbəkcədə “yoğ'rak” sözü Azərbaycan dilindəki “yorğan” sözünün qohum dilə transkripsiya şəkli olub, “ko'rpa” mənasında işlənir [AÖ-ÖAL, 2019:253]. “Yorğan” sözü türkcələrdə qədim “yörgə” feilindən törəmişdir [Əhmədov, 2015:279]. Həmin söz də “bürümək, bələmək” anlamını ifadə edib. “Yörgə” sözü Kaşğaridə “sarmaq” mənasındadır [Kaşğari, IV c, 2006:697] “Divan”da “yörgən” sözü də var və çağdaş mənası “örtülmək, sarılmaq” deməkdir [Kaşğari, IV c, 2006:698]. “Yörkəndi” feili cümlədə də lüğətdə də verilmişdir: “ər yoğurkanku yörkəndi = adam yörgəyə büründü” [Kaşğari, III c, 2006:119].

Yataq dəstinin adlarını bildirən azərbaycancada “balış // balınc”, özbəkcədə “bolish, yostiq” sözləri qarşılıqlı şəkildə işlənir [AÖ-ÖAL, 2019:33]. “Balış// bolish” sözü hər iki dilə farscadan keçmiş, əsl “qulaqaltı” deməkdir. Qulağın altına qoyulan yataq dəsti isə yataq adlanır. “Yastıq/yostiq” yataq dəstinin adı “yıstı” sözündən əmələ gəlmişdir. Yataq dəsti “döşək” də öz sözüümüzdür, Azərbaycan dilindəki bu forma özbək türkcəsində “to'shuk” kimi səslənir [AÖ-ÖAL, 2019:68]. “Döşək” sözü Kaşğaridə “tözək” şəklindədir və cümlə strukturlarında işlədilmişdir: “yadhıqlıq töşək” = “sərilmiş döşək” [Kaşğari, III c, 2006, 50]; ol anqar tözək yadhıqdı = O, ona döşək sərməkdə, yaymaqda, döşəməkdə kömək etdi [Kaşğari, III c, 2006:67].

Nəticə/Conclusion

Hər iki qohum xalqın dil sistemindəki məişət əşyalarının adlarının ifadəçiləri olan leksik vahidlər alınma və xalis olmasından asılı olmayaraq, universallıq təşkil edir, qarşılaşdırılan dil faktları göstərir ki, həmin sözlər Azərbaycan və özbək xalqlarının, eyni zamanda digər türk etnoslarının qədim təfəkkürünün məhsulu olub, onların maddi və mənəvi həyatının ən önəmli cəhətlərini nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Azərbaycanca-özbəkçə, özbəkçə-azərbaycanca lüğət (2019). – Bakı: – 506 s.
2. Ərəb və fars sözləri lüğəti (1985). – Bakı: Yazıçı. – 487 s.
3. Bayramov, İ. (2014). Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. – Bakı: Elm və təhsil. – 384 s.
4. Əhmədov, B. (2015). Etimologiya lüğəti (Araşdırmalar, mülahizələr). – Bakı: “Altın” kitab. – 288 s.
5. Kaşğari, M. (2006). Divanü-lüğət-it-türk. IV cild. – Bakı: Ozan. – 752 s.
6. Kaşğari, M. (2006). Divanü-lüğət-it-türk. III cild. – Bakı: Ozan. – 400 s.
7. Kaşğari, M. (2006). Divanü-lüğət-it-türk. I cild. – Bakı: Ozan. – 512 s.
8. Kaşğari, M. (2006). Divanü-lüğət-it-türk. II cild. – Bakı: Ozan. – 642 s.
9. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (2007). – Bakı: Şərq-Qərb. – 456 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>13.02.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>05.03.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Adil Babayev</i>
	<i>filologiya elmləri doktoru, professor</i>

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.1521>

POEZİYANIN “SÖZ OYUNU”NDA FONETİK QƏNAƏTİN PSIXOLİNGVİSTİK ASPEKTLƏRİ*

Könül Həsənova (Nərimanqızı)

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org./0000-0001-8795-252X>
Hasanovakonul135@yandex.ru

Xülasə

Şeir mətnlərinin “söz oyunu”nda fonetik qənaətə aktiv şəkildə təsadüf edilir və bu termindən istifadə ədəbiyyatşünaslıqda bir ənənə şəklini almışdır, çünki söz sənətkarının əlində hər bir dil vahidindən istifadə sərbəst və ixtiyari xarakter daşıyır və o, istədiyi şəkildə dilin üslubi imkanlarından və psixolinqvistik yönərdən yararlanma bilər. Canlı danışq dilinin bütün idadəlilik imkanları “söz oyunu”nda iştirak edə bilir və bu prosədə qənaət prinsipi özünü təzahür etdirir. Dilin ifadəlilik potensialında onun ruhi-psixoloji qüvvəsi də bütün gücü ilə işə düşür və bu prosesdə fonetik, leksik, sintaktik, qrammatik vasitələr daha da aktivləşir. Fonetik səviyyədə qənaət hadisəsindən istifadə şəkil və məzmun arasında maksimum uyurluq, səslənmənin poetik keyfiyyətini, fikir və hisslərin ritmikliyini təmin etmək məqsədi güdür və beləliklə də, mətn emosional donə bürünür. Şair və oxucu arasında ədəbi-bədii qavrayışın potensialı mütləq yüksək səviyyədə olmalıdır, çünki bunlarsız qənaət hadisəsini müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür.

Açar sözlər: qənaət hadisəsi, “söz oyunu”, ədəbi-bədii qavrayış, forma və məzmun arasında potensial emosionallaşdırma, fikir və hisslərin ritmikliyi.

PSYCHOLINGUISTIC ASPECTS OF PHONETIC ECONOMY IN THE POETRY “WORDPLAY”

Konul Hasanova (Nariman)

Azerbaijan State Pedagogical University

*The current paper is written as a part of the research work funded by the Azerbaijan Science Foundation. Grant № AEF – MCG -2022-1 (42)-12/12/5-M-12

Abstract

In the poetic texts, the phenomenon of phonetic economy is actively encountered in the "wordplay," and the use of this term has become a tradition in literary studies. This is because, in the hands of the word artist, the use of each linguistic unit is free and arbitrary, and the poet can utilize the stylistic possibilities of language and its psycholinguistic aspects in any way desired. All the expressive possibilities of the spoken language can participate in the "wordplay," and in this process, the principle of economy manifests itself. In the expressive potential of language, its psychological power also fully comes into play, and in this process, phonetic, lexical, syntactic, and grammatical tools become more active. The use of the phenomenon of economy at the phonetic level aims to ensure maximum alignment between form and content, to enhance the poetic quality of the flow, and to provide rhythm in thoughts and feelings, thus giving the text an emotional dress. The potential for literary-aesthetic perception between the poet and the reader must be at a high level, because without this, it is impossible to identify the phenomenon of economy.

Key words: phenomenon of economy, "wordplay", literary-aesthetic perception, potential emotionalization between form and content, rhythm of thoughts and feelings.

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОНЕТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ В ПОЭЗИИ «ИГРЫ СО СЛОВОМ»

Конуль Гасанова (Нариманкызы)

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В поэтических текстах феномен фонетической экономии активно присутствует в «игре со словом», и использование этого термина стало традицией в литературоведении. Это связано с тем, что в руках мастера слова использование каждой языковой единицы свободно и произвольно, что позволяет поэту использовать стилистические возможности языка и его психолингвистические аспекты по своему усмотрению. Все выразительные возможности разговорного языка могут участвовать в «игре со словом», и в этом процессе принцип экономии проявляется. Психологическая сила

языка, в рамках его выразительного потенциала, также играет важную роль, и в этом процессе фонетические, лексические, синтаксические и грамматические элементы становятся более активными. Использование феномена эконоимики на фонетическом уровне направлено на обеспечение максимального согласования формы и содержания, повышение поэтического качества потока и обеспечение ритма мыслей и чувств, тем самым придавая тексту эмоциональную форму. Потенциал литературного и эстетического восприятия между поэтом и читателем должен быть на высоком уровне, поскольку без этого невозможно определить феномен экономии.

Ключевые слова: феномен экономии, «игра со словом», литературно-художественное восприятие, потенциальная эмоционализация между формой и содержанием, ритмичность мыслей и чувств.

Giriş/Introduction

Poeziyanın təbiəti və onun dil vasitələrindən istifadə üsulları ədəbiyyatşünaslığın əsas tədqiqat sahələrindən biridir. Xüsusilə şeir dilində fonetik qənaət və “söz oyunu” kimi anlayışlar dilin ifadə gücünün, onun psixoloji və emosional təsirini formalaşdıran əsas elementlər kimi diqqət çəkir. Fonetik qənaət dil vahidlərinin minimal və effektiv şəkildə istifadə olunması prosesini ifadə edir və bu, şairin məqsədinə xidmət edən bir üsul kimi ortaya çıxır. “Söz oyunu” isə dilin fonetik, leksik, sintaktik və qrammatik xüsusiyyətlərindən istifadə etməklə şeirin ritmik və estetik xüsusiyyətlərini ön plana çəkir.

Qənaət daima şeir mətnlərində güclü işləklilik intensivliyi ilə seçilir, bütün imkanları ilə emosiyaların əlaqələndirilməsinə xidmət göstərir, bütün hissi tutumu duyğu genişliyinə rəvac verir. Məlumdur ki, nidalarda və omonim sözlərdə güclü emosionallıq çalarları olur və effektivliklər səs ehtiyatlarının qarşılaşdırılması prosesində özünü qabarıq şəkildə təzahür etdirir və bu xüsusda müəyyən səslərin buraxılması da özünü göstərir ki, qənaət də bu fonda yaranmış olur. Məs:

*Döyüş günü səhvliyim var a, yaman,
Nadnlara inanmışam, ay aman,
Pis övladı görüm tutsun, a yaman,
Məkanını qorumadım oy, ana [Əsədov, 2002:19].*

Birinci və ikinci misrada “a” vokativ səsi ilə “ay” nidası, üçüncü və dördüncü misralarda “a” ilə “oy” nidası cinas mövqeyində işlədilmiş “a” hərfi

qrafikası çıxış edən misralarla digərləri cinaslaşdırılmış və nəticədə, “a” qrafikasında “y” samitinə formal qənaət edilməklə bərabər, güclü emosional effekt yaradılmışdır. Mətnin formal və musiqili strukturundan o da anlaşılr ki, “a” hərfi qənaətlə “oy” nidası da omoqraf kimi funksionallaşdırılmışdır və lirik “mən”in qəlbində doğan qüssə, kədər, nisgil motivasiya edilmişdir, şübhəsiz ki, integrasiya da burada çox uğurlu vəzifələr yerinə yetirir. “İntonasiya ölçüləri danışanın əhval-uhiyyəsinə, psixoloji halını, hətta ictimai mövqeyini də aşkara çıxarır. İntonasiya bədii mətnin məntiqi və emosional üzvlənməsində də mühüm rol oynayır. Geniş bədii mətndə intonasiya ölçüləri fikir və hisslərin dəyişməsi kimi sıralanır, duyğu və düşüncələrin istiqamətini, səmtini nişan verir” [Abdullayev, 1984:139].

İntonasiyanın və məntiqi vurğunun gücü ilə şair qənaətli “a” sait qrafikası ilə onunla eyni səslənən söz qruplarını qarşılaşdırmaqla hiss və duyğuları ehtizaza gətirərək omonimləşmə yaradır:

*Gözüm Qarabağın ayazındadı,
Yağışdan doymayan a, yazındadı,
Dəydi damağıma a, yazın dadı,
Gecənin qoynunda ay yata-yata [Quliyev, 1980:20].*

Bəndin son misra mövqeyində işlədilən söz qruplarında eyni cür səslənmələr və müxtəlif anlamları bildirmə xüsusiyyətləri vardır və leksik “mən”in duyğu və düşüncələri ehtiraslı bir şəkil alaraq onun məntiqi-hissi məqamlarda duyğu və düşüncələrin təzkibedici faktoruna çevrilir ki, belə məqamlarda qənaət hadisəsi də öz işini görmüş olur və bunlar üslubi-semantik çalarlarla gerçəkləşdirilir.

Şeir yaradıcısı “zaman” konseptinin ifadəçisi olan “ay” sözü ilə nisbi-emosional çalar bildirən “a” nidasını omonim mövqeyində çox güclü assosiativ əlaqə yaradır və nida sözündə “y” samitinə məqsədli şəkildə qənaət edərək səs-intonasiya uyğunluqları, təəssüf və qəzəb hisslərinin emosional dalğalarını təsvirə gətirir, bir növ mənzərəsini poetikləşdirir:

*Şikayət etmirəm, şükür deyirəm,
Mənim təqaüdüm ay nədir, nazir,
Yazdığım xahişə bir dərkənar at,
Sağına bir sıfır a yazdır, nazir [Quliyev, 1980:76]*

Burada, yəni dördüncü misrada “a” qrafik işarəsindən sonra “y” samitinin ixtisarı vizual olaraq oxucunun yaddaşında qavranılır və lirik “mən”in daxili-psixoloji vəziyyətinin qəzəb çalarını inkişaf etdirir, digər omonimləşən sözlərlə assosiativ çuğlaşaraq, nida intonasiyasının poetik ahəngini psixoloji vəziyyətə uyğun şəkildə təzahür etdirir.

Şeir mətnlərində “ha” ədatı qənaət edilmiş şəkildə, yəni “h” samitinin ixtisarı ilə “ad ara” ifadəsi ilə omonim kimi işlədilməklə hissi emosional çalar yaradılır:

*At igidin yaraşığı, dostudur,
Sığal verib, tumar çəkib, a dara,
Bir neydana hər ikiniz girəndə,
Həm özünə, həm də ona ad ara [Əsədov, 2002:30].*

“A” ədatının istər bu, istərsə də bütöv şəkli (ha) şeir nitqinə və şeir mətninə emosionallıq gətirir və şeir mətni də “xəbərlilik məqamında işlənmiş və bu məqamda “a” şəkildə də çıxış edir” [Quliyev, 1980:455]. Bundan başqa “ha//a” ədatı emosional aspektdə “təəccüb, qəzəb, sevinc, istehza-kinayə məqamlarında da şeir nitqində çıxış edə bilər” [Quliyev, 1980:455]. Qeyd etdiyimiz çalarlar insanın hissi-emosional münasibətləri ilə bağlı olaraq meydana çıxır. “Hiss və emosiya insanın dərk etdiyi cisim və hadisələrə, başqa adamlara, hamının özünün rəftar və davranışına, fikir və arzusuna bəslədiyi münasibəti ifadə edən psixi prosesdir” [Bayramov, 2011:153]. Hissi-emosional qavrayışda “a//ha” ədatının paradiqmatik formaları (haray, harayla, haraylamaq) da canlanır ki, şair hisslərini, idrak obyektinə bəslənən subyektiv münasibətlərini bu paradiqmalarla də inkişaf etdirə bilər. “Hisslər insanın hərəkət və fəaliyyətinin motivi kimi çıxış edərək onları müəyyənistiqamətə yönəldə bilər” [Bayramov, 2011:153] ki, şeir mətnində “at” anlayışı motiv edilmiş və bu məqamda da “ha” ədatına “a” şəkildə qənaət edilmişdir. Şeir mətninin son misrasında omonimləşmə yaratmış “ad ara” ifadəsində “i” ifadəsində “ı” (adı) saitinə də morfoloji səviyyədə qənaət edilmişdir, yəni ifadə əslində “adı ara” şəkildə təsəvvürümüzdə əksini tapır.

“Söz oyun”unda fonomorfoloji yöndə belə qənaətlərə əsla yol vermək ədəbi dil normasına tam şəkildə uyğun gələn və qanunauyğun normalardan hesab edilir. Belə normalı təsəvvür özü də yerində bərpa edə bilər. Və yaxud da təxəyyül bərpa prosesində həlledici rol oynayaraq onları təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqədə bərpa edir. “Ha” köməkçi elementində “h” samitinin, “ad” sözündə “ı” saitinin üslubi məqsədlə ixtisarını biz keçmişdə qazandığımız bilik materiallarımız əsasında müəyyənləşdirmişik ki, burada əsas köməkçi vasitəmiz təsəvvür və təxəyyüldür.

“Keçmiş qavrayış materiallarının yenidən işlənməsi əsasında yeni surətlərin yaradılmasına təxəyyül deyilir. Təxəyyül prosesində insan xarici aləmdə bilavasitə olmayan yeni yeni surətlər yaradır. Lakin insan heç bir şeyi özündən uydurmur, yeni surətlərin ayrı-ayrı əlamətlərini ancaq həyatdan götürür, hətta ən fantastik surətlər belə insanların cisim və hadisələr haqqındakı təsəvvürləri əsasında formalaşmışdır. Bu, təxəyyülün əsas xüsusiyyətidir. Təxəyyül surətlərinin keyfiyyəti insanın təsəvvür ehtiyatınının, bilik və təcrübəsinin zəngin olmasından asılıdır. Onlar nə qədər zəngin olsa, təxəyyüldə yeni surətlər yaratmaq üçün zəruri olan material da çox olar” [Əzizov, 2024:92].

“Söz oyunu” poeziyada eyni səs komplekslərinin bir-birinə uyğunlaşdırılması nəticəsində araya-ərsəyə gətirilir və burada əsas rolu fonetik kateqoriyalarda olan alliterasiya, assonas yerinə yetirir. El şairi İ.Əsədovun da “Ad ara” şeir mətni də bu səpkidə yaradılmış, alliterasiya və assonansla başlayan şeir, sona qədər bu şəkildə, bu fonetik qəlibdə davam etmişdir ki, hər bir cinas mövqeyində “ad ara” ifadəsi “ha // a” köməkçi elementi omonim kimi funksionallaşdırılmışdır:

*Ad çıxart ki, səndən qalsın nişana,
Köməyinəm, əgər düşsəm a, dara* [Quliyev,1980:30].

*Qorxaq oğul, vətən sənə neylədi,
Boğazlyıb çəkdirmədi a, dara* [Quliyev, 1980:30].

Burada da “a” köməkçi elementinin “ha”-dan törədiyi təfəkkürə əsasən təyin edilir ki, belə məqamda təxəyyüllə təfəkkürün hər vəhdətinə əsaslanırıq. Qənaətlə verilmiş “a” qrafik köməkçi elementi şeir bəndlərində üslubi görümlülüyü ilə və aydınlığı ilə ifadə-təsir strukturunda özünəməxsus yer tutur, təxəyyüldə onun bütöv şəkilləri canlanır. “Söz oyunu” mükəmməl və orijinal şəkildə yaradılan bu tip şeir mətnlərində hissi-emosional təsirin obrazlı əyaniliyi çox güclü bir şəkildə özünü təzahür etdirir, qənaətli fonetik təkrar fiqurlar daha çox təsəvvür və qavrayışın əhatəliliyini, bütövlüyünü, konkretliyini şərtləndirir. Qrafik cinaslı şeir mətnlərinin əsas və spesifik xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, onlar adresantı dərinlən düşündürür, hərfin yerində hansı sözün işləmə bilməsi cəhətlərini tapmağa sövq etdirir və düşüncə istər şairdə, istərsə də oxucuda psixi proseslərin insan fəaliyyətinin ən mürəkkəb sözü olub və “o, obyektiv varlığı əks etdirir və psixi inkişafın tarixən inkişafının nəticəsidir” [Bayramov, 2011:381].

Cinaslı şeir mətnlərində fonetik-linqvistik qənaət qanunu onun spesifik strukturundan doğur və təsəvvürdə detallaşdırıcı konkretləşdirməyə xidmət göstərir. Məs:

*Ürəyimi yandırmısan a, zalım,
Qorxurum ki, çəkım itə, nə alım* [Əsədov, 2002:35].

Birinci misradakı “a” vokativi əslində təsəvvürümüzdə “ay” nidası kimi sərgilənir və “y” samitinə qənaətli şəkil kimi özünü göstərir. “A” nidası həm çoxmənalılıq, həm də çoxartımlılıq xüsusiyyətlərinə malikdir və həmin köməkçi element təəccüb, heyrət, şadlıq, nifrət, qəzəb bildirir və a, au, u, a..., a-a, a-a...aaa şəkillərində işlənir ki, bunların hamısı “ay” köməki elementlərindən törəmişdir. “Ay” nidası da müxtəlif şəkillər alaraq (ay..., ay-ay, ayyy) alqış, məmnunluq, təəssüf, pərişanlıq, təəccüb, qəzəb, sevinc, narazılıq və s. duyğuları ifadə edir” [Adilov, 1980:477]. İnsanın duyğularına təsiri cəhətdən hər bir nidanın özünəməxsus mənalıdır ki, qənaət üçün ən universalisi “a” qrafik işarəsidir. Şeir mətnlərində “a” nidasının hiss və duyğularımıza təsiri ilə onların məna tiplərini müəyyən edə bilərəm ki, “duyğular – hazırda hiss üzvlərinə təsir edən cisim və hadisələrin ayrı-ayrı xassələrinin beyində inikasıdır. Duyğular idrak proseslərinin birincisini təşkil edir. O, orqanizmlə mühit arasında ilkin əlaqədir. Duyğular varlığın ən sadə, ən bəsit xassələri haqqında bilavasitə məlumat verir” [Əzizov, 2024:45-46]. Şair yuxarıda verdiyimiz şeir bəndində nidaların istənilən formalarından istifadə edə bilərdi, lakin yığcamlıq, lakoniklik naminə “a” nida qrafik işarəsinə üstünlük vermiş və bununla da qəzəb, nifrət, duyğularına ifadə etmişdir.

Poetik mətnə əks təkrarlar fikri, hissi dözümlü və şəffaf şəkillərdə versə də, bunlarda da qənaətin baş verməsi ilə üzləşirik və burada misra bölgüsü naminə fonetik və köməkçi elementlərin hər ikisi birlikdə ixtisar edilir. Məs:

*Arandan yaylağa, yaylaqdan dağa,
Dər təzə çiçəyi ay ara, ara.
Yayın istisidir, saralacaqdır* [Əsədov, 2002:36]

Birinci misra qəlibi “Arandan yaylağa qədər, yaylaqdan dağa qədər” şəklində təsəvvürdə əks olunur ki, belə olan təqdirdə misraya “qədər” qoşması əlavə edilir ki, bu da söz balansının çoxluğu baxımından misranı aydınlaşdırır [Quliyev, 1980:411] və bu mənanın əsas vəzifəsini misrada ismin hal

paradiqmaları yerinə yetirir, yəni çıxışlıq və yönlük hallarına morfoloji göstəricilərini öz üzərlərinə götürür. Həm arandan yalağa, həm də yaylaqdan dağa qədər məkanlarda müəyyən məsafələr vardır ki, ismin qeyd edilən halları “qədər” qoşması ilə sinnimlik yaratmaqla, məsafə məzmunu da bildirir və bütün bunlar misranın “poetik-tipoloji əlamətləri xarakterizə edir” [Hacıyev, 1929:92].

“Qədər” qoşmasının konkret olaraq işlənməsi ilə misra sadələşir və ağırlıqdan məhrum olur. “...Konkret məzmun proqramının reallaşdırılmasına, maksimum sadələşdirilməsinə qədər ixtisar edilmiş bədii forma effekti, fikrin daha aydın, sərrast və görümlü üzvlənmə tələbindən doğan ifadə boyaları” [Axundov, 1980:52] şeir növlərinin, o sıradan qoşma janrının poetik-estetik mündəricəsini müəyyən edir. Dördüncü misradakı “a” qrafikası ilə şair vaxt, zaman bildirən “ay” sözünü işarə etmişdir, yəni konseptuallaşdırmışdır ki, burada da “y” samitinə qənaət edilmişdir.

Bəzən cinaslı şeir mətnlərində sözün biri tam şəkildə, digəri isə fonetik cəhətdən natamam formada verilir və tam şəkildə verilənlər natamam şəkildə verilən omoqraf yaradır. Məs:

*Payızda şaxtaya, ayaza qaldı,
Qışda buz bağlayıb, ay, aza qaldı,
Yatıb yorğun-yorğun a, yaşa qaldı,
Torpağın köksündən yarandı bulaq [Əsədov, 2002:40].*

Cinas yaratmaq məqsədilə şair “ayaz” sözünü hissələrə parçalayır, ikinci misrada “ay” sözü ilə səma adı, dördüncü misrada isə “a” sözü ilə “zaman” anlayışı konsept edilir ki, bu konseptual tərəfləri mətnə müvafiq olaraq təsəvvürdə əksini tapır. Əlbəttə, burada konseptlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün intonasiya da mühüm rol oynayır və “təsadüfi deyildir ki, bir çox tədqiqatçılar bu tip fonetik hadisələri poetiklik yaradan vasitə kimi izah edirlər” [Галперин, 1958:219].

Sözün hissələrə bölünərək omonim yaratma, bu xüsusda cinas formalaşdırma keyfiyyəti isə bəzi şeir mətnlərində zəncirvari paralellik yaradır və mətn müxtəlif mənə qütblərinin zəngin qalereyasını xatırladır. Burada fonetik qənaət aparıcı rola sahiblənilir. Məs:

*Dünya sudur, dörddə biri adadır,
Əkib-biçdik, yeyib-içdik, a dadı,
Sərvətdə üstələyər ad, adı,
Əksiklik nə bir dillə, nə dinlə [Əsədov, 2002:41].*

İkinci misrada “a” dördüncü misrada “ə” sait qrafikası bütöv sözlərin (ay, əsi) ifadələridir, üslubi qənaət hadisəsi nəticəsində əldə edilmişdir. Şair “a” qrafikasını metaforikləşdirmiş və onun dad bildirmə xüsusiyyəti olduğunu poetik müstəvidə təqdim etmişdir. “Ə” qrafikası isə “əsi” nitq etiketinin qısaldılmış şəklidir və bu şəkil daha çox canlı danışiq dilinə xasdır, şifahi ədəbi dilin normalarını pozmur.

Nəticə/Conclusion

Poeziyanın “söz oyunu” sistemində qrafik işarələnmələr linqvistik qənaət hadisəsini də yaradır və onlar təsəvvürdə bütöv söz şəklində inikasını tapır, tam söz formulları təsiri, qənaət edilmiş söz formaları təsiri bağışlayır. Qənaət edilmiş söz formaları oxucunun hissi-psixoloji təxəyyülündə emosional çalarlıqlar yaradır, təsəvvürdə bütöv şəkilləri ilə əks olunur, forma-məzmun kontrastlığı ilə bədii ifadələr mətnin transformasiyasını, şaxələndirməni daha da genişləndirir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Abdullayev, Ş. (1984). Dil və bədii qavrayış. – Bakı: “Yazıçı”. – 162 s.
2. Adilov, M.İ. (1980). Nida / Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. – Bakı: “Elm”. – s. 425-482.
3. Axundov, A. (1980). Şeir sənəti və dil. – Bakı: “Yazıçı”. – 203 s.
4. Bayramov, Ə.S., Əlizadə, Ə.Ə. (2011). Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: “Çina-çap” nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi. – 620 s.
5. Əsədov, İ. (2002). Şair və zaman (şeirlər və poemalar). – Bakı: “Nurlan”. – 320 s.
6. Əzizov, Q. (2024). Psixologiya (dərs vəsaiti). – Bakı: ADPU. – 420 s.
7. Hacıyev, T.İ. (1929). Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. – Bakı: “Maarif”. – 183 s.
8. Quliyev, H.K. (1980). Ədat / Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. – Bakı: “Elm”. – s.448-459.
9. Quliyev, N.K. (1980). Qoşma və köməkçi adlar / Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. – Bakı: “Elm”. – 203 s.
10. Галперин И.Р. (1958). Очерки по стилистике английского языка. – Москва: Издательство литературы на иностранных языках. – 384 с.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>19.02.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>10.03.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Mahirə Hüseynova</i>
	<i>filologiya elmləri doktoru, professor</i>

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.126>

A LOOK AT INTERLINGUISTIC RELATIONS AND THE ROLE AND FUNCTION OF DIFFERENT WORD GROUPS IN THIS PROCESS ACCORDING TO THEIR SCOPE OF USE*

Ulviya Hajiyeva

associate professor doctor

Azerbaijan State Pedagogical University

<https://ORCID.org/0000-0002-9612-6702>

ulviyyehaciyeva13@mail.ru

Abstract

Two main factors have been identified in the development of languages. These are referred to as internal and external factors of language. Interlinguistic relations are an external factor in the development of language. The term "interlinguistic relations" itself reflects the mutual interactions that occur between languages with the same or different systems. When these relations last for an extended period, many deviations from the language norm become normalized and acquire a kind of citizenship in the language.

In modern linguistics, both interlinguistic relations and language development are viewed as the most important and fundamental issues. "The development of language, a complex dynamic system, cannot occur under the influence of just one factor. Contemporary linguistics connects changes in language to a number of causes, a set of causes. However, linguists do not share a unified opinion on this standpoint". There is a great deal of interest in the issue of language contact, which covers almost all areas of language. "Scholars researching the problems of language development can be divided into several groups. The first group includes romantics such as the Schlegel and Grimm brothers, as well as Wilhelm von Humboldt. According to them, languages that have reached their highest level have lost their glorious past, which is linked to the decline of the national spirit. However, the inaccuracy of these ideas provides a basis for disagreeing with them.

Key words: word groups, interlingual, language development, bilingualism, mutual interactions, use of terms.

*The current paper is written as a part of the research work funded by the Azerbaijan Science Foundation. Grant № AEF – MCG -2022-1 (42)-12/12/5-M-12

DİLLƏRARASI ƏLAQƏLƏRƏ VƏ MÜXTƏLİF SÖZ QRUPLARININ BU PROSESDƏ İSTİFADƏ SAHƏSİNƏ GÖRƏ ROLU VƏ FUNKSIYASINA BAXIŞ

Ülviyyə Hacıyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

Dillərin inkişafında iki əsas faktor müəyyənləşdirilmişdir – dildaxili və diltarici amillər. Dillərarası əlaqələr dilin inkişafının xarici amilidir. Dillərarası əlaqələr termini özündə eyni və müxtəlif sistemli dillər arasında baş verən qarşılıqlı münasibətləri əks etdirir. Dillər arasında əlaqələr uzun müddət davam etdikdə dil normasından kənaraçıxma hadisələrindən bir çoxu normaya çevrilir və dildə vətəndaşlıq hüququ qazana bilir. Müasir dilçilikdə həm dillərarası əlaqələrə, həm də dillərin inkişafına ən mühüm, başlıca məsələlər kimi baxılır. “Mürəkkəb dinamik sistem olan dilin inkişafı bir amilin təsiri ilə baş verə bilməz. Müasir dilçilik elmi dildə baş verən dəyişiklikləri bir sıra səbəblərlə, səbəblər toplusu ilə əlaqələndirilir. Lakin bu mövqedə lingvistlər arasında vahid rəy yoxdur”. Dilin əsasən bütün sahələrini əhatə edən dil təmasları probleminə maraq çoxdur. “Dillərin inkişafı problemlərini tədqiq edən alimləri bir neçə qismə bölmək olar. Birinci qrup alimlərə Şleqel və Qrimm qardaşlarının, o cümlədən V.Humboldtun da aid olduğu romantiklər daxildir. Onların fikrincə, özünün ən yüksək səviyyəsinə çatan dillər öz gözəl keçmişlərini xalq ruhunun düşməsi ilə əlaqəli olaraq itirmişlər”. Ancaq bu fikirlərin yanlışlığı onlarla razılaşmamağa əsas verir.

Açar sözlər: söz qrupları, dillərarası, dil inkişafı, ikidillilik, qarşılıqlı əlaqə, terminlərin istifadəsi.

ВЗГЛЯД НА МЕЖЯЗЫКОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ, РОЛИ И ФУНКЦИИ РАЗЛИЧНЫХ ГРУПП СЛОВ В ЭТОМ ПРОЦЕССЕ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ОБЛАСТИ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Ульвия Гаджиева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В развитии языков были выявлены два основных фактора. Их

называют внутренними и внешними факторами языка. Межъязыковые отношения являются внешним фактором развития языка. Сам термин «межъязыковые отношения» отражает взаимные взаимодействия, которые происходят между языками с одинаковой или разной системой. Когда эти отношения длятся в течение длительного периода, многие отклонения от языковой нормы становятся нормализованными и приобретают своего рода гражданство в языке.

В современной лингвистике как межъязыковые отношения, так и развитие языка рассматриваются как наиболее важные и фундаментальные вопросы. «Развитие языка, сложной динамической системы, не может происходить под влиянием только одного фактора. Современная лингвистика связывает изменения в языке с рядом причин, с комплексом причин. Однако лингвисты не разделяют единого мнения по этому вопросу». Большой интерес вызывает проблема языковых контактов, которая охватывает практически все области языка. «Ученых, исследующих проблемы развития языка, можно разделить на несколько групп. К первой группе относятся романтики, такие как братья Шлегель и Гримм, а также Вильгельм фон Гумбольдт. По их мнению, языки, достигшие наивысшего уровня, утратили свое славное прошлое, что связано с упадком национального духа». Однако ошибочность этих идей дает основание не соглашаться с ними.

Ключевые слова: группы слов, межъязыковой, развитие языка, двуязычие, взаимодействие, использование терминов

Introduction

The development of language is inseparable from interlinguistic relations. It is an undeniable truth that interlinguistic relations play a significantly serious role in the development of language. In linguistic literature, interlinguistic relations are understood as the changes that occur in one language under the influence of another language during their contact. Although the study of interlinguistic relations and the development of languages has a long history, it has not yet undergone a comprehensive scientific analysis. Therefore, it remains an urgent issue in need of further research. The role of interlinguistic relations in the development of the languages mentioned deserves to be studied in depth. It is

necessary to analyze the studies dedicated to this area, to summarize the established views on the issue, to clarify the conditions and reasons for the emergence of relationships between languages, and to identify the linguistic and psychological causes that arise in individual speech during contact with a foreign language.

Loanwords are used in all languages of the world. Loanwords can be found across all layers of language. That is, loanwords differ according to their types. When we talk about loanwords, we should not only think of borrowed words. Therefore, loanwords and borrowed words are fundamentally different. The term "loanwords" implies a broad concept in the mind. Loanwords are not confined to the lexical layer of language, nor do they remain limited to it. They cannot be merely restricted to the lexicon or reduced to a narrow scope. This is because loanwords are most prominently present in the lexicon [Bayramova, 1998:25]. The study of loanwords is of great importance for both the theory of language contact and general linguistics. The reason the study of the loanword process began in ancient times is that "the philologists of different peoples understood this fact in very ancient times. Scholars from ancient India and Greece, who were interested in linguistic matters, touched on this issue more than 2000 years ago" [Zərinəzadə, 1962:25].

Bilingualism and multilingualism have been widespread both in ancient times and in the modern era. Some linguists argue that bilingualism only occurs between genetically distinct languages, that is, languages that are not related. However, a larger group of linguists considers the ability to speak two languages, even if they are closely related, as bilingualism. The supporters of the second view are more numerous.

In world linguistics, the comprehensive study of interlinguistic relations cannot be directly linked to ancient times. Indeed, although more than two thousand years ago, scholars from ancient India and Greece, who were interested in linguistic matters, had some thoughts about loanwords, the most basic and widespread form of interlinguistic relations, it was not until the time of Wilhelm von Humboldt that linguistics approached this issue in a more serious and scientific manner. Interest in this area began with the formation of modern scientific linguistics. In the works of Wilhelm von Humboldt, the issue of language contact, which is considered an external factor in language, was addressed.

The scientific study of interlinguistic relations is first encountered in the works of the Austrian linguist H. Schuchardt. A sharp critic of the views on language development put forward by young grammarians, Schuchardt believed that the laws of language development could be found in the mixing of languages. In his article "On the Question of Language Mixing", the problem of language contact is considered one of the most current issues in the field of linguistics. He argued that the problem of language mixing is not physiological but always social, and he stated that there is no language in the world that does not reflect foreign elements or that has never been subject to mixing. He emphasized that there are no restrictions on the possibility of language mixing, stating, "Relations between languages can lead to both maximal and minimal differences" [Шухардт, 1950:179]. Schuchardt rightly connected the issue of language mixing with the problem of bilingualism. In his view, "the mixing of languages arises as a result of the migration of peoples, but this process can only occur if different languages are constantly used in the same area."

Change and development are also considered essential characteristics of language. The development of languages is one of the most important issues studied in modern linguistics. It is a fact that interlinguistic relations play a significantly important role in the development of language. Interlinguistic relations refer to the changes that occur in one language under the influence of another language during their contact.

Conclusion

The comparative study of different systemic languages allows for interesting and successful results. There are several factors that contribute to the significant interest in the comparative method for studying both related and unrelated languages:

- 1) The comparative study of languages enriches linguistic science with valuable new information, particularly regarding its connection to thought and cognition;
- 2) Such research allows for the clarification of general laws that apply to all languages or language groups, while also identifying those that are specific to a particular language;
- 3) Studying languages through this method plays a decisive role in identifying both similar and different aspects among facts belonging to various languages;

4) The study of word groups that differ in terms of their scope of use across different languages helps significantly in translation work and the creation of bilingual and multilingual dictionaries;

Linguistics, having undergone significant development since its earliest stages, allows lexicology to be considered one of its ancient fields. The Vedas, the religious-philosophical compilations believed to have originated around 1500 years before the Common Era, have sparked special interest as the research subject of ancient Indian linguistics. These texts, with their explanations and interpretations, reflect the linguistic ideas and worldview of Indian scholars, offering insight into issues of lexicology and etymology, and providing a scientific perspective on these matters [Axundov, 2006:8].

REFERENCES

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. (1989). *İzahlı dilçilik terminləri (sorğu lüğəti)*. – Bakı: – 364 s.
2. Axundov, A. (2006). *Ümumi dilçilik*. – Bakı: “Şərq-Qərb”. – 280 s.
3. Bayramova, A.Ə. (1998). *Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu*. – Bakı: – 147 s.
4. Qurbanov, A. (2003). *Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild*. – Bakı: – 438 s.
5. Qurbanov, A. (2004). *Ümumi dilçilik. I cild*. – Bakı: “Nurlan”. – 748 s.
6. Rəcəbov, Ə.Ə. (1987). *Dilçilik tarixi*. – Bakı: “Maarif”. – 538 s.
7. Rəcəbli, Ə. (2006). *Dilçilik tarixi. I kitab*. – Bakı: “Nurlan”. – 528 s.
8. Zərinəzadə, H. (1962). *Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü)*. – Bakı: ASS EA nəşriyyatı. – 435 s.
9. Верещагин Е.М., Костромов В.Т. (1980). *Лингвострановедческая теория слова*. – Москва: – 320 с.
10. Реформатский, А. (2001). *Введение в языковедение*. – Москва: Аспект пресс. – 536 с.
11. Шухардт, Г. (1950). *Избранные статьи по языкознанию*. – Москва: Издательство иностранной литературы. – 292 с

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	04.02.2025
<i>Qəbul edilib</i>	23.02.2025
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	Könül Həsənova
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.117>

DİLİN CƏMİYYƏTDƏ İNKİŞAFI

Faida İsayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0003-1568-5885>
faida.isayeva@mail.ru

Xülasə

Qloballaşma prosesi son illər ərzində cəmiyyətdə təhsil sistemləri daxil olmaqla dilin bir çox sahələrinə böyük təsir göstərmişdir. Bu dəyişikliklər qlobal vətəndaşlıq və təhsil diskursu, eləcə də ingilis dilinin dünya üzrə yayılması mövzularını gündəmə gətirir. Qlobal vətəndaşlıq fərdlərin hüquq və azadlıqlarına, sosial və iqtisadi bərabərliyə hörmət etmələrini tələb edir. İngilis dilinin cəmiyyətdəki əhəmiyyəti yalnız iqtisadiyyat və iş dünyası ilə məhdudlaşmadığı üçün həm də fərqli mədəniyyətlər arasında əsas ünsiyyət vasitəsi olaraq çıxış edir.

Azərbaycan kimi ölkələrdə ingilis dilinin təhsildə istifadəsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu dilin təhsil sistemində geniş yayılması yalnız beynəlxalq əmək bazarına daha yaxşı inteqrasiyanı təmin etmir, həm də elmi biliklərə və resurslara daha asan çıxış imkanı yaradır. İngilis dilinin təhsildə istifadəsi, Azərbaycanın dünya miqyasında təhsil prestijini artırır. Təhsil metodlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşması ölkədə yenilikçi təhsil yanaşmalarının tətbiqini stimullaşdırır və təhsil sistemini daha qlobal səviyyəyə qaldırır.

Açar sözlər: dil, cəmiyyət, qlobal, təhsil, vətəndaş.

THE DEVELOPMENT OF LANGUAGE IN SOCIETY

Faida İsayeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The process of globalization has had a major impact on many areas of language in recent years, including multilingualism in society and educational systems. These changes bring to the fore the issues of global citizenship and education discourse, as well as the spread of the English language around the

world. Global citizenship requires individuals to respect their rights and freedoms, and social and economic equality. The importance of the English language in society is not limited to the economy and business world, but also acts as a primary means of communication between different cultures.

The use of English in education is also of great importance in countries such as Azerbaijan. The widespread use of this language in the education system not only ensures better integration into the international labor market, but also creates easier access to scientific knowledge and resources. The use of English in education increases the prestige of Azerbaijan's education on a global scale. Adapting educational methods to international standards stimulates the implementation of innovative educational approaches in the country and raises the education system to a more global level.

Key words: language, society, global, education, citizen.

РАЗВИТИЕ ЯЗЫКА В ОБЩЕСТВЕ

Фаида Исаева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В последние годы процесс глобализации оказал большое влияние на многие области языка, включая многоязычие в обществе и системах образования. Эти изменения выдвигают на первый план вопросы глобального гражданства и образовательного дискурса, а также распространение английского языка по всему миру. Глобальное гражданство требует от людей уважения своих прав и свобод, а также социального и экономического равенства. Важность английского языка в обществе не ограничивается экономикой и деловым миром, но также выступает в качестве основного средства общения между различными культурами.

Использование английского языка в образовании также имеет большое значение в таких странах, как Азербайджан. Широкое использование этого языка в системе образования не только обеспечивает лучшую интеграцию в международный рынок труда, но и создает более легкий доступ к научным знаниям и ресурсам. Использование английского языка в образовании повышает престиж образования Азербайджана в

мировом масштабе. Адаптация методов обучения к международным стандартам стимулирует внедрение инновационных образовательных подходов в стране и выводит систему образования на более глобальный уровень.

Ключевые слова: язык, общество, глобальный, образование, гражданин.

Giriş/Introduction

Dil siniflər və qruplar arasında təbii ünsiyyət və özünüifadə vasitəsidir. O, sistemli cəmiyyətdə intellektual əlaqə vasitəsidir və cəmiyyətdə dil müxtəlif sosial məqsədlərə xidmət edir. Dil mahiyyətcə səslərin və simvolların hərəkətləri, əşyaları və fikirləri çatdırdığı bir ünsiyyət sistemidir. Dilin tarixi minilliklərə gedib çıxır.

Dil yazılı deyil, ilk növbədə danışiq dilidir. Lakin çap mediasının inkişafı və çap sisteminin ixtirası elə informasiya itkisi ilə müşayiət olundu ki, insanlar öz əcdadlarının həyat tərzini və düşüncələri ilə bağlı qaranlıqda qaldılar. İnsanlar arasında ünsiyyət forması kimi dildən istifadə etməklə anlaşılmaqları aradan qaldırmaq olar.

Malinovskinin fikrincə, “dil ünsiyyət üçün zəruri vasitədir; onsuz sosial fəaliyyət mümkün deyil, ona görə də anın bağını yaratmağın yeganə fundamental formasıdır”. Ona görə deyə bilərik ki, dil bəşəriyyət üçün mərkəzdir və xalqın varlığının ən mükəmməl nişanəsidir.

Dil fikirləri başqalarına çatdırmaq üsuludur. Müəyyən dərəcədə bunu işarələrdən istifadə etməklə edə bilərik. Məsələn, “hə” demək əvəzinə başınızı tərpətmək və ya “yox” demək əvəzinə başınızı o yana-bu yana yelləmək məlumat çatdırma üsullarından biridir.

Dil jest və işarələrdən fərqlənir, çünki o həm istifadəçi, həm də dinləyici üçün mənalı səslərdən istifadə edir. Nitq şüurlu şəkildə inkişaf edir və buna görə də həzz, qorxu, qəzəb və təəccübün təsiri altında mexaniki və məqsədyönlü şəkildə yaranan emosional hisslərdən fərqləndirilməlidir [Brown, 1983:30].

Dil hər kəsin gündəlik həyatda məlumat və vacib arqumentləri başqalarına çatdırmaq üçün istifadə etdiyi ünsiyyət vasitəsidir. Bu halda dili mədəniyyətdən ayırmaq olmaz, çünki dil milləti təmsil edir və dillərdə danışan qrupların münasibəti və ya davranışı ilə sıx bağlıdır.

Dilin mədəniyyət reallığını ifadə edən vasitə kimi rolunu belə ifadə etmək olar:

- 1) Dil mədəniyyətin bir hissəsidir;
- 2) Dil və mədəniyyət fərqli olsa belə, çox sıx əlaqədədir;
- 3) Dil mədəniyyətin güclü təsiri altındadır;
- 4) Dil insanların mədəniyyətinə və düşüncə tərzinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Dilin iki tərəfi var: biri çatdırmaq istədiyimiz mənaya aid olan daxili cəhət, digəri isə həmin mənanı danışığ tərzilə ifadə etməkdən ibarət olan zahiri cəhətdir.

Dildə danışarkən zehində düşüncələrin xarici simvolu kimi xidmət edən sözlərdən istifadə edilir.

Dil və nitq arasındakı fərq çox vaxt Ferdinand de Sössür ilə əlaqələndirilir, onun “Course de Linguistique Generale” əsəri 1916-cı ildə ölümündən sonra nəşr edilmişdir. Bu fərqi daha əvvəl Puttenham 1589-cu ildə “The Art of English Poesie” kitabında yazmışdı. Onun fikrinə görə, nitq tam şəkildə ümumi anlayışa çevrildikdən və bütöv bir ölkənin və xalqın razılığı ilə qəbul edildikdən sonra ona “dil” deyirlər.

Dilin təfəkkür və sosial şüurla əlaqəli olması çox vacibdir. Mario Pieya görə, “dil o zaman məqsədyönlü olur ki, digər insanlar tərəfindən başa düşülsün və bütövlükdə cəmiyyət onu mənimsəməyə qərar versin. Cəmiyyət fikrini dəyişsə, linqvistik simvollar dəyişəcək və ya dəyərini itirəcək” [Afroogh, 2013: 21, 36].

Dil siqnalları – konkret fikirlərdən tutmuş ən mücərrəd anlayış və ya nəticələrə qədər zehnin real fikirlərinin obyektiv şəkildə təmsil olunduğu fiziki formalardır. Odur ki, dil təkcə paylaşma və çatdırma üsulu deyil, həm də ictimai şüurda ideyaların formalaşması və möhkəmlənməsi üsuludur.

Dil cəmiyyətin mülkiyyətidir; cəmiyyətin digər üzvləri ilə ünsiyyət qurur, insanın fiziki və mənəvi həyatında baş verən bütün fəaliyyətlər haqqında məlumat toplayır və məlumatlandırır. İdeya sürətlə inkişaf edir, yeniləşir, lakin dilsiz təfəkkür anlaşılmazdır, dildə ifadə olunan fikirlər qeyri-müəyyən, anlaşılmazdır, varlığın mahiyyətini və təkmilliyini dərk etməyə kömək etmir.

Dil dəyişikliklərinin inkişaf istiqamətinə təsir edən iki amil var: insanların həyatında baş verən dəyişikliklər və onun inkişaf mərhələsində onun təşkilinin spesifik xüsusiyyətləri. Dilin daxili strukturunda baş verən dəyişikliklər (xüsusən söz və ifadə formasındakı dəyişikliklər) və dilin uzunluğundakı dəyişikliklər (və onun funksional üsullarının inkişafı) və diferensiasiya tarixinin münasibətlərindəki dəyişikliklərdə öz əksini tapır.

Cəmiyyətin ayrı-ayrı regional vahidlərə siyasi və iqtisadi parçalanması prosesi siyasi və iqtisadi integrasiya proseslərindən əvvəl getdikdə, bütün dillər regional dialektlərə bölünür.

Digər tərəfdən, cəmiyyətin siyasi və iqtisadi integrasiyası proseslərinin ərazi parçalanması və dialekt diferensiallaşması proseslərindən üstün olduğu bir dünyada ədəbi dil sayılacaq vahid ortaqlıq dilin inkişafı mümkündür.

Dilin cəmiyyətdə rolu və əhəmiyyəti. Bu gün dünyada 7117 dil var. Müvafiq xalqın formalaşması zamanı milli dilin inkişafı baş verir. Yaşayan (və ya əvvəllər yaşayan) insanların dilləri. Dünyada ən çox danışılan dillər Çin (1,3 milyard ana dili), ispan (485 milyon), ingilis (373 milyon), ərəb (362 milyon yerli danışan), hind dili (344 milyon), benqal dili (234 milyon), portuqal dili (232 milyon), rus (154 milyon), yapon (125 milyon yerli danışan) və Qərbi Pəncabi (101 milyon yerli danışan).

Dünyadakı bütün dillər yaxınlığına görə dil ailələrinə bölünür. Hər biri tarixən eyni dilin dialektləri və ya bir dilli ailənin bir hissəsi olan bir-birinə yaxın dialektlər ailəsindən törəmişdir. İngilis dili Hind-Avropa ailəsindən olan alman sözüdür.

İngilis dili ABŞ, Avstraliya, Hindistan, Malta, Cənubi Afrika, Liberiya və Yeni Zelandiyanın rəsmi olaraq tanınan dilidir. İngilis, Çin və İspan dillərindən sonra dünyada ən çox danışılan üçüncü dili və eyni zamanda Avropa Birliyinin əsas dilidir.

Daimi və həyati tələbat ünsiyyətdir, çünki insanların təbii qüvvələrə qarşı mübarizəsində, əhəmiyyətli fiziki sərvətlər əldə etmək üçün mübarizədə, cəmiyyətin fəaliyyətində uğur qazanmalarında rolu danılmazdır və onsuz inkişaf qeyri-mümkündür. Dilin cəmiyyətdəki mövqeyi yuxarıda göstəriləni kimi insanın ən yüksək səviyyələrindən biridir.

Dil və onun əhəmiyyəti, ünsiyyət, bilik, anlama, təfəkkür kimi məsələlərdə mühüm rol oynayır. Dilin rolu həm fərd, həm də bütövlükdə cəmiyyət üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir [Abdi, 2015:21]. Onun rolu sadəcə ünsiyyətdən kənara çıxır və şəxsiyyət və güc dinamikasından tutmuş təhsil və sosial birliyə qədər hər şeyə təsir edir. Dil mədəni kimliyin əsas komponentidir. O, bir cəmiyyətin dəyərlərini, inanclarını, ənənələrini və tarixini daşıyır və mədəni ifadə və davamlılıq üçün bir vasitə rolunu oynayır. Dil sosial əlaqələrin yaradılmasında və davam etdirilməsində təsirlidir. Ortaq dil icmalar arasında aidiyyət, birlik və həmrəylik hissini gücləndirir.

Dil şəxsi şəxsiyyətin mühüm hissəsidir və fərdlərin özlərini necə qəbul etdiyinə və başqaları tərəfindən necə qəbul edildiyinə təsir göstərir. İnsanın danışdığı dil(lər)

çox vaxt onların mənşəyini, mədəniyyətini və sosial mənsubiyyətini əks etdirir. Dil müəyyən bir sosial, etnik və ya milli qrupa mənsubluğu ifadə edə bilər. O, eyni dili paylaşan insanları birləşdirir, kollektiv şəxsiyyəti gücləndirir və qrup həmrəyliyinə təşviq edə bilər.

Dil termini dil və təfəkkürün üzvi əlaqəsi və integrasiyası, dilin ruhu və təbiəti, dilin və düşüncənin mənşəyi, obyektiv və subyektiv dilin fərqi deməkdir. İnsanlarda yaranan ilk düşüncə dil qabığına yerləşir. Dil olmadan yalnız təfəkkür prosesi baş verəndə danışmaq və düşünmək mümkün deyil. Dil və ideya keçilməzdir və biri digəri olmadan baş verə bilməz. “Linqvistik materialdan və linqvistik təbii maddədən məhrum olan çılpq düşüncələr mövcud deyil”.

Təbii ki, məntiqlə həyat təcrübəsi göstərir ki, dil ideyasız mövcud deyil və bu ideya və ya düşüncə linqvistik təbii “materialda” dolayı ifadə olunur, çünki dil fikrin əsl mənasıdır və bu fikir istehsalda təcəssüm olunur, cəmiyyətin əməkdaşlığı və inkişafı, dil böyüməsi və mübarizəsi ilə edilir.

İdeyaları ifadə etmək üçün dildən daha təsirli, praktik və rəşional üsul yoxdur. Lakin dil və düşüncə arasındakı əlaqəyə diqqət yetirərkən yadda saxlamalıyıq ki, bu əlaqə insan kimi başa düşülməməlidir. Dilin cəmiyyətdəki rolunu və əhəmiyyətini tam dərk etmək üçün idrakda düşüncə proseslərinin və funksiyalarının dil prosesi ilə necə bağlı olduğunu anlamaq vacibdir. “Əgər onun mənası daha dərinədən nəzərə alınarsa, bu, bizi dillərdə danışan qrupların münasibəti və ya davranışı ilə dili birləşdirən bütün vəziyyətləri anlamaqda və idarə etməkdə bizi daha müdrək edə bilər” [Abdi, 2015:21].

Cəmiyyətin sosial-mənəvi mədəniyyətinin inkişafının müəyyən vəziyyətlərində dil ötürmə yolu ilə yeni məna və terminlərlə zənginləşir, buna görə də dil həm fərd, həm də bütövlükdə cəmiyyət üçün mühüm rol oynayır.

Dil həm də dünyanın bütün sosial qruplarında sosial əlaqənin əhəmiyyətinə görə vacibdir. Dilin əhəmiyyəti onun ünsiyyət prosesində çoxfunksiyalı olmasında görünür. Başqa sözlə, dil cəmiyyətdə müxtəlif rollar oynayır və onun bir funksiyası sosial alət kimi görünür.

Nəticə/Conclusion

Dil sosial bir vasitə kimi bütün dünyada insanlarla ünsiyyət qurmaq üçün istifadə olunur. İnsanların qarşılıqlı əlaqəsi sosial təmas şəklində baş verir ki, bu da fikir mübadiləsi aparmaq və fərdlərin bütün ehtiyac və istəklərini ödəmək üçün şifahi əlaqə tələb edir [Süleymanov, 2016:43–45]. Dil vasitəsilə insanlar hərəkətləri əlaqələndirir, fəaliyyətləri planlaşdırır və kollektiv səyləri təşkil edir. İstər görüşün

təşkili, istər layihə üzərində birgə işləmək, istərsə də ev təsərrüfatını idarə etmək, sosial koordinasiya və əməkdaşlıq üçün dil vacibdir.

Dilin cəmiyyətdəki rolu və əhəmiyyəti müxtəlif aspektlərdən araşdırıla bilər. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi olmaqla qalmır, eyni zamanda cəmiyyətin strukturlarını formalaşdıran, identifikasiya yaradan və sosial əlaqələri təmin edən mühüm bir vasitədir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Rəhimov, M. (2021). Qlobal vətəndaşlıq və onun təhsil sahəsində tətbiqi. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı. – 300 s.
2. Süleymanova, E. (2016). İngilis dilinin tədrisi: metodika və problemlər. – Bakı: Təhsil. – 180 s.
3. Abdi, Ali A., Shultz, Lynette, & Pillay, Thashika (2015). Decolonizing Global Citizenship Education. – Canada: Sense Publishers. – 242 p.
4. Afroogh, Dr. Mohammad Reza. (2013). Grammar is the Heart and Basis of Language Teaching and Learning: English Grammar and Its Role in ELT. – Tehran: Al-Maktoum Publishing. – 120 p.
5. Brown, Gillian, & Yule, George. (1983). Discourse Analysis. – London: Cambridge University Press. – 149 p.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>22.02.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>01.03.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Mirvari İsmayilova</i>
	<i>filologiya elmləri doktoru, professor</i>

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.119>

AZƏRBAYCAN QADIN NASİRLƏRİN DİLİNİN FONETİK TƏHLİLİ

Fəridə Cəmilli

müəllim

Azərbaycan Dillər Universiteti

<http://ORCID.org/0000-0002-9695-1497>

faridajamillih@gmail.com

Xülasə

Müasir dövr qadın yazıçılarından olan Ə.Cəfərzadə, A.Məsud, Ü.Tahir kimi qadın yazıçıların əsərləri gender-lingvistik baxımdan təhlilə cəlb edilmişdir. Məqsəd bu günə qədər araşdırılmayan və dilçilikdə naməlum qalan qadın nitqinin və əsərlərinin fonetik təhlilidir. Qadın nasirlərin əsərlərdə önə çıxan fonetik xüsusiyyətlər kişi nasirlərin əsərləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Təhlil zamanı incə saitlərin dinamikliyi, samitlərin düzülüşü qadın nasirlərin əsərlərində emosional və ekspressivliyi göstərən əsas fonetik xüsusiyyətlər kimi səciyyələndirilmişdir.

Bununla yanaşı, vurğunun növləri, əsasən emosionallığın ifadəsi kimi çıxış edən məntiqi və həyəcanlı vurğuların qadın nasirlərin əsərlərindəki yeri və önəmindən danışılır. Vurğunun ifadəlilik və obrazlılığın ifadəsi baxımından ən böyük silah olduğu nümunələrlə təsdiq edilmişdir.

Açar sözlər: qadın yazıçı, fonetika, sait, samit, vurğu, məntiqi vurğu, həyəcanlı vurğu.

PHONETIC ANALYSIS OF THE LANGUAGE OF AZERBAIJAN FEMALE PROPHETS

Farida Jamilli

Azerbaijan university of languages

Abstract

The works of contemporary female writers such as A.Jafarzadeh, A.Masud, and U.Tahir have been analyzed from a gender-linguistic perspective. The aim is the phonetic analysis of female speech and works, which have remained unexplored and unknown in linguistics until now. The phonetic features highlighted in the works of female novelists have been analyzed comparatively

with the works of male novelists. During the analysis, it became clear that the dynamics of vowels and the arrangement of consonants are key phonetic features in the works of female novelists, reflecting emotionality and expressiveness.

Additionally, by examining the types of stress, the place and importance of logical and emotional stresses, which serve as expressions of primary emotionality, in the works of female novelists have been discussed. It has been confirmed through examples that stress, in terms of expressiveness and imagery, is the greatest tool in the works of female writers.

Key words: female writer, phonetics, vowel, consonant, stress, logical stress, emotional stress.

ФОНЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЯЗЫКА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПИСАТЕЛЬНИЦ

Фарида Джамилли

Азербайджанский университет языков

Резюме

С гендерно-лингвистической точки зрения проанализированы произведения современных писательниц, таких как А.Джафарзаде, А.Масуд, У.Тахир. Цель – фонетический анализ женской речи и произведений, которые не исследованы и остаются неизвестными в лингвистике. Фонетические особенности, выраженные в женском творчестве, были проанализированы в сравнительном плане с произведениями прозаиков-мужчин. Статистические показатели приведены по многим пунктам. В ходе анализа выяснилось, что динамичность тонких гласных и расположение согласных являются основными фонетическими особенностями, показывающими эмоциональность и выразительность в женских произведениях.

При этом, рассматривая виды акцентов, обсуждались место и значение логичных и волнующих акцентов в женских произведениях, которые выступают выражением основной эмоциональности. На примерах подтверждено, что акцент является величайшим оружием в творчестве женщин-писательниц по выразительности и экспрессивности.

Ключевые слова: язык женщин-писательниц, язык мужчин-писателей, писательница, фонетика, гласная, согласная, акцент, логический

акцент, возбужденный акцент.

Giriş / Introduction

Bədii dilə zəngin material verən əsas cəhətlər dilin özü və onun fonetik qatıdır. Başqa dillərlə müqayisədə sait səslərin müxtəlifliyi, çoxluğu, samitlərin qarşılıqlı cütüyü, tələffüzdəki zənginlik, saitlə samitlərin bir-birilə uyuşması bədii dildə geniş imkanlar yaradan əsas vasitələrdəndir. Bu imkanlar poeziyada özünü daha qabarıq göstərsə də, nəsrədən də yan keçmir. H.Həsənov müxtəlif tədqiqatçılardan sitat gətirərək səslərin harmoniyası və onun bədii dildəki yerinə toxunaraq qeyd etmişdir: “Stanislavski saiti axar çaya, samiti sahilə bənzədir. Şair bolmut səslərə daha fonetik yanaşmış, saitləri qadına, samitləri kişilərə bənzətməmişdir” [Həsənov, 1999:52]

Fikirlər onu göstərir ki, bədii söz təkcə informasiya vermək funksiyasını yerinə yetirmir. İnformasiyaların verilməsində, əsasən də qarşı tərəfə eynilə çatdırılmasında emosiyaların rolu da böyükdür. Bu faktları qarşı tərəfə çatdırmaqda təkcə sözlərin leksik mənalı deyil, onların fonetik çalarlılıqları önəm daşıyır. Şifahi nitq zamanı səsləri olduğu kimi eşidirik. Yazılı nitq vasitəsilə yazıb və eşitdiklərimizi norma halına salınmış şəkildə tətbiq edir, düzgün işarələrilə bu məlumatları alır və hiss edirik.

A.Axundovun saitlərin poetika ilə bağlılığı haqqında fikrinə diqqət yetirsək görürük ki, saitlərin bədii obrazlılıq yarada bilməsindən danışır. O, bədii nəsrə də, şeirlərə də olduğu kimi olmasa da, saitlərin obrazlılıq yarada bilmə imkanlarından danışmışdır [Axundov, 1985:191]. Bu baxımdan qadın və kişi dilinin fonetik cəhətdən fərqlərini ortaya çıxarmaq maraqlı faktlara gətirib çıxarır ki, onlar arasında mövcud olan bioloji, fizioloji, sosioloji, psixoloji fərqlər dilçiliyin fonetik səviyyəsində də meydana gəlir.

İncə saitlərin dinamikliyi. Saitlərin əsas təsnifi onların incə və qalın olması ilə aparılır. Qadın dilinin incəliyindən gələn əsas xüsusiyyətdir ki, onların dilində incə saitlərin dinamikası qalın saitlərin hərəkətililiyindən fərqlənir və üstünlük təşkil edir. Məsələnə öncə qadın dilindən yazılan əsərdə kişi və qadın obrazının dilinə nəzər salaraq başlasaq, burada bariz fərqlər görmək çətindir. Lakin müqayisəni kişi və qadın yazıçının əsəri üzərində qurduqda fərqlər özünü göstərməyə başlayır:

“Cavanın nə istədiyini gözlədi. Cavan isə... Cavan isə özünü, bütün aləmi unutmuşdu. İndi bütün aləm Kürdü, ceyranların gözüne bənzəyən bir cür gözdə,

gülüstanda bitən vəhşi qızılgül ləçəklərini xatırladan zarif yanaqlarda, boynundakı mərcanla rəqabətə girən al dodaqlarda mərkəzləşmişdi”.

Qadın nəsrinə aid olan bu misalla əsas önə çıxan məsələni göstərmək mümkündür. Burada danışan obraz deyil, qadın nasirin özüdür. İncə sait 64, qalın sait 39-dur. İndi isə həmin əsərdəki həm qadın, həm də kişi obrazın dilinə nəzər yetirək:

– Qız: Nə istəyirsən, qardaş?

– Oğlan: Ay qız, bir içim su verərsən?

– Qız: nəş vermirəm? Ala, nuş canın olsun.

– Oğlan: Çox sağ ol, nə gözəl sudu. Elə bil heç quyu suyu deyil, bulaq suyudur.

Bu dialoqa can verən, obrazların dialoqunu quran, onları danışdıran qadın yazıçıdır. Hər iki obrazın, yəni qadın və ya kişi obrazın nitqində olsun, incə saitlərin qalınlara nisbətən çoxluq təşkil etdiyini görə bilərik. Bu sırf qadın yazıcının, nasirin emosionallığa, incəliyə, sevgiyə, cərəyan olaraq romantizmə meyil etməsindən doğan amillərdir.

Kişi nasirin əsərindən bir parça ilə bu hissəni müqayisə edərək fərqi əyaniləşdirmək mümkündür: “Şah İsmayıl isə bir könüldən min könülə Təclibəyimə vurulmuşdu. Gecə-gündüz onun vəsfinə şeirlər, qəzəllər yazırdı. Təclibəyim sarayda kənizləri ilə yaşayırdı və istədiyi vaxt şahənə bir görkəmlə şahın hüzuruna gəlir, nazik tül arxasında əyləşib öz yaşıdı dayısıoğlunun söhbətlərinə qulaq asırdı”.

Aradakı fərq çox böyük olmasa da, onun mövcudluğu danılmazdır. Bunu bir neçə qadın və kişi nasirin mətnində müqayisəli şəkildə tətbiq etdikdə aldığımız nəticə eynilik təşkil edir. Bu günə qədər izah edilə bilməyən bu hissə bir də vurğulamaq istərdim ki, sırf qadın emosionallığı və impressivliyi ilə birbaşa bağlıdır. Məsələnin başqa izahı dilçilik elmində yoxdur və əlaqəli ola biləcək tək səbəb budur.

Kişilərdə nə qədər sərbəstlik, qətilik, özgüvənlilik varsa, qadınlarda da mülayimlik, həzinlik, zəriflik qabarıqdır. Bu xarakter əlamətlər ilk öncə təfəkkürdə, sonra isə dildə özünü göstərir. Xarakterin təzahürü dil vasitəsilə reallaşır desək də, yanılmamış olarıq. Saitlərin sıralanması, düzülüşü, sözlərin seçilməsi həm ixtiyari, həm də qeyri-ixtiyari şəkildə özünü göstərir, yəni təzahür edə bilər. Kişinin qadına verdiyi nəsihətin qadın dilindən verilməsinə nəzər salaq: “İki baş qalacaqdın, bir baş qalacaqsan. İki əlin bir başını saxlar. Gəldim, mənimsən, gəlmədim, yamana getmə! Axtar sonda, yaxşıya get!”

Qadın obraz isə cavab olaraq deyir: “Dedim, bəri bax, mənim sirkəm belə suları götürməz, sınısın iki əl ki, bir başı saxlamaz. Yaradan Tanrı yaratdığı canı çöreksiz qoymaz. Arın-arxayın get, Allah amanatı! Gəldin, səninem, gəlmədin, qara torpağın. Sən məni nə sayırsan?”

Burada qadın nasir həyat yoldaşını döyüşə göndərən qadın obrazın nitqini vermişdir. Buradan da görünür ki, qadın nitqində emosionallıq öndədir.

Samitlərin düzülüşü. Bədii dildə saitlərlə yanaşı, samitlərin işlənilməsi və düzülüşü də xarakterik xüsusiyyətə malikdir. Səs tərkibinə görə samitlər bir-birindən fərqlənir. Ton küydən üstün olduqda sonor, ton və küyün iştirakı ilə cingiltili, yalnız küyün iştirakı ilə isə kar samitlər yaranır. Samitlərin bu cür səs tərkibinə malik olması bədii obraz yaratmaqda fəallığına, melodiya və ritmə birbaşa təsir etməsinə səbəb edən faktorlar arasındadır. M.Vəliyeva “Azərbaycan dilinin poetik fonetikasi” adlı monoqrafiyasında yazır: “Xalqın emosiyaları yalnız dilin məzmun-məna planında deyil, həm də formal (maddi) göstəriciləri ilə fəlaklaşır, bu isə sonda məzmunu xidmət edir “...xeyirxah qüvvələrə müraciət bildirən mətnlərin fonetik strukturunda sonor səslər fəal olduğu halda, bədxah qüvvələrə müraciətlə deyilən şeirlərdə küylər aktivləşir” [Vəliyeva, 2008:15]. Müəllif səsin normasının da, iştirakının bu vasitəyə xidmət etdiyini nəzərə alır.

Bəzi dilçilər sait və samitlərin bədii dildə vəzifəsini yerinə yetirə bilməsində şanslı olmasını göstərə bilmək üçün onları iki qrupa ayırır: ağızaçan – saitlər, ağızbağlayan – samitlər. Cingilti samitlərlə saitlərin uyuşması musiqi yaradır. Səbəbi isə cingiltili samitlərlə saitlərin bir-birinə yaxın səslər olmasıdır. Kar samitlərin isə sait mövqeyində və cingiltili samitlərin yanında cingiltiləşmə prosesi keçməsi sözün daxili mənasına təsir göstərməsə də, onun xarici mənasına təsir edə bilər. Bu da obrazlılıq və emosionallığa səbəb olur. Obrazlı və emosional nitqə meyil edən qadınların nitqində də bu cür samitlər üstünlük təşkil edir.

“Qonşu evlərin hansındasa kimsə gülürdü, qəşş eləyib özündən gedirdi. Özü də baş açmaq olmurdu, gülən arvaddı ya kişi. Pəncərəni kip bağlayıb pərdəni çəkdi. Gəlib saata baxdı. İkiyə qalırdı (Afaq Məsud).

Məlumdur ki, alliterasiya və assonans dedikdə səslərin uyğun ardıcılığı nəzərdə tutulur. Səslərin bu cür ardıcılığı ilk növbədə səsə, ikinci növbədə isə insan hissələrinə təsiretmə bacarığına sahibdir. M.Adilov deyir: “İnsan ən əvvəl dil vahidlərinin xarici cəhətini, səs tərkibini qavrayır və yalnız bir müddət sonra məzmunu, mənanı dərk edir” [Adilov, 2020:9].

“Bütün axşam Qulam Hüseynli birotaqlı tənha mənzilində telefonla üzbəüz kreslodə oturub mürgüleyə-mürgüleyə bayaq Fərəcin balaca barmaqlarını

düyməni basan kimi ovcuna basa-basa birbaşa, saydığı versiyaları barədə fikiləşsə də, dəqiq heç birinin üstündə dayana bilmədi” (A.Məsud).

Mətnə cingiltili və sonor samitlərin paralel olaraq uyğun işlədilməsi, samitlərin alliterasiyası hakimdir. A.Məsudun qələminin bu cür olması, əlbəttə ki, təsadüfi hadisə deyildir. Burada forma ilə məna qarşılıqlı əlaqədə, vəhdət şəklində özünü göstərir. Bu mətnə mənanın daha aydın və təsirli qəbuluna əsas səbəb forma gözəlliyidir. Emosional və obrazlı deyim samit səslərin bir-birilə uyuşmasının nəticəsidir. “Qadınların ancaq poeziya ilə məşğul olması daha uyğundur” fikrini alt-üst edərək qadın nasir nəsr əsərində poetikliyi üzə çıxarmaqda heç də çətinlik çəkmir. Qafiyə, rədif, assonans, melodiya da nəsr əsərlərində həmin ahəngi yaratma gücünə sahibdir. Məişətdə səliqə və sahmana malik olan qadınlar həmin xüsusiyyətləri əsər yaradıcılığında da göstərilər. Qadın duyarlılığı, səbri əsərdə çəlgəng kimi hörülərək obrazlı vasitələrin ön plana çıxması ilə nəticələnir.

Vurğu. Söz, heca və ifadə tələffüz zamanı müxtəliflik və fərqliliyini qoruyub saxlayır. Bu fərqliliklərdən danışarkən biz nitq parçalarının mənalı səslənməsini nəzərdə tuturuq. Professor Ə.Dəmirçizadə mənalı səslənmədən danışarkən onun iki növünü qeyd edir ki, bunlardan biri səs qurğusu, digəri isə səs durğusudur. Səs qurğusunu da özlüyündə iki yerə ayırır: vurğu, avazlanma [Dəmirçizadə, 2007:123]. Şübhəsiz ki, qadın nitqindən danışırıqsa, burada məntiqi və həyəcanlı vurğu ön plana çıxır.

Qadın yazıçıların əsərlərini nəzərdən keçirdikdə görürük ki, məntiqi vurğu mövzudan və ifadəlilikdən asılı olaraq yerini dəyişə bilər, yəni situativ olur. Burada iki cür situasiyadan danışmaq daha məqsədəuyğundur.

1) Məntiqi vurğulu söz xəbərdən əvvəl gəldikdə. Məntiqi vurğulu söz yerini dəyişərək xəbərdən əvvələ keçir. Məsələn: “Əlbəttə, istəməzdim ki, söhbətimizin mövzusu bu olsun” (Naringül Nadir).

2) Məntiqi vurğulu söz xəbərdən sonra gəldikdə. “Bax, ata-anan əkdii ağacdı, sən də onun meyvəsi. Heç görmüsən ağac yeyilə? Meyvəni yeyərlər, mənəm balam, meyvəni (Ə.Cəfərzadə).

Məntiqi vurğuya emosionallığın əlavə edilməsi belə hallarda nəzərə çarpır.

– Göy guruldayır... Talıb! Bu nə vaxtın gurultusudur axı?!...

Məntiqi vurğu bəzən də, qarşılaşdırılan üzvlər arasında ön plana çıxır.

– Əli bəy, nə siz dediniz, nə də mən eşitdim (Ülviyyə Tahir).

Həyəcanlı vurğu da emosiya və hisslərin ön plana çıxmasında rol oynayan önəmli dil vasitələrindəndir. Yazılı nitqdə həyəcanlı vurğu bir neçə yolla özünü büruzə verir:

- saitlərin həyəcanlı uzadılması;
- nidalar;
- sual və nida işarələrinin paralel işlənməsi
- yanaşı xitablar;
- samitlərin qoşalaşdırılması – geminant samitlər.

Nəticə/Conclusion

Texnoloji tərəqqi elmi mübadilələrin inkişafı və hər gün yeni materialların üzərində dayanılmasına səbəb olur. Son dövrlərin aktual anlayışlarından olan gender məsələsi də bunlardan biridir. Kişi və qadın rollarının dəyişməsi o qədər sürətlə baş verir ki, cəmiyyətdə bu hadisələrə birmənalı yanaşma və qəbul etmə prosesi birdən baş verə bilmir. Cəmiyyətdə bu proseslərin başa çatması davam edərkən genderin dilçiliklə qarşılıqlı əlaqəsi də maraq doğuran əsas məsələlərdəndir. Dilin təsir edə bilməyəcəyi və eyni zamanda əlaqədə ola bilməyəcəyi bir anlayış olmadığı kimi, gender məsələsi ilə də birbaşa əlaqəlidir və elmdə buna “gender linqvistika” yəni, “gender dilçiliyi” adı verilir. Dilin verbal ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilməsi də gender dilçiliyinin araşdırılmasını aktual edir.

ƏDƏBİYYAT / REFERENCES

1. Həsənov, H. (1999). Azərbaycan dilinin fonetikasi. – Bakı: BDU nəşriyyatı. – 452 s.
2. Axundov, A. (1985). Dilin estetikası. – Bakı: Yazıçı. – 224 s.
3. Cəfərzadə, Ə. (2016). Bakı-1501. – Bakı: Xan. – 263 s.
4. Vəliyeva, M. (2008). Azərbaycan dilinin poetik fonetikasi. – Bakı: Ofset.–128 s.
5. Adilov, M. (2020). Əsərləri. VII cild. – Bakı: Elm və təhsil. – 678 s.
6. Dəmirçizadə, Ə. (2007). Müasir Azərbaycan dili. I hissə. – Bakı: Şərq-Qərb. – 256 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	20.02.2015
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	26.02.2025
<i>Qəbul edilib</i>	09.03.2025
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	Könül Səmədova
<i>filologiya elmləri doktoru, dosent</i>	

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.1518>

MÜASIR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QOŞMALAŞMA

Zamiq Təhməzov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<http://ORCID.org/0009-006-8578-7624>
zamiq.tahmazov1980@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan dilində qoşmaların tərkibində “köməkçi adlar” deyilən xüsusi bir qrupun verilməsi düzgün deyil, onların bir qismi zərfin, bir qismi isə ismin payına düşür. İsmə daxil olanların köməkçi isim yox, ismin bir məna növü kimi izah olunması daha düzgün olardı. Bir də həmin sözlər abstrakt məkan anlayışını həmişə birləşmə daxilində ifadə etdiyindən, onların morfoloji-sintaktik kateqoriya kimi təqdim olunması daha məqsədəmüvafiqdir. Onların ismə aid olanlarını isim bəhsində, zərfə aid olanlarını isə zərf bölməsində izah etmək lazımdır və həmin sözlərin mətnə qoşma kimi çıxış etdiyini də göstərmək məsələnin mahiyyətini açmış olur. Ancaq bir məsələ də var ki, həmin sözlərin hamısı tarixən isim olduğundan, hal-hazırda zərf kimi formalaşanlarda da ilkin mənanın izləri müşahidə olunmaqdadır.

Açar sözlər: qoşma, köməkçi, keçid, ad, dilçilik.

TRANSFORMATION INTO POSTPOSITION IN THE MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE

Zamiq Tahmevov

Azerbaijan State pedagogical University

Abstract

It is not correct to give a special group called "auxiliary nouns" as part of the adverbs in the Azerbaijani language, and as we have shown in the previous pages, some of them belong to the adverb, and some to the noun. It would be more correct to explain those included in the noun not as auxiliary nouns, but as a type of meaning of the noun. Moreover, since those words always express the concept of abstract space within a combination, it is more appropriate to present

them as a morphological-syntactic category. Those of them that belong to the noun should be explained in the context of the noun, and those that belong to the adverb within the adverb, and it would be more appropriate to show that those words act as adverbs in the text. However, there is one issue that since all of those words were historically nouns, traces of the original meaning are observed even in those that are currently formed as adverbs.

Key words: postposition, auxiliary, transition, name, linguistics.

ПОСЛЕСЛОГИ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Замик Тахмезов

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В азербайджанском языке неправильно выделять в составе послеслогов особую группу, называемую «вспомогательные имена», поскольку часть этих слов относится к наречиям, а часть — к существительным. Более правильным было бы объяснять те, что относятся к существительным, не как вспомогательные существительные, а как один из смысловых типов существительных. Кроме того, поскольку эти слова всегда выражают абстрактное пространственное понятие в составе словосочетаний, представление их как морфолого-синтаксической категории является более целесообразным. Слова, относящиеся к существительным, должны объясняться в разделе существительных, а относящиеся к наречиям — в разделе наречий, при этом следует также указывать, что в тексте они функционируют в качестве послеслогов. Однако важно отметить, что все эти слова исторически были существительными, и даже у тех, которые в настоящее время сформировались как наречия, можно наблюдать следы их первоначального значения.

Ключевые слова: послеслог, вспомогательное слово, переход, имя, лингвистика.

Giriş / Introduction

Həm türkologiyada, həm də Azərbaycan dilçiliyində, qeyd etdiyimiz kimi, qoşmalar 4 qrupda birləşdirilmişdir və həmin qruplardan biri də “həm qoşma, həm də əsas nitq hissəsi kimi işlənənlər” (keçici qoşmalar) qrupudur. Keçici

qoşmalara *əvvəl, sonra, qeyri, özgə, qabaq* və s. sözləri daxil edirlər ki, həmin sözlər də ayrı-ayrı əsas nitq hissəsinə aid vahidlərdir. Ancaq bəzən sintaktik şəraitdən asılı olaraq, onlar həm də qoşma kimi çıxış edə bilər.

B.Çobanzadə qoşmaların təsnifindən danışarkən həmin sözləri qoşma bəhsində yox, aid olduqları nitq hissələrinin içərisində izah etməyi təklif edir.

Düzdür, *əvvəl, sonra, qabaq, özgə, qeyri, başqa* və s. sözlərə qoşma deyirlər, ancaq onlar müəyyən məqamda qoşma vəzifəsində çıxış edə bilər. Bildirmək lazımdır ki, artıq neçə illərdir ki, həmin sözlər “keçici qoşmalar” adı altında qoşmaların içərisində izah olunur və elə düşünürük ki, ənənə xatirinə onları qoşmaların tərkibində də öyrənmək lazımdır [Çobanzadə, 1929:169].

Həm normativ, həm də akademik qrammatikalarda qoşmalarla qoşma vəzifəsində çıxış edən vahidlərin fərqləndirilməməsi problemi Mirzə Kazım bəydən bu günə qədər həm türkologiyada, həm də milli dilçiliyimizdə mövcud olmaqdadır. İlk dəfə Mirzə Kazım bəy *iç, dib, yan, orta, qıraq* və digər vahidlərdən qoşma kimi söhbət açmış və onları xalis qoşmalar kimi vermişdir [Cəfərov, 1941:202].

Türkologiyada birinci dəfə V.A.Qordlevski köməkçi adları xalis qoşmalardan fərqləndirmiş və onları “ad-qoşma” adlandırmışdır [Гордлевский, 1928:176; Кононов, 1956:211; Дмитриев, 1940:151].

“Köməkçi ad” termini və qoşmalar. “Köməkçi ad” terminini isə ilk dəfə N.K.Dmitriyev işlətməmiş və o, köməkçi adların bir qrup abstrakt məkan mənalı isimlərin qoşmalaşmasından ibarət olmalarını göstərmişdir. Müəllif yazır ki, “köməkçi adlar (aşağı, yuxarı, ön, arxa, dib və s.) mənşəcə isimlərdən törədiklərinə görə, onlar qoşma vəzifəsində işləndikləri zaman da öz ilkin mənalarını müəyyən mənada mühafizə edir” [Дмитриев, 1940:189].

N.A.Kononov türk dilində qoşmaları iki qrupa ayırır: *qoşma-ədat* və *qoşma-ad*. Göründüyü kimi, o da köməkçi adları xalis qoşmalardan fərqləndirmiş və onların ikili xarakterdə olmalarını göstərmişdir. Müəllif köməkçi adların ismin yiyəlik halı ilə işlənməsini onları qoşmalara yaxınlaşdıran xüsusiyyət kimi qeyd edir [Кононов, 1956:213].

Sonrakı dövrlərdə də bir çox türkoloqlar öz əsərlərində ya birbaşa, ya da dolayısı ilə türk dillərində *köməkçi adlar* məsələsinə toxunmuşlar və onların əksəriyyəti həmin vahidləri qoşmalarla adlar arasında keçid səciyyəli sözlər hesab edir.

Azərbaycan dilçiliyində köməkçi adlardan ilk dəfə S.Cəfərov bəhs etmişdir. O, *alt, üst, iç, orta, yuxarı* və s. tipli sözlərdən köməkçi adlar kimi danışmasa da,

onların qoşmalara yaxın məkan münasibəti ifadə etmələrindən söhbət açır və həmin sözlərin qoşmalardan tamamilə fərqləndiyini qeyd edir [Cəfərov, 1941:74; Cəfərov, 1956:75-99].

Azərbaycan dilində köməkçi adlar ətraflı elmi tədqiqata F.Zeynalovun monoqrafiyasında cəlb olunmuşdur. O, oğuz qrupu türk dilləri kontekstində köməkçi adları qoşmalarla müqayisə edir və onların funksiya etibarı ilə qoşmalara çox yaxın olduqlarını bildirir də, həm də onların qoşmalardan fərqləndiyini söyləyir. Müəllif köməkçi adları adlarla qoşmalar arasında keçid səciyyəli vahidlər hesab edərək yazır: “Dildə əsasən əşyalıq mənası əks etdirən bir qrup söz hallanma xüsusiyyətini, qismən də məzmunlarını mühafizə edərək məkani halların ifadə edə bilmədiyi münasibətləri bildirməyə xidmət edən, onların mənasını tamamlayan sözlərə çevrilirlər. Cümlə daxilində öz qrammatik semantikasını mühafizə edən, sintaktik cəhətdən qoşmalara oxşayan bu tipli sözlər köməkçi adlar kimi xarakterizə oluna bilər” [Zeynalov, 1959:39; Zeynalov, 1973:161].

Tədqiqatçı köməkçi adları qoşmaların tərkibində versə də, onlardan ayrıca bir qrup kimi danışır, köməkçi adlar kimi qəbul etdiyi sözlərin qoşmalardan fərqli və oxşar xüsusiyyətlərini maddə-maddə göstərir, eləcə də ayrı-ayrı köməkçi adın mətnə yaratdığı məna və funksiyasını araşdırsa da, konkret olaraq köməkçi adların dildəki mövqeyini müəyyənləşdirmir [Zeynalov, 1973:172].

A.Həsənov müasir Azərbaycan dilində zərfliklərdən bəhs edərkən, *alt, üst, yuxarı, aşağı, dib, yan, orta, ara, qıraq, qabaq, iç və s.* köməkçi adlar hesab olunan sözləri zərf adlandırmışdır [Abdullayev, 1985:231].

H.Quliyev müasir Azərbaycan dilində köməkçi adlara xüsusi məqalə həsr etmiş, “onların bir qrup məkan mənalı isimlərin cümlədə abstrakt məkan ifadə etməsi nəticəsində əmələ gəldiklərini” qeyd etmişdir. O, köməkçi adları müasir Azərbaycan dilində xüsusi bir söz qrupu kimi vermiş, onları mətnə yaratdıqları mənalara əsasən qruplaşdırmışdır. Müəllif, köməkçi adların əsas nitq hissəsi ilə köməkçi nitq hissəsinin arasında dayandığını yazır, ancaq onları xüsusi bir söz qrupu kimi təqdim edir.

“Müasir Azərbaycan dili” dərslində “Qoşma və köməkçi adlar” bölməsində H.Quliyev həmin əsərdə əsasən ayrı-ayrı köməkçi adın birləşmə daxilində yaratdığı mənalara diqqətlə araşdırır, ancaq onun köməkçi adları qoşmalara və ya isimlərə aid etməsi məlum olmur.

O yazır: “Beləliklə, Azərbaycan dilində bir qrup isimlərin mənası qismən, ya da tamamilə zəifləmiş və onlar getdikcə məkani halların mənalarmı

dəqiqləşdirən vasitəyə çevrilmişdir” [Quliyev, 1973:60-68]. Sitatdan bir daha aydın görünür ki, müəllif köməkçi adların dildəki mövqeyini dəqiq müəyyən-ləşdirmir.

Müasir Azərbaycan dilində köməkçi adlar kimi qeyd edilən sözlər haqqında orijinal fikir söyləyən tədqiqatçılardan biri də C.Cəfərovdur. O, 1987-ci ildə qələmə aldığı məqaləsində və N.Abdullayevlə birlikdə yazdıqları dərsliyində köməkçi adların əhatə dairəsini daha da genişləndirir. Onlara *nəzərən, əsasən, sayə, əsas, səbəb, nəticə, hal, dair, məxsus, fayda, yol, isnad, yerinə, hesabına, müddətində, ərzində* və s. sözləri də daxil edib, onları da *uc, alt, üst, bel, dib, arxa, dal, qabaq, qarşı, böyür, orta, kənar, ara, iç, yan, qıraq* və s. sözlərlə birlikdə köməkçi isim adlandırır [Cəfərov, 2004:154-156].

Y.Seyidov isə dilçilik ədəbiyyatlarında köməkçi adlar kimi izah olunan *içəri, irəli, yuxarı, aşağı* və s. bu tipli sözləri yer zərfləri hesab edir.

Türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində köməkçi adlar haqqındakı mövcud fikirləri yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlmək olur ki, qeyd edilən söz qrupu 4 istiqamətdə tədqiq olunmuşdur: 1) Köməkçi isimlər kimi; 2) Qoşma kimi; 3) Zərf kimi; 4) Əsas nitq hissələri ilə qoşmalar arasında dayanan qeyri-müəyyən söz qrupu kimi.

Köməkçi adlar kimi öyrənilən sözlər qrupu. Köməkçi adlar kimi öyrənilən sözlər qrupunun bu qədər müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq olunmasının əsas səbəbi ondadır ki, ayrı-ayrı mütəxəssislərin hər biri həmin sözlərə kompleks yox, müəyyən yöndən yanaşmışlar. Belə ki, F.Zeynalov, N.Məmmədov və başqaları *alt, üst, yuxarı, aşağı, iç, orta, ara, dib, qabaq, böyür* və s. sözlərin qoşmalara zahiri oxşarlığını əsas aldıkları halda, C.Cəfərov, H.Qüliyev və di-gərləri isə onların daha çox nominativ xüsusiyyətlərini əsas götürmüş, sintaktik xüsusiyyətlərini isə müvəqqəti bir proses (keçid prosesi) adlandırmışlar.

Əvvəla onu deyək ki, biz öz növbəmizdə yuxarıda köməkçi adlar haqqında deyilən fikirlərin hər biri ilə müəyyən mənada razıyıq, ancaq hesab edirik ki, həmin fikirlərin hər birinə tənqidi yanaşmaq olar.

F.Zeynalov köməkçi adlar hesab etdiyi sözləri qoşmalara çox yaxınlaşdırır və bildirir ki, onları birlikdə bir nitq hissəsi hesab etmək lazımdır. O yazır: “Köməkçi adlar elə əslində qoşmaların daşdıqları vəzifəni daşıyırlar, ancaq köməkçi adlar həm də norminativ-lüğəvi mənaya malikdirlər” [Zeynalov, 1971:285]. Dil materialları isə göstərir ki, heç də köməkçi adlar hesab olunan sözlər qoşmaların yerinə yetirdikləri vəzifəni eynilə yerinə yetirmir. Birincisi, köməkçi adlar həmişə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir; məs.: Uzaqdan ağaran

sıldırım qayaların *dibi* ilə nazik göy cığır gedirdi (S.Rəhimov). Bir neçə gün idi ki, Ziyad xan öz otağının *içində* tək-tənha otururdu (Elçin). Kətilin *üstündə* büzüşən müəllim yerindən qalxdı (S.Rəhimov). Həmin kənd düz yolumuzun *başında* idi (İ.Məlikzadə).

Göründüyü kimi, yuxarıdakı misallarda *dib*, *iç*, *üst*, sözləri III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənmişdir. Ancaq qoşmalar mənsubiyyət şəkilçiləri ilə heç zaman işlənir. Eyni zamanda qoşmaların dildə imkanları daha genişdir. Onlar cümlədə səbəb, məqsəd, vasitə, məkan və s. məzmunlar da ifadə etdikləri halda, *yuxarı*, *alt*, *üst*, *iç*, *dib*, *orta*, *ara* və s. sözlər isə yalnız *məkan* anlayışı ifadə edir; məs.:

Söyüdlər *arxın qırağında* əkildiyindən onlar yaxşı inkişaf etmişdilər (M.İbrahimov). Təhməzlə Şövkətin pəncərəni taybatay açıq qoyub xumar yatdıqları bir yaz gecəsi, mən öz *stolumun dalından* durub ona yaxınlaşdım (İ.Hüseynov). Məni şadlıq məclisinə çağıran Armina saralan payız yarpaqlarının, seyrələn *kölgələrin altında*, atası və əmisi ilə bərabər yatırdı (M.Cəlal). – Bu *qırğının, davanın içində* mən heyvanı neynirəm, qardaş? (Ə.Cəfərzadə).

Ayrı-ayrı yazıçıların əsərlərindən gətirilən nümunələrin hamısında *qırağ*, *dal*, *alt*, *iç* sözləri həm mənsubiyyət, həm də yerlik hal şəkilçisi ilə işlənərək məkan məzmunu yaratmışdır.

Müasir Azərbaycan dilində köməkçi adları qoşmalarla bir də ona görə eyniləşdirmək olmaz ki, həmin sözlərin hamısı ismin bütün hal şəkilçiləri ilə işləyə bilirlər:

dağın dibi, dağın dibinin, dağın dibinə, dağın dibini, dağın dibində, dağın dibindən.

Əgər köməkçi adlar kimi verilən sözlərin hallanma xüsusiyyəti olmasaydı, onları qoşmanın bir qrupu kimi vermək olardı.

F.Zeynalovun və digər dilçilərin köməkçi adlar haqqındakı fikirlərinə münasibətimiz belədir ki, köməkçi adları qoşmaların tərkibində bir qrup kimi izah etmək doğru deyil. Bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, həmin müəlliflər sözügedən problemi rus dilçiliyinin təsiri altında o şəkildə qoymuşlar.

H.Quliyev müasir Azərbaycan dilində köməkçi adları ayrıca bir söz qrupu kimi verir və dilimizdə köməkçi adların doqquz mənə növünü müəyyənləşdirir, hətta bir sözdən ibarət xüsusi növ də müəyyənləşdirir: “İki əşya arasındakı sahəni, məkanı bildirən: *ara*” [Quliyev, 1973:62]. Əslində elə digər növlərə də bir-iki söz daxildir. Əvvəlki səhifələrdə də qeyd etdiyimiz kimi, müəllif köməkçi adları xüsusi bir qrup kimi təqdim etsə də, onların konkret olaraq dildəki mövqeyini

müəyyənləşdirmir. Daha sonra o, köməkçi adlara daxil olmayan *haqqında*, *sayəsində*, *barəsində* və s. sözləri də köməkçi adlara daxil edir. Axı necə ola bilər ki, *barəsində*, *sayəsində*, *haqqında* sözləri *alt*, *üst*, *dal*, *ara* və s. sözlərlə eyni cərgədə dayansın [Quliyev, 1973:62].

Elə hesab edirik ki, onun köməkçi adları qruplaşdırması da həm elmi, həm də metodoloji cəhətdən yanlışdır. Birincisi, ona görə ki, bir-iki sözdən ibarət qrup olmaz. İkincisi isə bir neçə sözün 9 mənə qrupunda təqdim olunması metodoloji cəhətdən də ağırlıq yaradır.

C.Cəfərov müasir Azərbaycan dilində köməkçi adların əhatə dairəsini daha da genişləndirir və “onların əslində köməkçi isimdən başqa bir şey olmadıqları” qənaətinə gəlir. Müəllif həmin nəticəyə gələrkən onların isim mənşəli olmalarını əsas götürür və feillərdə də analoji vəziyyətin olmasını qeyd edir [Cəfərov, 2004:67-72]. O, köməkçi isimlər kimi *məna*, *barə*, *haqq*, *dair*, *məxsus*, *sayə*, *əsas*, *səbəb*, *nəticə*, *hal*, *əvəz*, *vəziyyət*, *birlik*, *fayda*, *xeyr*, *boy*, *zaman*, *vaxt*, *ad*, *nam*, *yerinə*, *isnad*, *üz*, *yol*, *uğur*, *uc*, *alt*, *üst*, *bel*, *təpə*, *baş*, *dib*, *arxa*, *dal*, *qabaq*, *qarşı*, *böyür*, *orta*, *kənar*, *ara*, *iç*, *yan*, *qıraq*, *mərkəz*, *qoyun*, *sahə*, *vəziyyət*, *hal*, *əvəz*, *baxımdan*, *nəzərdən*, *ərzində*, *əsasında*, *dairə*, *çərçivə* və s.sözləri götürür [Abdullayev, 1985:86-93].

Əvvəla onu qeyd edək ki, yuxarıda göstərilən vahidlərin hamısını eyni cərgədə yerləşdirmək olmaz. Ona görə ki, *birlik*, *fayda*, *xeyr*, *zaman*, *vaxt*, *ad*, *ərzində*, *nəzərdən*, *əsasında* və ya digər sözlər *alt*, *üst*, *uc*, *dal*, *qıraq*, *qabaq*, *dib* və s. sözlərlə heç cür eyni qəlibə sığmır. Həmin sözlərin bir qrupunu bəlkə də köməkçi isimlər kimi götürmək olar, ancaq *alt*, *üst*, *dib*, *yan*, *qabaq*, *böyür*, *uc*, *dal* və s. sözləri fikrimizcə köməkçi isim adlandırmaq doğru deyil. Biz elə hesab edirik ki, əgər həmin vahidlər də, feil bəhsində olduğu kimi, bir-iki sözdən (*et*/*elə*, *ol*) ibarət olsaydı və həmin sözlər kimi aid olduqları nitq hissəsinin kateqorial xüsusiyyətlərini özlərində əsasən ehtiva etsəydi, onlara da köməkçi isimlər kimi yanaşmaq olardı. Düşünürük ki, əksər hallarda köməkçi adlar kimi izah olunan *qarşı*, *qabaq*, *qıraq*, *aşağı*, *yuxarı*, *arxa* sözləri bütün hallarda zərfdir. *Dal*, *dib*, *uc*, *yan*, *böyür*, *alt*, *üst*, *ara*, *kənar*, *iç* və digər sözlər isə müasir Azərbaycan dilində mücərrəd məkan anlayışı ifadə edən isimlər kimi öyrənilə bilər.

Nəticə/Conclusion

Araşdırmalar göstərir ki, müasir Azərbaycan dilində köməkçi ad deyilən sözlər qrupu yoxdur, həmin sözlərin ismin əsasən yiyəlik və bəzən də çıxışlıq halları ilə işlənməsi isə onların spesifik xüsusiyyətidir ki, bunu da qoşmalaşma kimi qeyd etmək doğru deyil. Bu problem Azərbaycan dilçiliyində sadəcə olaraq

ona görə yaranıb ki, ayn-ayrı mütəxəssislər rus dilçilik ənənəsini mexaniki olaraq dilimizə tətbiq etmişlər. Ə.Əbdullayev həmin məsələdən yönük halın mənşəyindən danışarkən ətraflı bəhs etmişdir [Əbdullayev, 1992:199-207].

Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi ilə bağlı apardığımız araşdırmalar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Köməkçi nitq hissələrinin təsnifindəki müxtəliflik onların tədqiqi tarixində də özünü göstərir.

2. Qoşmalarla idarə mövcuddur və buradan da məntiqi olaraq o qənaətə gəlmək olur ki, Azərbaycan dilində qoşma birləşmələri vardır.

3. Müasir Azərbaycan dilində qoşmalar adlıq, yönük və çıxışlıq haldakı sözlərlə işlənə bilər. İsmi yiyəlik, təsirlik və yerlik halındakı sözlərlə isə qoşmalar əlaqəyə girə bilmir.

Yiyəlik haldakı sözlərlə qoşmalar ona görə işlənə bilmir ki, yiyəlik hallı söz məntiqi olaraq ayrılıqda işlənə bilməz. Yəni *mənim üçün, sənin kimi, onun tək* və s. birləşmələri əslində *mənim özüm üçün, sənin özün kimi, onun özü tək* və s. formadır. Həmin birləşmələrdə isə *üçün, kimi, tək* qoşmaları adlıq halda olan III növ təyini söz birləşmələri ilə işlənmişdir.

Təsirlik halda isə feil imkan vermir ki, obyekt olduğu sözlə öz arasına hansısa bir söz girsin. Yəni feillə idarə güclü olduğundan digər idarəedici vahidə ehtiyac qalmır. Yerlik halda isə vəziyyət tamam başqadır. Tədqiqatlar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, qoşmalar bir nitq hissəsi olaraq daha çox mütəhərrik-dinamik hərəkətlə bağlıdır. Ancaq yerlik halın məzmununda isə statik hərəkət aparıcı olduğundan həmin hal şəkilçisini qəbul etmiş sözlər qoşmalarla işlənə bilmir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Əbdullayev, Ə.Z. (1992). Azərbaycan dili məsələləri. – Bakı: ADU-nun nəşriyyatı. – 330 s.

2. Əbdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. (1985). Müasir Azərbaycan dili. IV hissə (sintaksis). – Bakı: Maarif. – 494 s.

3. Aslanov, A. (1978). Qoşma və ismi yiyəlik halı məsələsi // ADU-nun Elmi əsərləri. – Bakı: – s.67-72.

4. Cəfərov C., Əbdullayev N. (2004). Müasir Azərbaycan dili. – Bakı: “Adiloğlu”. – 172 s.

5. Cəfərov S., Abbasov Ə., Quliyev D. (1941). Azərbaycan dilinin qrammatikası. – Bakı: Azərnəşr. –184 s.

6. Cəfərov, S. (1956) Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. – № 4. – s.75-99.
7. Çobanzadə B., Ağazadə F. (1929). Türk qrameri. – Bakı: – 202 s.
8. Quliyev, H. (1973). Müasir Azərbaycan dilində köməkçi adlar // Azərbaycan SSREA-nın Xəbərləri. – № 4. – s.60-68.
9. Гордлевский, Б. (1928). Грамматика турецкого языка. – Москва: Наука. – 386 с.
10. Xəlilov, B. (2003). Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası – Bakı: – 236 s.
11. Kazımov, Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. – Bakı: “Təhsil” nəşriyyatı.– 497 s.
12. Кононов, А. (1956). Грамматика современного турецкого литературного языка. – Москва: Наука. – 569 с.
13. Zeynalov, F. (1959). Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri. – Bakı: ADU-nun nəşriyyatı.– 83 s.
14. Zeynalov, F. (1971). Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. – Bakı: Maarif. – 312 s.
15. Дмитриев, Н. (1940). Грамматика башкирского языка. – Москва: – 413 с.

Məqalə tarixəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>16.12.2024</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>09.01.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>25.01.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Mirvari İsmayılova</i>
	<i>filologiya elmləri doktoru, professor</i>

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.128>

İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN İCTİMAİ-SİYASİ TERMİNLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

Sevda Xəlilova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0001-5909-2999>

sevda_azturk@hotmail.com

Xülasə

Terminologiya lüğətin ən fəal inkişaf edən hissəsidir. Bu, sosial, mədəni həyatımızın xüsusi sahəsinə aid anlayışları ifadə edən terminlər sistemidir. Termin xüsusi istifadə sahəsi olan bir anlayışı ifadə edən söz və ya sözlər qrupudur. Terminləri struktur etimologiyasına və istifadəsinə görə təsnif etmək olar. Sosial siyasi sferanın inkişafı ilə əlaqədar dildə hər zaman iqtisadi və mədəni terminlər meydana çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür terminlərin tərcüməsi prosesində diqqətli olmaq lazımdır, məsələn: “səfir”, “attaşe”, “birinci katib”, “şura” və s. kimi diplomatik terminlər üçün düzgün ekvivalentlər tapılmalıdır. Ona görə də tərcüməçi bu sahənin terminologiyasından xəbərdar olmalıdır.

Açar sözlər: terminologiya, söz ehtiyatı, diplomatik, xarakterik.

SOCIO-POLITICAL TERMS USED IN ENGLISH AND THEIR TRANSLATION INTO AZERBAIJANI

Sevda Khalilova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Terminology is the most actively developing part of vocabulary. It is the system of terms expressing notions referring to a special field of our social, cultural life. A term is a word or a group of words expressing a notion that has a special field of usage. Terms can be classified according to their structure etymology and use. With the development of socio-political sphere, new political, economic and cultural terms appear in the language. It is important to exercise

caution while translating such terms. For example , correct equivalents should be found for such diplomatic terms as “ambassador”, “attaché”, “first secretary”, “council” etc. Therefore a translator must be well-versed in the terminology of this field.

Key words: terminology, a vocabulary, diplomatic, characteristic.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ПЕРЕВОД НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Севда Халилова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Терминология является наиболее развивающейся частью словарного состава языка. Это – система терминов относящейся к специальной области нашей общественной, культурной жизни. Термин – это слово или группа слов, выражающая понятие, которое имеет свою специальную область употребления. Термины могут классифицироваться согласно их структуре, этимологии и употреблению. Большое количество политических, экономических и культурных терминов появилось с развитием социально-политической сферы. Следует отметить, что необходимо быть внимательным при переводе таких терминов. Необходимо подобрать правильный эквивалент при переводе таких дипломатических терминов, как, например: «посол», «атташе», «первый секретарь», «консул» и т.д. А для этого переводчик должен быть ознакомлен терминологией этой сферы.

Ключевые слова: термин, словарный, состав, дипломатический, характерный.

Giriş / Introduction

Yaşadığımız əsrin ictimai-siyasi və coğrafi mühiti mühüm təsir amili kimi özünü həyatın bütün sahələrində göstərir. Belə ki, bu əsrdə bütün sahələrdə, xüsusilə diplomatiya sahəsində dövlətlərarası əlaqə bağlamaları. saziş və müqavilələr, keçirilən sammitlər və beynəlxalq konfranslar dünyanın bir çox ölkələrində müzakirə olunur. Məhz tərcümə müxtəlifdilli sistemlərin bir-birini anlaması və dərk etməsi zamanı ünsiyyət prosesində vasitəçi rolunu oynayır.

Daha tam əlaqə müxtəlifdillli kommunikanların ünsiyyəti – mətn tərcüməsi orijinala tam yaxın olan zaman yaranır.

İctimai-siyasi mühitin inkişafı ilə əlaqədar bu sahə üzrə yeni söz və terminlər yaranır və həmin leksik vahidlərin bir dildən digər dilə tərcüməsi zəruriyyəti doğur. Tərcümə zamanı tərcüməçinin qarşısına çıxan problem nəinki tərcümə sahəsində təcrübə çatışmazlığı, həmçinin müəyyən sahə terminologiyası ilə bağlı olur. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə çoxlu sayda ölkələrin diplomatik nümayəndəlik və korpusları fəaliyyət göstərir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən tərcüməçidən tələb olunur ki, məhz həmin sahənin terminologiyası haqqında bilik və anlayışı olsun. Əlbəttə ki, tərcüməçi təhsil aldığı zaman bütün sahələrin terminologiyasını öyrənə bilməz. Ancaq buna baxmayaraq, gələcək tərcümə sahəsi ilə məşğul olacaq tərcüməçilərə ölkənin daha aktual elm və texnika sahələrinin terminologiyasını aşılamaq olar. Məsələn, hüquq, təbib, hərbi, elmi-texniki, eləcə də diplomatiya və s.

Terminlərin leksik-semantik bölgüsü. Termin latınca terminus sözündən olub, mənası sərhəd, hədd, hədd deməkdir. Termin elmin ayrı-ayrı sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edən, təkmənalılığa daha çox meyil göstərən, üslubi cəhətdən neytral olan, bir neçə dildə vahid şəkildə işlənə bilən söz və ya söz birləşməsidir. Termin dəqiq olmaqla bərabər, həm də qısa olmalıdır.

Terminin qısalığı onun asan mənimsənilməsi, yaxşı yadda saxlanılması və ümumiyyətlə, elmi dildə sözə qənaət edilməsi üçün əsas şərtidir. Terminlər əməli fəaliyyətdə nə qədər çox işləmirsə, ona verilən qısalıq tələbi də bir o qədər çox əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda elm və texnikanın sürətli inkişafı ilə məlumat mübadiləsinin həcmnin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, şərhin qısalığı, elmi əsərlərin yığcamlığı məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Terminlərdən ibarət elmi bir dil olmasaydı, onda bütün fikirləri təqribi təsvirlərlə vermək lazım gələrdi. Məhz buna görə də terminlərin işlədilməsində və yazılışında ümumi qaydalar və vahid prinsip gözlənilməlidir. Elmi terminlərə ehtiyatla yanaşmaq, onları yerli-yerində işlətmək tələb olunur, çünki elmi fikirlərin bir-birindən ayrılmasında, konkretləşməsində, anlayışların dəqiq dərk olunmasında onların əhəmiyyəti böyükdür.

Siyasət ilə bağlı söz və terminlər aşağıdakı leksik-semantik bölgülər üzrə qeyd olunmalıdır [Sadıqova, 2015:143]:

I. Diplomantik səlahiyyət və vəzifə adları. Hər bir rəhbər və vəzifə adı əksər hallarda bu və ya digər təşkilatın, idarənin və s. rəhbəri, başçısı anlamında

işləndiyindən həmin vəzifələrin mahiyyəti də mürəkkəb xarakter daşıyır. Ona görə də diplomatik vəzifə və rəhbərlik bildirən adların əksər hissəsi ya mürəkkəb terminlərlə, ya da diplomatik termin – söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Çünki hər bir vəzifəni fərqləndirmək üçün xüsusi təyinedici sözlər də işlədilir ki, bunlar da geniş şəkildə definitivləşdirilir, onlarla nominativlik məzmunu ilə yanaşı, definitiv funksiyanın da üzə çıxmasına şərait yaradır. Məsələn, səfir, attaşə, birinci katib, konsul kimi sadə terminlərin tərcüməsi çətinlik törətmir. Tərcümə olunan dildə ambassador, attache, first secretary, consul kimi ekvivalenti tapılaraq verilir.

II. Beynəlxalq təşkilat və idarələrin adları – terminlər söz birləşmələri şəklində qurulur və mürəkkəb quruluşlu dil vahidləri kimi ayrı-ayrı təşkilat və komitələrin adlarının dəqiq şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir.

International Currency Fund - Beynəlxalq Volyuta Fondu,
Central-Intelligence Agency – Mərkəzi Kəşfiyat Agentliyi (CIA),
North Atlantic Treaty Organization (NATO) – Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı, United Nations Organization (UNO) – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı.

Bəzi ölkələrin, beynəlxalq təşkilatların adları qısaldılmış şəkildə əks etdiriləndə və həmin sözlərin açıqlanmasında geniş ifadə (deyiliş) tərzı yaranır.

USA (United States of Amerika) – Amerika Birləşmiş Ştatları

UNO – (United Nations Organization) – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı,

FBI – Federal Bureau of Investigation –Federal Tədqiqatlar Bürosu İctimai və beynəlxalq təşkilatların adlarındakı bəzi sözlər tərcümədə digər leksik vahidlərlə əvəzlənir.

The President of United Nations Organization – birləşməsindəki “president” internasional termin olduğu kimi deyil, “sədr” kimi tərcümə olunur [Sadıqova, 2015:120].

III. Beynəlxalq görüş və sazişlərin adları.

Bu terminlər, adətən, ingilis dilinə səciyyəvi olan mürəkkəb tərkibli söz birləşmələrindən ibarətdir. Bir neçə sözün eyni tərkibdə birləşərək mürəkkəb söz əmələ gətirməsi geniş yayılmışdır. Belə mürəkkəb terminlər Azərbaycan dilinə tərcümə olunarkən ayrı-ayrı söz birləşmələri ilə ifadə olunur: The House of Representatives – Nümayəndələr Palatası PACE – Parliamentary Assembly of the Council of Europe – AŞPA Avropa Şurası Parlament Assambleyası.

Terminoloji mətnin tərcüməsinin bədii ədəbiyyatın tərcüməsi ilə müqayisədə bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, bu da terminologiyanın xüsusiyyəti ilə əlaqəlidir.

Terminologiyanın əsas xüsusiyyəti onun dilinin xüsusi terminlərlə və qısaltmalarla zəngin olmasıdır. Terminoloji mətndə qarşıya çıxan yeni çoxlu sayda terminlər, hətta lüğətlərdə belə qeyd olunmayan terminlər tərcümə zamanı əsaslı çətinliklər törədir. Bu terminlərin çoxluğu dilin söz ehtiyatının qeyri-sabit, bərkətləli və axıcı qatını təşkil etməsi ilə əlaqədardır.

Tərcümənin xüsusi əhəmiyyəti kommunikativ vahid kimi terminin adekvat tərcüməsi məsələsi nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Müxtəlifdilli mətnlərin tərcüməsi zamanı, demək olar ki, mümkün olmayan söz və ifadələrin uyğun tərcüməsi zərurətindən bu termin, yəni “adekvatlıq” termini yaranmışdır. Adekvat tərcümə dedikdə, anlayışın mənasının tam və ya birmənalı çatdırılması nəzərdə tutulur, yəni tərcümə olunan dildəki terminin başqa dildə eyni məna ifadə edən sözlə əvəz olunmasıdır. Adekvat tərcümə orijinalın məzmununun məna və üslubi xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Terminin adekvat tərcüməsinə olan tələb onun hərfi tərcüməsindən qaçmasına kömək edir. Hərfi tərcümə, bir qayda olaraq, bir mənada mənfi qarşılanır. “Hərfilik” əsas fikrin mənasını korlayır, anlaşılmazlığa gətirib çıxarır. Bu xüsusilə də terminə aiddir. Termin və onun ifadə etdiyi məna ilk növbədə aid olduğu mətnin mənasını ifadə etməlidir. Bununla da terminin adekvat tərcüməsi zamanı termin (eyni anlayışla bağlı ifadənin dil forması) və onun mənası ilk növbədə anlayışın məzmunu ilə müəyyən olunmalıdır.

Diplomatik terminlərin tərcüməsi. Diplomatik terminlərin tərcüməsi zamanı aşağıdakı tərcümə üsullarına rast gəlinir:

- 1) terminin olduğu kimi alınması;
- 2) hərfi tərcümə (kalka etmə);
- 3) terminoloji ekvivalentin tapılması;
- 4) terminin təsviri tərcüməsi [Abbasbəyli, 2000:80].

1. Mətnlə dildən alınma terminlər.

Bu zaman termin özü ya tam, ya da tərəflərindən biri terminin sürəti kimi tərcümə olunur.

Məsələn, Diplomatic Corps – Diplomatik korpus, Diplomatic Agent – diplomatik agent, Memorandum – memorandum və s.

Misallardan göründüyü kimi, bu üsula tərcümə terminin səs və qrafik, yəni forma və məzmun uyğunluğu olduğu kimi saxlanılır. Termin olduğu kimi internasional termin olduğu halda tərcümə olunur.

İnternasional termin dedikdə, tam və ya qismən ümumi semantikaya malik, orfoqrafik, yaxud fonoloji cəhətdən nəzərə çarpacaq dərəcədə yaxın olan,

beynəlxalq əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın əksər dillərində (o cümlədən qohum olmayan dillərdə) işlənən sözlər nəzərdə tutulur.

2. Hərfi tərcümə zamanı termin və ya onun elementi sözbəsöz tərcümə olunur. Burada əvvəlki haldan fərqli olaraq, səs və qrafik uyğunluq saxlanılır. Məsələn, Verbal Nota – Verbal Nota. Bir çox diplomatik terminlər Azərbaycan dilinin terminologiyasına rus dilindən hərfi tərcümə olunaraq keçmişdir.

3. Müqayisəli terminlər. Tərcümə zamanı tərcüməçi tərəfindən mətnin mənasının saxlanması mütləq təmin olunmalıdır. Xüsusən də diplomatik mətnlərin tərcüməsi zamanı cümlənin dəqiq tərcüməsi mütləqdir.

4. Təsviri tərcümə. Əgər termini yuxarıda qeyd olunan üsullarla tərcümə etmək mümkün deyilsə, o zaman onun təsviri tərcüməsi ehtiyacı yaranır. Daha doğrusu, termin digər dilə izahlı sözlə çatdırılır.

Məsələn, başqa ölkə ərazisindən miniklə keçib getmək hüququ – transit right; vəzifəyə təyin olunmaq haqda etimadnamə – credential on the appointment to a post.

Adətən, təsviri tərcümə sözbəsöz və ya olduğu kimi tərcüməyə əsaslanır. Əvvəllər izahlı şəkildə tərcümə olunan termin vaxt keçdikcə olduğu kimi tərcümə oluna bilir. Buna görə də ikidilli terminoloji tərcümə lüğətində belə terminlərin olduğu kimi tərcüməsi ilə yanaşı, onun təsviri tərcüməsi qeyd olunmalıdır.

Nəticə/Conclusion

Cəmiyyətdə gedən dəyişikliklər, sosial-iqtisadi vəziyyət, siyasi proseslər cəmiyyət üzvlərini ətrafda gedən prosesləri qavramağa məcbur edir. İctimai-siyasi terminlər də bu səbəbdən yaranır. Digər sahə terminlərindən fərqli olaraq, ictimai-siyasi terminlər daha çox kütləvilikə meyillidir. Dildə ictimai-siyasi terminlərin yaranmasını, onların dilin lüğət tərkibində passiv mövqedən aktivləşməyə doğru inkişafını, digər dillərlə qarşılıqlı münasibətlər nəticəsində terminalmanı və ya terminlərin digər dillərə keçidini cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi proseslərin fonunda izləmək vacibdir. İctimai-siyasi proseslər dildə yeni terminlərin yaranmasına, müəyyən qədər arxaıkləşmiş terminlərin fəallaşmasına səbəb olur. İctimai-siyasi terminologiya bu baxımdan digər sahə terminosistemindən seçilir.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi leksikası yeni ictimai, siyasi söz-terminlərlə artması prosesinin intensivliyi templərinin azalmayacağını, əksinə, mədəniyyətlərarası əlaqələrin intensivləşməsi ilə bağlı güclənəcəyini göstərir

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Abbasbəyli A., Cəfərov V., Qafarov Z. (2000). Diplomatiya terminləri lüğəti. – Bakı: EA nəşriyyatı. – 162 s.
2. Atakişiyev, B. (2008). İnzibati hüquq və terminlər. – Bakı: Maarif. – 312 s.
3. Həsənov, H. (2001). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. – Bakı: Maarif. – 158 s.
4. Sadıqova, S. (2015). Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşdırma formaları. – Bakı: Elm. – 484 s.
5. Sadıqova S., Quliyeva S. (2015). İzahlı terminlər lüğəti. I cild. – Bakı: Elm. – 242 s.
6. Yeni sözlər və yeni mənalı lüğətlər (2016). – Bakı: Elm və təhsil. – 296 s.
7. Arnold, I.V. (1986). The English Word. – Moskva: Vısshaya shkola. – 295 p.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 27.01.2025

Qəbul edilib 18.02.2025

Nəşrə tövsiyə edib Rəcəb Cəfərli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.101>

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZDÜZƏLTMƏ PROSESİNDƏ İŞLƏNƏN AFFİKSLƏR

Fatma Əliyeva

baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0002-6650-5330>

fatma.aliyevaa@mail.ru

Xülasə

Lüğət tərkibi hər bir dilin ən sürətlə inkişaf edən hissəsidir. Dilin lüğət tərkibi xüsusilə o dildə danışan xalqın mədəni səviyyəsi yüksəldikcə artır, çoxalır və zənginləşir. Müasir dövrdə lüğət tərkibi inkişaf etmiş olan dillər zəngin və qüdrətli sayılır. İngilis ədəbi dili də belə dillərdən biridir.

Müasir ingilis ədəbi dili əsrimizin ən mürəkkəb, ən yüksək fikirlərini, cəmiyyətin inkişaf qanunlarını əks etdirməyə, ən dərin elmi nəzəriyyəni ifadə etməyə qadir dünyəvi bir dildir. Bu isə onun lüğət tərkibinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir.

Hər hansı bir dilin söz ehtiyatından istifadə etməklə yeni hadisə, anlayış və dəyişmələri ifadə etmək üçün başlıca yol dildə tarixən mövcud olan sözdüzəltmə formalarına əsaslanıb dilin tarixi inkişaf qanunlarına uyğun şəkildə yeni sözlər yaratmaqdır. Təcrübə göstərir ki, belə bir üsulla yaradılan yeni sözlər dildə yaşamaq qabiliyyətinə malikdir.

Açar sözlər: ingilis dili, lüğət tərkibi, suffiks, prefiks, affiks.

AFFIXES USED IN THE PROCESS OF WORD FORMATION IN ENGLISH

Fatma Aliyeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The vocabulary is the fastest developing part of any language. The vocabulary of a language increases, multiplies and becomes richer, especially as the cultural level of the people speaking that language increases. In modern times,

languages with a developed vocabulary are considered rich and powerful. English literary language is one of such languages.

Modern English literary language is a secular language capable of reflecting the most complex, highest ideas, laws of development of society, and expressing the deepest scientific theories of our century. This shows that its vocabulary is highly developed.

The main way to express new events, concepts and changes using the vocabulary of any language is to create new words based on the historically existing forms of word formation in the language and in accordance with the laws of the historical development of the language. Experience shows that new words created in this way have the ability to survive in the language.

Key words: English language, vocabulary, suffix, prefix, affix.

АФФИКСЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ПРОЦЕССЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Фатма Алиева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Словарный запас является наиболее быстро развивающейся частью любого языка. Словарный запас языка увеличивается, умножается и обогащается, особенно по мере повышения культурного уровня людей, говорящих на этом языке. В наше время языки с развитым словарным запасом считаются богатыми и мощными. Английский литературный язык является одним из таких языков.

Современный английский литературный язык является светским языком, способным отражать самые сложные, высокие идеи, законы развития общества и выражать самые глубокие научные теории нашего века. Это показывает, что его словарный запас высоко развит.

Основным способом выражения новых событий, понятий и изменений с помощью словарного запаса любого языка является создание новых слов на основе исторически существующих в языке форм словообразования и в соответствии с законами исторического развития языка. Новые слова, созданные таким образом, имеют возможность сохраняться в языке.

Ключевые слова: английский язык, словарный запас, суффикс, префикс, аффикс.

Giriş/Introduction

Söz yaradıcılığında süniliyə yol vermək olmaz, çünki yeni hadisə, anlayış və dəyişmələri ifadə edərkən bəzən dildə mövcud olan sözdüzəltmə üsulları ilə deyil, sözlərin təsadüfi və süni quraşdırılması ilə yaradılan söz və terminlərə rast gəlmək olur ki, dildə belə sözlərin ömrü az olur.

Ümumiyyətlə, sözlər əslə və törəmə olaraq iki yerə bölünür. Əslə sözlər köklərdən, törəmə sözlər isə kök və şəkilçidən ibarətdir. Dildə müxtəlif köklər müstəqil işlənərək ayrı-ayrı nitq hissələrinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir, birhecalı, ikihecalı və daha çox hecalı olmaqla bir və yaxud bir neçə mənə daşıyaraq müxtəlif anlayışları ifadə edir. Köklə sözdüzəldici şəkilçinin birləşməsindən ibarət olan əsas istənilən vaxt kökə və şəkilçiyə ayrılır. Kökə neçə sözdüzəldici şəkilçi əlavə olunursa, o qədər də əsas əmələ gəlir. Məsələn, *personality* bir kök *person* və iki əsas *personal*, *personality* vardır. *Personal* sözü *personality* sözü üçün əsasdır.

It was not only the bold simplification of the drawing which showed so rich and singular a personality [Maugham,1972:144].

Dildə işlənən şəkilçilər vasitəsilə bir sözdən bir çox yeni sözlər əmələ gətirmək olur, bu da öz növbəsində dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir, qoşulduğu sözlərə təsir edərək bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi də əmələ gətirir.

He was young still, and in a few years he would look back on all his misery with a sadness in which there would be something not unpleasurable.

Bu cümlədə sadness sözü şad sifətinin sonuna ness suffiksi əlavə etməklə isim əmələ gəlməsinə bir misaldır. Unpleasurable sözünə gəldikdə sözün kökü *please* – razı salmaq, məmnun etmək feilinə bir prefiks və bir neçə suffiks əlavə etməklə başqa bir nitq hissəsi yaranır, dildə morfoloji yolla sözlərin yaranması prosesinin özünəməxsus çox zəngin, semantik xüsusiyyətləri meydana gəlir.

Suffikslər və prefikslər sözdüzəltmənin məhsuldar hissəsi kimi. Qədim ingilis dilində suffikslər sözdüzəltmənin məhsuldar forması hesab olunurdu. Suffikslər əksər hallarda isim və sifət yaradılmasına, nadir hallarda isə feil düzəltməyə xidmət edirdi: *ere* suffiksində *fiscere* – *fisher*, *leornere* – *learner* və s. sözlərdə, *ung/ing* suffikslərinə feillərdən mücərrəd isimlər düzəltməkdə istifadə olunurdu: *bodian* – *bodung* (*preach*, *preaching*), *earnian* – *earning* (*earn*, *earning*).

Qədim ingilis dili dövründə affikslər vasitəsilə sözdüzəltmə yalnız feildə deyil, başqa nitq hissələrində də əksəriyyət təşkil edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər affiksin aydın şəkildə semantik dəyəri varsa, o həmin dildə qalır. Qədim ingilis dilində bəzi prefiksli feillərin heç bir yeni məna verməməsi və kök feillərlə sinonim kimi işlənməsi həmin prefikslərlə yaranan yeni düzəltmə feillərin deyil, sadə feillərin dildə qalmasına səbəb oldu. Feil prefikslərin aradan götürülməsinin digər səbəbi isə feillərin zərflə bərabər işlənərək yeni məna kəsb etmələri idi (composite verbs). Məsələn, *a – drifan-drive away*; *a – zan-go* və s.

Her love was so great that it seemed impossible to her that it should not in return awake an equal love.

Bu feillərin işlənməsi qədim skandinav dilinin təsiri idi. Başqa german dillərindən fərqli olaraq, feil-zərf frazalarının geniş surətdə işlənməsi Şimali German (North Germanic) dil qrupuna daha çox xas idi.

Bundan əlavə, feil prefikslərinin azalması alınma sözlərin yerli sözlərin əvəzinə işlənməsi idi: buna misal olaraq qədim ingilis dilində istifadə olunan bəzi feillərin orta ingilis dili dövründə alınma feillərlə əvəzlənməsini göstərmək olar:

forfaren – perishen – perish

for3ān – passen –pass

Bu inkişaf, dəyişiklik prefikslərin tamamilə yox olduğunu deyil, orta ingilis dili dövründə az məhsuldar olduğunu göstərir, lakin erkən yeni ingilis dili dövründə onların məhsuldarlığı yenidən artmağa başladı. Bu dövrdə *mis* və *un* inkar prefiksləri külli miqdarda yeni sözlərin yaranmasına səbəb oldu. XVI əsrə qədər *mis* prefiksi o qədər də məhsuldar deyildi, onun məhsuldarlığı erkən yeni ingilis dili dövründə olduqca artdı. Bu prefiks yerli və alınma sözlərə artırılaraq feil və isim əmələ gətirir.

Qədim ingilis dilində *un* prefiksi, əsasən, isim və sifətlər, az hallarda feil ilə istifadə olunurdu və bütün dövrlərdə məhsuldarlığını saxlamışdır.

After Strickland's death Mauricia Huret wrote that article which rescued the unknown painter from oblivion [Maugham, 1972:22].

Qədim ingilis dili zərflərindən və sözlövlərindən inkişaf edərək yaranmış bəzi prefikslər orta və yeni ingilis dili dövrlərində daha çox sözlərə qoşularaq işlənməyə başladı. Bunlar aşağıdakılardır: qədim ingilis dilində *ūt*, *ofer*, *under* orta ingilis dili dövründə *out*, *over*, *under* şəklində işlənmiş yerli və alınma sözlərə qoşularaq istifadə olunurlar.

There was much in his life which was strange and terrible, in his character something outrageous [Maugham, 1972:24].

They had little private jokes of their own which, unintelligible to the outsider, amused them enormously [Maugham, 1972:39].

Orta ingilis dili dövrünün sonunda və erkən yeni ingilis dili dövründə ingilis dilinin sözdüzəltmə prosesində fransız, latın, yunan dillərindən daxil olmuş yeni prefikslər istifadə olunurdu. 1200-cü və 1500-ci illər arasında *re* prefiksi ilə çox miqdarda söz ingilis dilinə yol tapdı. Bu prefiks yerli və xarici sözlərin kökü ilə işlənərək çox məhsuldar idi.

I wander among my recollections of the world of letters in London

I suppose now that the lack of cigarettes forced him back upon her recollection

Yuxarıda qeyd etdik ki, o dövrdə “un” prefiksi inkarlıq mənasında olduqca işlək idi. Lakin həmin dövrdə bu prefikslə bərabər onun invariantları olan “ir, im, in” prefiksləri də istifadə olunurdu. Orta ingilis dili (Middle English) dövründə işlənən bu prefikslərə bəzən eyni sözdə rast gəlmək olardı, yəni bir söz eyni mənalı bir neçə prefikslə işlənə bilərdi. Non prefiksi də çox işlənirdi. Məsələn,

I never heard it before, but it ‘s rotten nonsense.

Yeni ingilis dili dövrünün XVIII əsrindən başlayaraq yunan və latın dillərindən alınan sözlərdə ədəbiyyata, elmə və başqa sahələrə aid çoxlu söz ingilis dilinə yeni prefikslər vasitəsilə daxil oldular ki, bunların arasında latın mənşəli pre, post, extra, ex, semo, yunan dilinə məxsus anti və s. göstərmək olar.

The remarkable mythopoeic faculty of mankind had not brushed aside with impatience a story which disappointed all its crowing for the extraordinary.

They were extraordinarily nice, healthy, young children.

Suffikslər vasitəsilə lüğət tərkibinin zənginləşməsi. İngilis dilində sözdüzəltmənin məhsuldar yollarından biri də suffikslərdən istifadə vasitəsilə lüğət tərkibinin zənginləşməsidir. Suffikslər yerli və alınma olmaqla müxtəlif nitq hissələrinin yaranmasında mühüm rol oynayırlar. Yerli suffikslər (er, or, ist, ite, ness, ing, dom, ship, hood, man) sifət (ish, y, ly, less, ful), fel (en) və s. qədim ingilis dilində başqa formalarda olmuş və inkişaf mərhələsi keçərək indiki formaya gəlmiş və yeni ingilis dilində daha da təkmilləşmişdir. Əvvəllər *ere* formasında olan isim düzəldən suffiks yeni ingilis dilində *re* və sonralar *er* formasında sözlərin kökünə əlavə olunaraq yeni isimlərin yaranmasına xidmət etdi. Bu suffiks ilk zamanlar isimlərin kökünə artırılırdı, sonra feil köklərinə əlavə olunaraq isimlər əmələ gətirməyə başladı.

They foresee that these brave torch – bearers will presently yield their place also.

İsimlərin yaranmasında məhsuldar suffikslər arasında *ness* və *ing* ilə yaranmış isimlər çox işləkdir. *Ness* suffiksi adətən yerli və alınma sifətlərə əlavə olunaraq isim yaradırlar.

His eyes grew accustomed to the darkness.

This I meant to do, not from willfulness [Maugham, 1972:180].

Suffikslər sifət yaradılmasında mühüm rol oynayır. Qədim ingilis dilindən başlayaraq bu günə qədər müxtəlif dəyişikliklərə uğrayan *ful*, *less*, *y*, *ish*, *ly* suffiksləri məhsuldar olaraq yeni sözlərin yaranmasında böyük əhəmiyyət kəsb edirlər və bu suffikslər vasitəsilə yaranan sifətlər kifayət qədərdir.

Her black gown was modish.

There is something ghoulish in the avidity [Maugham, 1972:35].

Alınma suffikslər arasında isim düzəldən suffikslər də çoxluq təşkil edir. Bunlara *ty*, *ism*, *ry*, *ment*, *ance (ence)*, *tion/ sion* və s göstərmək olar.

His cordial agreement cut the ground from under my feet.

It was not obvious how she had lived before her marriage [Maugham, 1972: 82].

Feillərin düzəldilməsində də suffikslərdən istifadə olunur. Orta ingilis dili dövründə *en* suffiksi sifət köklərinə əlavə olunaraq yeni feillər yaradırdı ki, bunlar bu gün də işlənməkdədir. Belə güman olunur ki, bu suffikslə qədim ingilis dilində olan *an* məsdər sonluğundan götürülmüşdür.

Oh, I am so frightened [Maugham, 1972:128].

The deserted partner was very angry and threatened proceedings.

I hoped that the grief which now seemed intolerable would be softened.

Yerli suffikslərlə bərabər ingilis dilində feil düzəltmək üçün alınma suffikslərdən də istifadə olunur və bunların arasında ən məhsuldar olanları **fy** və **ise (ize)** dirlər. Onlar yerli sözlərdən çox alınmaların köklərinə əlavə olunaraq yeni feillərin yaranmasına kömək edir.

He could pursue their quarry from the rarified heights of Hampstead.

I had been asked to “take in”, that civilized man practices. There was about all of them an air of well – satisfied prosperity [Maugham, 1972:37].

Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də istər yerli, istərsə də alınma suffikslər sözdüzəltmədə mühüm yer tutur. Bəzi sözlər var ki, onlarda bir neçə prefiksə və suffiksə rast gəlmək olar. Oxuduğumuz əsərdə də bu tipli misallar kifayət qədərdir:

My friends pursued their course with uneventfulness [Maugham, 1972:76].

Nature had made him a built, but had denied him insensibility.

Suffikslərdən danışanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim ingilis dilində isim yaratmaq üçün işlənən müəyyən suffikslər sözdüzəltmə kimi deyil, kökün ayrılmaz hissəsi kimi: *end, en, estre* və s. formalarda çıxış edir.

I spent long hours in the Louvre, the most friendly of all galleries [Maugham, 1972:93].

I have a recollection of large, unbending women with great noses and rapacious eyes, who wore their clothes as thought they were amour; and of little, mouse – like spinsters with soft voices [Maugham, 1972:30].

Orta ingilis dilində yeni bir suffiks hələ də statusu mübahisəli olan *man* kök morfemdən inkişaf edərək yarandı. Lakin mübahisə doğuran məsələ budur ki, *man* kök morfem kimi istifadə oluna bilər, ona görə ki, o, mürəkkəb ismin ikinci komponentindən yaranıb. Bu suffiks məhsuldar suffikslər cərgəsinə daxildir.

Nəticə/Conclusion

Göründüyü kimi, yerli və ya yaxud alınma suffiks və prefikslər vasitəsilə yaranmış sözlər ingilis dilində çox işləkdir. Bəzən eyni bir sözdə yerli və alınma suffiks və prefikslər işlənir və yaxud yalnız yerli prefiks və suffikslər işlənir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, affikslər ingilis dilində yeni sözlərin yaranmasında əhəmiyyətli yer tutur və nitq hissələrinin çoxu ilə işlənir.

ƏDƏBİYYAT / REFERENCES

1. Məmmədov N, Axundov A.(1980). Dilçiliyə giriş. – Bakı: Maarif. –318 s.
2. Musayev, O. (2007). İngilis dilinin qrammatikası. – Bakı: Qismət. – 608 s.
3. Müasir Azərbaycan dili (1978). I cild. – Bakı: Elm. – 322 s.
4. Arnold, I.V (1986). The English Word. – Moscow: Visshaya Shkola. – 185 p.
5. Dubenets, E.M. (2004). Modern English Lexicology. – Moscow: State Teacher Training University Publishers. – 189 p.
6. Maugham, S. (1972). The Moon and Sixpence. – Moscow: Visshaya Shkola. – 240 p.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 28.01.2025

Qəbul edilib 23.02.2025

Nəşrə tövsiyə edib *Ülviyyə Hacıyeva*
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.136>

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SAY TƏRKİBLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN SEMANTİKASI

Nazilə Rəhimova

baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0000-0001-7353-7798>

rnazile@inbox.ru

Xülasə

Frazeoloji vahidlər hər bir dilin mühüm layını təşkil edir. Son illərdə frazeoloji vahidlərin öyrənilməsinə maraq artmaqdadır. Hər lüğətdə dilin lüğət ehtiyatını artırmaq üçün kifayət qədər ifadələr var. Amma frazeoloji vahidlərin ayrıca tədqiqi dilçiliyin tələblərindən biridir. Frazeoloji vahidlər, hər hansı bir əhvalat və ya hadisə ilə bağlı yaranıb formalaşaraq, ayrı-ayrı komponentlərin öz mənələrindən uzaqlaşaraq bütöv bir vahidin tərkibində çıxış edir. Mənaca tamamilə qovuşmuş olan bu vahidlər ayrı-ayrı komponentlər şəklində yalnız bütövün tərkibində ümumi məna kəsb edir.

Tərkibində sayların işləndiyi frazeoloji vahidlərə dünyanın bütün dillərində olduğu kimi, ingilis dilində də rast gəlinir. Lakin dildəki bütün saylar frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənmir. Sayların frazeologiyada işlənməsi onların milli mədəniyyətdə daşdığı linqvistik-semiotik, koqnitiv-linqvokulturoloji mənanın qavranılmasına əsaslanır.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, say tərkibli ifadələr, idiomlar, semantika, semantik xüsusiyyətlər.

SEMANTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH NUMERALS IN AZERBAIJANI AND ENGLISH

Nazila Rahimova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Phraseological units form an important layer of every language. In recent years, interest in the study of phraseological units has been growing. While

dictionaries contain numerous expressions that enrich vocabulary of the language. However, the separate study of these phraseological units is one of the requirements of our time. Phraseological units, arising and forming in connection with any story or event, move away from the meanings of individual components and appear as part of a whole unit. These units, which have completely merged in meaning, acquire a common meaning only as part of the whole as separate components.

Phraseological units containing numerals are found in English, as in all languages of the world. However, not all numerals in the language are used as part of phraseological units. The presence of numerals in phraseology is rooted in their linguistic-semiotic, cognitive, and cultural significance within a given national tradition.

Key words: phraseological units, numerical expressions, idioms, semantics, semantic features.

СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С ЧИСЛИТЕЛЬНЫМИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Назиля Рагимова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Фразеологические единицы составляют важный пласт каждого языка. В последние годы интерес к изучению фразеологических единиц растет. В каждом словаре достаточно выражений, чтобы увеличить словарный запас языка. Однако раздельное изучение этих фразеологических единиц является одним из требований языка. Фразеологические единицы, возникающие и формирующиеся в связи с какой-либо историей или событием, отдаляются от значений отдельных компонентов и выступают в составе целого. Эти единицы, полностью слившиеся по значению, приобретают общее значение только в составе целого, как отдельные компоненты.

Фразеологические единицы, содержащие числительные, встречаются в английском языке, как и во всех языках мира. Однако не все числительные в языке используются в составе фразеологических единиц. Использование числительных во фразеологии основано на восприятии

лингвосемиотического, когнитивно-лингвокультурного смысла, которые несут в национальную культуру.

Ключевые слова: фразеологические единицы, числовые выражения, идиомы, семантика, семантические особенности.

Giriş/Introduction

Frazeologiya özünəməxsus cəhətləri ilə formalaşan elm sahəsi olub dilin bir çox sahələrini əhatə edir. Frazeologiya idiomlarla bərabər atalar sözlərini də özündə ehtiva edir. Digər dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də say tərkibli frazeologizmlərə çox rast gəlinir.

Tədqiqatçılardan Z.Ə.Əlizadə atalar sözlərində kəmiyyətlik problemini araşdırarkən əsasən səkkiz cəhəti göstərir:

1. Emosional ekspressivlik mənaya qarşı müxtəlif münasibətdə ola bilər;
2. Atalar sözlərinin əvvəlki daxili forması frazeoloji vahidə keçəndə qiymətverici səviyyə daşıyır, tərkibindəki ayrı-ayrı leksik vahidlər semantik yükünü zəiflədir və ümumiləşmiş mənaya təhvil verir, dilin leksik sistemində yeni keyfiyyət daşıyıcısına çevrilir;
3. Dilin modelinə uyğun səciyyə qəbul edir;
4. Modelin semantik məzmunu ilə qrammatik strukturu arasında daxili qanunauyğun qarşılıqlı asılılıq yaranır. Bu da ümumi qarşılıqlı qanunauyğun forma və məzmun arasında şərtlənməyə əsaslanır;
5. Sözlərin sırası sabit qalır;
6. Sözlərin tərkibində bəzən eynihüquqlu və ya sinonim sözlərlə əvəzlənmə müşahidə olunur;
7. Frazeoloji birləşmənin xüsusi layını təşkil edən atalar sözü və zərbi-məsəllər heç bir başqa dilə deyil, məhz milli dilə əsaslanan əlamətlərə malikdir;
8. Atalar sözü və zərbi-məsəllər sözə-anlayışa və cümləyə ekvivalent ola bilər, belə halda tam məcazlaşma prosesi keçirir [Əlizadə, 1985:245].

Göründüyü kimi, Z.Əlizadənin qeyd etdiyi bu əlamətlər birbaşa Azərbaycan atalar sözü və zərbi-məsəllərinə xas olan xüsusiyyətlərdir. Ola bilsin ki, bu əlamətlərdən hər hansı biri digər dillərdə olan, xüsusilə ingilis dilindəki atalar sözləri və zərbi-məsəllərin xüsusiyyətlərinə uyğun gəlsin. Amma 7-ci bənddəki xüsusiyyət heç bir formada ingilis dili atalar sözləri və zərbi-məsəllərin xüsusiyyətlərinə uyğun gələ bilməz. Məsələn: “Həftə səkkiz, mən doqquz” ifadəsi sırf Azərbaycan atalar sözü olub, milli xüsusiyyət kəsb edir, heç bir dildə ekvivalenti yoxdur. “Kənddə olan anası həftə səkkiz mən doqquz bir giley məktub

yazır” [İldırımoglu, 2017:58]. Digər bir misal: “İgidlik ondursa, doqquzu qaçıb qurtarmaq, biri isə heç gözə görünməməkdir”. Bu zərbi-məsəl də təmiz Azərbaycan dilinə məxsus olub, digər bir dildə heç bir ekvivalenti yoxdur. Hətta olsa belə, eyni milli koloritli mənanı verə bilməz. Çünki belə bir zərbi-məsəl ancaq Azərbaycan xalq dastanında (“Koroğlu”) daha çox işlənən bir frazeoloji ifadədir. Məsələn: “Bəybala öz-özünə gülərək dedi: Koroğlu belə yerdə nə deyib? Hi, hi... İgidlik ondursa, onun doqquzu qaçıb qurtarmaqdır. Çalışıb bir təhər aradan çıxdım [İldırımoglu, 2017:94].

Sırf milli kolorit çalarlarına məxsus digər bir misal dediklərimizin daha əyani sübutudur: “Gözəllik ondur, doqquzu dondur (atalar sözü). Məsələn: “Həyat yoldaşı bahalı geyimlərə, daş-qaşa aludə deyildi. Düzdür: “Gözəllik ondur, doqquzu dondur” deyiblər. Lakin həyat yoldaşının təbirincə, qadının qiyməti onun dükan-bazarda satılan süni bəzək-düzəyi yox, ədəb-ərkanıdır” [İldırımoglu, 2017:309].

“8” və “9” say tərkibli frazeoloji birləşmələr. Tədqiqatçı Əbülqasım Hüseynzadənin yazmış olduğu tədqiqat əsərində də “8” və “9” say tərkibli ifadələrə yalnız iki yerdə rast gəlinir.

1. Səkkiz yumurta verib, doqquz istəyir.

2. Hiyləgər doqquz ocaq yıxmayınca, birini tikməz [İldırımoglu, 2017:46].

Onu da qeyd edək ki, tədqiqatçı yazmış olduğu bu əsərində atalar sözləri, zərbi-məsəlləri, idiomları, aforizmləri bir-birindən ayırmamış və heç bir açıqlama verməmişdir. Araşdırmalar nəticəsində də aydın oldu ki, səkkiz və doqquz say tərkibli ifadələr də azlıq təşkil edən frazeoloji vahidlər sırasındadır. Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin paremiologiya sahəsinin bir qolu olduğunu qeyd edən Z.Əlizadə söz-anlayışa ekvivalent olan bu vahidlərin iyirmi növünü qeyd etmişdir.

Qeyd olunan bu nümunələrə əlavə olaraq deyə bilərik ki, tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, doğrudan da bu konstruksiyaları təşkil edən leksik vahidlər ayrı-ayrılıqda öz mənalарını qoruyub saxlaya bilmirlər və özünün başlanğıcda olan ilkin mənası ilə üzvi surətdə bağlanırlar, demək olar ki, tamamilə məcazlaşma prosesinə məruz qalırlar (idiomlar kimi).

Fikrimizcə, say komponenti olan frazeoloji birləşmələr dəqiq sayı göstərmir. Say frazeoloji birləşmənin tərkib hissəsinə çevrilərək semantik özəyini itirir: müəyyən kəmiyyət sayı dəqiq kəmiyyət nüvə simasını itirir. Beləliklə, frazeoloji birləşmələrdə kəmiyyət hərəkətin və ya xüsusiyyətin qeyri-müəyyən kəmiyyət və ya onun tam yoxluğu mənasında təzahür olunur.

Frazeoloji vahiddəki say öz mənasını frazeoloji vahidin semantik mənasında saxlaya bilər, yəni onun kəmiyyət mənasını həyata keçirə bilər (ten to one – onu birinə qarşı); yaxud ədədi komponenti itirib frazeoloji vahidin mənasının keyfiyyət komponentini ifadə edə bilər (to be in two minds – şübhə etmək).

T.Quliyev yazır: “N.N.Amosova özünün yazmış olduğu əsərində (“İngilis frazeologiyasının əsasları”) say tərkibli frazeologiyaya aid tədqiqatının prinsiplərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir:

1) Frazeoloji materialın öyrənilməsinin ilk mərhələsi sinxron xarakterli olmalıdır;

2) Frazeoloji materialın araşdırılması metodu mümkün qədər obyektiv olmalıdır;

3) Metod seçilərkən həmin dilin konkret özünə məxsusluğuna üstünlük verilməlidir;

4) İngilis dili analitik struktura malik olduğuna görə, bu dildə söz birləşmələrinin komponentləri arasında əlaqənin özünəməxsusluğu nəzərə alınaraq sözlərin konseptual əlaqəsi ön plana çəkilməlidir;

5) Araşdırmaların hər bir mərhələsində konseptual metod nəzərə alınmalıdır [Quliyev, 2011:23].

Aşağıdakı misallara nəzər salaq:

He has nine lives like a cat (proverbs) – Həddən ziyadə çevik olmaq // Bu, Azərbaycan atalar sözü olan “Pişik kimi arxasını yerə vurmamaq” ifadəsinə uyğun gəlir.

Possession in nine points of the law (proverbs) – var-dövlət qanunun doqquz maddəsi deməkdir / var-dövləti çox olanın imtiyazı da çox olar / Qanunu mülkiyyət yaradır, yaxud qanun olan yerdə mülkiyyət yaranır. Mülk sahibi on halın doqquzunda düz çıxar.

A stitch in time saves nine (proverbs) – vaxtında görülən işin qiyməti birə-beş artıqdır.

A wonder lasts but nine days. A wonder lasts nine day (proverbs) – möcüzə yalnız doqquz gün davam edər [Abbasov, 2019:145, 286, 318. 370].

“8”, “9” say tərkibli atalar sözlərinə az rast gəlindiyindən bu say tərkibli idiomlara nəzər salaq.

Nine time out of ten (idiom) – demək olar ki, həmişə for. ex. In this country, nine times out of ten trains come late – Bu ölkədə, demək olar ki, həmişə qatar gecikir.

Have one over the eight (idiom) – Bir az içkili olmaq – If a person has had one over eight they are slightly drunk. For ex.: Don't listen to him! can't you see he's had one over the eight – Ona qulaq asma! Görmürsən ki, içkilidir.

Nine day wonder (idiom) Keçici həvəs – An event which is nine day wonder causes interest, surprise or excitement for a short time, but it doesn't last – For ex.: His sudden departure was a nine day wonder but he was soon forgotten – onun qəfildən yola düşməsi keçici həvəs idi və tezliklə unuduldu.

On cloud nine (idiom) – Göyün yeddinci qatında olmaq, buludların üstündə olmaq (məcazi), çox xoşbəxt hiss etmə – A person who is on cloud nine is very happy because something wonderful has happened. For ex.: when the boss announced my promotion, I was on cloud nine – Müdir mənim vəzifədə yüksəlməyimi elan edəndə mən çox xoşbəxt oldum / özümü göyün yeddinci qatında hiss etdim.

Dressed up to nines (idiom) – Gözəl geyinmək, şıq geyinmək – to describe someone as dressed up to the nines means that they are wearing very smart or glamorous clothes. For ex.: Caroline must be going to a party – she dressed up to the nines – Karolina şənliyə getməli olduğuna görə gözəl geyinmişdi.

A stitch in time saves nine (idiom) – any damage or mistake should be correct immediately in order to prevent it from becoming worse – Bu günün işini sabaha qoymaq olmaz. For ex.: You should repair your car before it becomes worse. Remember, a stitch in time saves nine – Sən maşının daha pis hala düşməməsi üçün təmir etməlisən. Unutma, bu günün işini sabaha qoymazlar [<http://www.idiom.connection.com/number.html/>].

Azərbaycan dilində “8” və “9” say tərkibli ifadələrə az təsadüf olunur. Bu da onların işlənmə yerlərinin müxtəlifliyindən asılıdır. Məsələn: “9” say tərkibli frazeoloji vahidlər daha çox doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat, doqquz dəqiqə, doqquz saniyə kimi ifadələrdə işlədir ki, bu ifadə insanın doğum vaxtının daha dəqiq olmasının göstəricisidir. Belə ifadələrə daha çox dastan və nağıllarımızda rast gəlirik. Məsələn, buna uyğun bir misal çəkkək: doqquz ay, doqquz gün. Azərbaycan və ingilis dillərində “8”, “9” say tərkibli frazeoloji vahidlərin semantikasi: “7 saat, doqquz dəqiqə, doqquz saniyə keçəndən sonra Ziyad xanın bir oğlu oldu (“Əsli və Kərəm dastanı”). Belə ifadələr isə nağıl və dastanlarımızda kifayət qədər çoxdur və onların istifadəsi xalqımızın dilinin nə qədər frazeoloji ifadələrdə zəngin olduğunun bariz nümunəsidir.

Nəticə/Conclusion

İngilis dilində say tərkibli frazeoloji birləşmələrin işlənmə tezliyi başlıca

olaraq onların ifadə etdiyi semantika ilə bağlı olduğunu təsdiqləyir. Bu səbəbdən frazeologizmlərin tərkibində sayların işlənmə tezliyi də eyni ola bilməz. İngilis dilində say tərkibli frazeoloji birləşmələrdə *one, two, three, four, five, six, nine* miqdar sayları və *first və second* sıra sayları daha sıx istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Abbasov, A.Q. (2009) İngiliscə-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. – Bakı: Turan evi. – 470 s.
2. Əlizadə, Z. (1985). Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. – Bakı: Yazıçı. – 245 s.
3. Əhmədova, X.S. (2011). Müxtəlif sistemli dillərdə atalar sözlərinin linqvistik təhlili və tərcümə məsələləri // Fil. üzrə f.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. – Bakı: – 134 s.
4. İldırımoglu, Ə. (2017). Seçilmiş əsərləri. 12 cildə, I c. – Bakı: Nurlan. – 480 s.
5. İldırımoglu Ə. (2017). Seçilmiş əsərləri. 12 cildə, X c. – Bakı: Nurlan. – 324 s.
6. İldırımoglu Ə. (2017). Seçilmiş əsərləri. 12 cildə, IV c. – Bakı: Nurlan. – 416 s.
7. Hüseynzadə Ə. (1981). Azərbaycan atalar sözləri, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlər. – Bakı: Yazıçı. – 366 s.
8. Nərimanov, N. (1973). Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Elm. – 572 s.
9. Quliyev, T. (2012). İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatiklik və idiomların transformasiya yolları // Fil.f.d. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. – Bakı: 146 s.
10. <http://www.idiom.connection.com/number.html/>

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 17.02.2025

Qəbul edilib 06.03.2025

Nəşrə tövsiyə edib Ülvyyə Hacıyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.150>

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ YENİ SÖZLƏRİN İZAHİ ZAMANI ATALAR SÖZLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Günəl Allahverdiyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0001-8013-7741>

Babayeva2009@hotmail.com

Xülasə

Sözün mənasının düzgün açılması sözün düzgün izahından, müəllimin onu şagirdlərə necə çatdırmasından çox asılıdır. Müəllim dərs müddətində yeni sözlərin izahı zamanı sözləri ayrı-ayrı cümlələrdə işlətməklə kifayətlənməməlidir. Çünki şagirdlər tərkibində yeni söz işlənmiş cümlələrə hazır şəkildə mətn kitabında da rast gəlirlər və cümlələri özləri lövhəyə sərbəst yazırlar. Bu zaman müəllim şagirdlərin əsas diqqətini əyani olaraq tərkibində yeni söz olan atalar sözləri və məsəllər yazılmış iş vərəqlərinə yönəltməlidir. Belə ki, atalar sözləri və məsəllərdə işlədilmiş yeni sözün altından qırmızı xətt çəkməlidir. Əlbəttə, bəzən atalar sözləri və məsəllərdə elə sözlər işlənir ki, həmin sözlər şagirdlərə aydın olmur. Bu halda sözlərin altından yaşıl və ya göy rəngli xətt çəkməlidir. Həmin sözləri də müəllim şagirdlərə yeni söz kimi izah etməlidir ki, bu da onların lüğət ehtiyatının daha da zənginləşdirilməsinə xidmət edir.

Açar sözlər: müəllim, şagird, nümunə, atalar sözləri, əxlaqi keyfiyyət.

USING PROVERBS WHEN EXPLAINING NEW WORDS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Gunel Allahverdiyeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The correct interpretation of the meaning of a word depends a lot on the correct explanation of the word and how the teacher conveys it to the students. During the lesson, the teacher should not be satisfied with using words in separate sentences when explaining new words. Because students can already find

sentences with new words in the textbook and can freely write the sentences on the board themselves. At this time, the teacher should focus the students' attention on the card with proverbs and sayings that contain new words. Thus, a red line should be drawn under the new word used in proverbs and sayings. Of course, sometimes proverbs and sayings use words that are not clear to the students. In this case, a green or blue line should be drawn under the words. The teacher should also explain those words to the students as new words, which serves to further enrich their vocabulary.

Key words: teacher, student, example, proverbs, moral quality.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОСЛОВИЦ ПРИ ОБЪЯСНЕНИИ НОВЫХ СЛОВ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Гюнель Аллахвердиева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Правильная интерпретация значения слова во многом зависит от правильного объяснения слова и того, как учитель доносит его до учеников. Во время урока учитель не должен ограничиваться использованием слов в отдельных предложениях при объяснении новых слов. Потому что, учащиеся уже умеют находить предложения с новыми словами в учебнике и могут свободно записывать их на доске самостоятельно. В это время учитель должен сосредоточить внимание учащихся на карточки с пословицами и поговорками, содержащими новые слова. Таким образом, под новым словом, используемым в пословицах и поговорках, следует провести красную черту. Конечно, иногда в пословицах и поговорках используются слова, непонятные учащимся. В этом случае под словами следует провести зеленую или синюю линию. Учитель также должен объяснять эти слова ученикам как новые слова, что способствует дальнейшему обогащению их словарного запаса.

Ключевые слова: учитель, ученик, пример, пословицы, моральные качества.

Giriş/Introduction

Yeni dil öyrənən zaman bu dildə sözləri, cümlə quruluşunu, qrammatika və fonetikanı mənimsətməklə başlayırıq. Söz ehtiyatı ünsiyyət qurmaq, fikrimizi

düzgün ifadə etmək üçün vacib olduğu qədər cümlələri doğru şəkildə qurmaq üçün qrammatikanı bilməyimiz zəruridir. İstifadə etdiyimiz cümlələrin doğru anlaşılması üçün də sözlərin tələffüzü zamanı vurğudan düzgün, yerində istifadəni bacarmalıyıq. Çünki vurğunun yerini dəyişdikdə mənası dəyişən söz və ifadələr çoxdur. Bütün bunların öyrənilməsi zəruridir. İngilis dilini öyrənən zaman əlavə olaraq atalar sözləri, məsəllər, əfsanə, tapmaca, nağıl və yanıltmaclar öyrənmək şagird və tələbələrin nitqinin daha dolğun və zəngin olmasına şərait yaradacaqdır.

Eyni zamanda biz yeni dil öyrənməklə hədəf dilin mənsub olduğu insanların həyat tərzini, mədəniyyətini, psixologiyasını, adət-ənənələrini, ədəbiyyat və tarixini müəyyən qədər öyrənmiş oluruq. Bu bizim dünyagörüşümüzü, daxili aləmimizi zənginləşdirməklə yanaşı, həyat tərzimizə və gündəlik həyatımıza öz müsbət töhfələrini vermiş olur. Eyni zamanda, dilini öyrəndiyimiz ölkə haqqında təsəvvürümüz yaranmış olur, sanki onları daha yaxından tanımış oluruq.

Məhz bu səbəbdən dərsliklərdə oxu nümunəsi kimi ədəbi, tarixi mövzulardan fraqmentlər verilir. Müəllimlər də əksər hallarda oxu nümunəsi kimi həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatdan istifadə edir. Bu, öyrənənlərin mədəniyyətini və dünyagörüşünü zənginləşdirməklə yanaşı, həm də tərbiyəvi xarakter daşıyır.

Bu nümunələr vasitəsilə müəllimlər elmlə yanaşı, insan mənəviyyatını zənginləşdirən dostluğun, sevginin, sədaqət və sadıqlığın ülviliyindən bəhəsmə və eyni zamanda, mənfi personajlar vasitəsilə pis xarakteri, nadanlıq, xəyanət, yalan kimi neqativ emosiyaları pisləyərək əxlaqi keyfiyyətləri öyrənənlərə aşılamış olurlar. Bunun üçün həm şifahi xalq ədəbiyyatında, həm də yazılı ədəbiyyatda kifayət qədər nümunələr vardır.

İngilis dilinin tədrisi zamanı nağıl, atalar sözləri, tapmaca və yanıltmaclar istifadə etməklə qrammatika, fonetika, intonasiya və tələffüz tədrisini daha əyləncəli və maraqlı etmək olar.

Yeni sözlərin tədrisində atalar sözlərindən istifadə. Müəllim yeni sözlərin izahı zamanı atalar sözlərindən istifadə etməklə sözlərin daha yaddaqalan olmasını təmin edir, eyni zamanda tərcümənin sirlərini öyrətmiş olur. Bütün bunlarla yanaşı, atalar sözlərindən istifadə ilə həm o xalqın mədəniyyəti, həm də əxlaqi keyfiyyətləri aşılانmış olur. Məsələn: *“Two heads are better than one”* Azərbaycan dilində ekvivalenti *“ağıl ağıldan üstündür”* olur. Bu atalar sözlərini izah edən zaman müəllim ingiliscə olan sözləri yazmalı və daha sonra onlara bu cümlənin məntiqi mənasını izah etməlidir. Məsələn: *“head”* sözünün tərcüməsi

“baş”dır. “Better” “good” sözünün müqayisə dərəcəsində “daha yaxşı” kimi tərcümə olunur, “one” sözü isə “bir, tək” kimi tərcümə olunur. Yəni bu atalar sözü hərfi mənada “iki baş tək başdan üstündür” kimi tərcümə olunur. Bu zaman öyrənənlərə qrup fəaliyyətinin effektivliyini aşlamış, onlarda qrupla işləmə bacarığını formalaşdırmış və bunun nəticəsində motivasiyanı təmin etmiş oluruq. Digər bir nümunə atalar sözünün “*Score twice before you cut once*” Azərbaycan dilindəki ekvivalenti “*Yüz ölç, bir biç*”dir. Bu nümunə ilə də yeni sözləri tərcümə və izah etməklə yanaşı, işlənmə yerini, məntiqini və əxlaqi dəyərləri aşılamaq olar. Məsələn: “score” – hesab və hesablamaq kimi, “twice” – iki dəfə, “before” – əvvəl, “cut” kəsmək, “once” – bir dəfə kimi tərcümə olunur. Müəllim “İnsan addım atmazdan öncə hər sözünü, hər hərəkətini tənzimləməli, ancaq atacağı addımın doğruluğundan əmin olduqdan sonra yeni addım atmalıdır” deyərək bu atalar sözünün arxasında duran əxlaqi mənanın şagirdlərə izahını verməlidir.

“To be great is to be simple” atalar sözünün müəyyən izahata ehtiyacı vardır. Müəllim əvvəlcə bu atalar sözünü aşağıdakı variantlarda sətiri tərcümə edir: “Dahilik sadəlikdir”, “Böyük olmaq, sadə olmaqdır”, “Böyük adamlar sadə olurlar” və s. Bundan sonra “great” sözünün tərcüməsi şagirdlərə “böyük” mənasını bildirdiyi aydın olur. Müəllim eyni zamanda şagirdlərə “simple” sözünün tərcüməsinin verilməsini də unutmamalıdır.

Digər atalar sözlərinə nəzər salaq.

1. *A good marksman may miss.*

Yaxşı atıcı da hədəfdən yayına bilər.

Aşılacağı əxlaqi keyfiyyət: hər hansı bir iş görəndə zaman hər kəs uğursuzluğa düçar ola bilər və bu hər şeyin sonu deyil. Gördüyün işdə yaxşı olmağına baxmayaraq, bəzən belə hallar baş verə bilər. Lakin bu, insanı hədəfindən yayındırmamalı, əksinə, daha əzmlə çalışmalıdır. Şagirdlərin uğursuzluğu zamanı bu atalar sözlərini misal çəkərək onları doğru yola yönləndirmiş, təslim olmalarının qarşısını almış olarıq.

2. *All things are difficult before they are easy.*

Başlanğıcda hər şey çətin olur, sonra asan.

Aşılacağı əxlaqi keyfiyyət: yəni hər işin əvvəli hər kəsə çətin görünür. Əksər hallarda motivasiyamız zəif və özümüzə inamsız olduğumuzdan qorxaraq geri çəkilirik. Edə biləcəyimiz şeylərdə belə ilk addımda təslim oluruq. Bu atalar sözlərini misal gətirərək öyrənənləri motivə edib, cəsarətli olmalarını və ilk addımların – başlanğıcların işin ən çətin hissəsi olduğunu aşılamağa bilirik.

Bununla onları həm cəsarətləndirmiş, həm də motivə etmiş olarıq.

3. *Diligence is the mother of success.*

Çalışqanlıq uğurun anasıdır və ya təməlidir [Yaqubqızı, 2013:55].

Aşılacağı əxlaqi keyfiyyət: hər zəfərin ardında əzmlə, yorulmadan, təslim olmadan səbrlə çalışmaq dayanır. Sadəcə istəyərək, arzulayaraq heç nə əldə edə bilmərik. Bir şeyə nail olmaq istəyirsənsə, davamlı çalışmalısan – az və ya çox. Önemli olan odur ki, dayanmayasan. Bu atalar sözü vasitəsilə şagird və tələbələri zəhmətə çağıra bilərik.

4. *Tree would bend when it bears fruit.*

Ağac bar verəndə başın aşağı dikər [Yaqubqızı, 2013:332].

Aşılacağı əxlaqi keyfiyyət: insan nə qədər çox oxuyarsa, savadlanarsa və daha çox uğura imza atarsa, yenə də sadə olmalıdır. Lovğalıq yaxşı keyfiyyət deyildir.

5. *Shameful is not the one who doesn't know, but the one who doesn't ask.*

Bilməmək eyib deyil, soruşmamaq eyibdir.

Aşılacağı əxlaqi keyfiyyət: öyrənmək heç vaxt gec deyil. Nəyisə bilməmək ayıb deyil, amma bilməyib soruşmamaq, öyrənməyə çalışmamaq ayıbdır. Bu hal ən çox şagird və tələbələrdə baş verir. Dil öyrənən tələbələrdə çox tez-tez qarşılaşdığımız haldır. Başa düşməsə də sual verməkdən çəkinər və ya sualın cavabını bilməsinə baxmayaraq, utandığı üçün danışmaqdan, cavab verməkdən yayınar. Bu, zamanla öyrənənlərin motivasiyasını zəiflədər və təhsilə olan marağının tamamilə azalmasına səbəb olar. Bu haqda mənfi emosiyalar və onların aradan qaldırılması bölməsində ətraflı qeyd etmişəm.

6. *Without sowing a single wheat, you would not harvest thousand ones.*

Bir buğda əkməsən, min buğda biçməzsən [Vəfalı, 1876:230].

Aşılacağı əxlaqi keyfiyyət: heç vaxt yalnız istəmək, arzulamaq kifayət deyilir. Hədəfinə çatmaq üçün daim çalışmalı və irəli getməlisən. Hətta belə bir deyim var. *“It doesn't matter how slow you go, so long as you do not stop!”* – *“nə qədər yavaş getməyinin əhəmiyyəti yoxdur, əsas odur ki, dayanmayasan!”* yəni hər kəsin özünəməxsus inkişaf, qavrama və irəliləmə sürəti vardır. Ona görə kimdənsə arxadaqam demədən və əsla təslim olmadan hər gün bir addım atmaq zəfərə aparacaq yol ola bilər.

7. *A journey of thousand miles begins with a single step.*

Min kilometrlik səyahət bir addımla başlayır.

Aşılacağı əxlaqi keyfiyyət: qarşıya hədəf qoyulduqdan sonra ən vacib məsələ ilk addımı atmaqdır. Qarşımıza müxtəlif hədəflər qoyuruq, motivasiyamız olmasına baxmayaraq ilk addımı ata bilmirik. Bəzi insanlar bu ilk addımı

mümkün qədər təxirə salır. Lakin ilk addımı atdıqdan sonra bir çoxumuzun eşitdiyimiz söz “mən elə bundan qorxurdum?” sualı olur. Şagirdlərə bu atalar sözlərini nümunə göstərərək onların hədəflərinə doğru ilk addımlarını daha əmin atmalarını təmin edə bilərik. Motivasiyalarını daha da gücləndirərək, qorxularını məğlub etmələrinə səbəb ola bilərik.

8. *Better late than never.*

Gec olsun, güc olsun.

Aşılacağı əxlaqi keyfiyyət: “gec olsun, güc olsun” atalar sözlərini zəif oxuyan şagirdlər üçün işlədə bilərik. Belə ki, bəzi şagirdlər dərslə, müəllimə, qrup yoldaşlarına və sinif otağına adaptasiya olmaq üçün müəyyən zamana ehtiyac duyurlar. Belə şagirdlər yalnız yeni mühitdə özlərini tamamilə rahat hiss etdikdən sonra, dərslərini oxumağa və ya sual-cavablarda iştirak etməyə başlayırlar. Belə şagirdlərə rişxəndlə yanaşmaq əvəzinə, anlayışla qarşılayıb bu atalar sözünü nümunə kimi göstərə bilərik. Bu tip şagirdlərin digər şagirdlər yanında alçaldılması, utandırılması və onlarla rişxəndlə danışılması onların özlərinə daha da qapanmasına, yeni mühitə daha gec adaptasiya olmasına səbəb olacaqdır.

9. *Don't put off until tomorrow what you can do today.*

Bu günün işini sabaha saxlama.

Aşılacağı əxlaqi keyfiyyət: ən çox valideynlərimizdən və müəllimlərimizdən eşitdiyimiz bu misal həqiqətən gələcək həyatımız üçün vacib atalar sözlərindəndir. Bir çox insan bu gün etməli olduğu işdən yayınaraq sabaha saxlayır. Lakin “əldən qalan, əlli il qalar” atalar sözünü misal çəkmək tam yerinə düşərdi. Çünki bu gün təxirə saldığımız hər bir işi nəinki sabah, bir çox halda heç vaxt edə bilmirik. Bu vəziyyətə ən yaxşı nümunə tətillə çıxan şagirdlərə verilən tapşırıqların tətillin son günündə edilməsi olardı. Psixoloqlara görə, insan öz rahat bildiyi guşəsindən ayrılmaqda hər zaman çətinlik çəkir. Bu guşə insana zərər versə belə. Tənbəlliğin bizim inkişafımızın geriləməsində böyük rolunun olmasına baxmayaraq, işlərimizi və dərslərimizi təxirə salırıq. Bu, əlbəttə ki, bizim motivasiyamıza güclü təsir edərək, ona zərər vurur.

Nəticə/Conclusion

Ümumiyyətlə, bir çox atalar sözləri dövrümüzdəki problemləri əks etdirir və təlim-tərbiyyə zamanı onların şagirdlərə öyrədilməsi vacibdir. Şagirdlərə öyrədilən bu atalar sözləri və zərbi-məsəllər hər dərs prosesində təkrarlanmalıdır ki, onların yaddaşında möhkəmlənsin. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərin ingilis dilində atalar sözləri və zərbi-məsəllərin öyrənilməsinə olan maraqları get-gedə artır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Vəfalı, A. (1976). Atalar sözü – aqlın gözü (dünya xalqlarının atalar sözü və məsəlləri). – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. – 212 s.
2. Zeynalov, C. (2017). Təlim fəaliyyətinin psixoloji xüsusiyyəti. – Bakı: “Print-S” nəşriyyatı. – 144 s.
3. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. (2006). Psixologiya. – Bakı: “Çinar-Çap”. – 620 s.
4. Yaqubqızı, M. (2013). Atalar sözləri. – Bakı: Nurlan. – 476 s.
5. Гварджаладзе И.С., Мchedlishvili Д.И. (1979). Английские пословицы и поговорки. – Москва: Высшая школа. – 79 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>10.02.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>24.02.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Könül Həsənova</i>
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.147>

İNGİLİS MƏNŞƏLİ BEYNƏLMİLƏL TERMİNLƏR

Leyla Məmmədova

müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<http://ORCID.org/0009-0009-1666-3427>

leyla_memmedova1992@inbox.ru

Xülasə

Hər bir dilin terminologiyasında digər dillərdən terminlərin alınması fasiləsiz bir prosesdir. Bu, elm, texnikanın bir ölkədə, bir milli dilin hakim olduğu regionda yaranıb inkişaf etməməsi ilə bağlıdır. Elm dünyanın bir çox yerlərində inkişaf edə bilər və elm inkişaf etdikcə, kəşflər həyata keçirildikcə yeni anlayışlar və onları ifadə edən terminlər yaranır. İnformasiya mübadiləsi prosesində həmin terminlər milli çərçivədən çıxır və terminlərin alınması üçün ilkin əsas yaranır.

Müasir dövrdə elmin sürətli inkişafı terminyaratmada abreviatura üsulunun vüsət almasını stimullaşdırır. Elmin inkişafı yeni-yeni ixtiraların meydana gəlməsini və müntəzəm olaraq onların ifadəsinin təkmilləşdirilməsi problemini meydana çıxarır. Təkmilləşdirilən və ya yeni yaradılan modellər üzrə buraxılan cihazlar isə onların adlandırılmasından doğan ehtiyacdən hər bir dilin ayrı-ayrı leksik laylarının zənginləşməsinə səbəb olur.

Məqalədə ingilis mənşəli beynəlxalq sözlər, onların Azərbaycan dilində etimologiyası və istifadəsi, həmçinin sadə cümlələrdəki rol və mənalarından bəhs edilir.

Açar sözlər: ingilis dili, termin, beynəlmiləl, etimologiya, informasiya.

INTERNATIONAL TERMS OF ENGLISH ORIGIN

Leyla Mammadova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The acquisition of terms from other languages in the terminology of each language is a continuous process. This is due to the fact that science and technology originated or developed in one country, in a region where one national

language dominates. Science can develop in many parts of the world, and as science develops and discoveries are made, new concepts and terms expressing them arise. In the process of information exchange, these terms go beyond the national framework and the initial basis for the acquisition of terms is created.

In modern times, the rapid development of science stimulates the spread of the abbreviation method in terminology creation. The development of science leads to the emergence of new inventions and the problem of regularly improving their expression. Devices released according to improved or newly created models, due to the need to name them, lead to the enrichment of individual lexical layers of each language.

The article also discusses international words of English origin, their etymology and use in the Azerbaijani language, as well as their role and meaning in simple sentences.

Key words: english, term, international, etymology, information.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ТЕРМИНЫ АНГЛИЙСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Лейла Мамедова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Приобретение терминов из других языков в терминологии каждого языка является непрерывным процессом. Это связано с тем, что наука и техника зародились или развивались в одной стране, в регионе, где доминирует один национальный язык. Наука может развиваться во многих частях света, и по мере развития науки и совершения открытий возникают новые понятия и выражающие их термины. В процессе обмена информацией эти термины выходят за национальные рамки и создается исходная база для приобретения терминов.

В современное время бурное развитие науки стимулирует распространение метода аббревиации в создании терминологии. Развитие науки приводит к появлению новых изобретений и проблеме регулярного улучшения их выражения. Устройства, выпущенные по усовершенствованным или вновь созданным моделям, в связи с необходимостью их именования приводят к обогащению отдельных лексических пластов каждого языка.

В статье также рассматриваются интернациональные слова английского происхождения, их этимология и употребление в азербайджанском языке, а также их роль и значение в простых предложениях.

Ключевые слова: английский, термин, международный, этимология, информация.

Giriş / Introduction

Terminlərin milliləşdirilməsi prosesində ən əsas amillərdən biri yeni terminlərin yaranması və onların dünya dilləri arasında yer almasıdır. Yeni terminlərin yaradılması prosesində daha çox beynəlxalq dillərdən istifadə edilir və bunun nəticəsində dilin lüğət tərkibi zənginləşir. Bu sahədə ingilis dilinin aparıcı mövqeyə malik olması danılmazdır. Dilin üstünlüyünü şərtləndirən əsas cəhətlərdən biri də elmtutumlu informasiyaların dilə daxil olunması və inkişaf etdirilməsidir. Tədqiqatçılar yeni terminlərin yaradılmasında fərqli fikirlər yürüdürlər. Belə ki, bəziləri terminlərin öz ana dilində qarşılığını axtarıb tapmağa səy etmək, yəni dilin öz vasitələrindən istifadə etməklə yeni termin yaratmağa çalışmaq, digər qismi isə alınma terminlərə üstünlük verirlər. Hazırkı dövrdə elmi-texniki tərəqqinin, intensiv informasiya axınının, baş verən ictimai-siyasi və social dəyişikliklərin, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Ölkələrin dünyaya integrasiyası, beynəlxalq münasibətlərin sürətli inkişafı, xüsusən Qərbin aparıcı dövlətləri ilə bir çox sahələrdə qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi dilə alınma söz və terminlərin daxilolma prosesini sürətləndirir. Bu prosesdə dilin öz daxili imkanları ilə yanaşı, başqa dillərdən alınma sözlər və terminlər hesabına da dildə zənginləşmə baş verir. Beləliklə, dilin lüğət tərkibində xüsusi bir qat təşkil edən alınma söz və termin sistemi yaranır.

Müxtəlif dillərdən bir-birinə keçən söz və terminlər qanunauyğun bir prosesdir. Belə ki, bu proses ilk növbədə, həmin dillərin daşıyıcılarının elmi, ədəbi, mədəni, iqtisadi, diplomatik və s. əlaqələri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dillərarası qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdiyi müasir dövrdə əcnəbi dillərdən alınan söz və terminlərin tədqiqi, müasir müstəvidə nəzərdən keçirilməsi və elmi təhlili, alınma sözlərin dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində yaranan problemlərinin aktuallığını şərtləndirən amillərdən biridir.

Hər hansı bir dildən söz və termin alınması tamamilə təbii və proqressiv bir prosesdir. Bu prosesin nəticəsi olaraq söz və termin bir dildən digərinə keçir. Qohum və ya uzaq dillər özlərində olmayan sözləri digər dildən almaqla ya

mövcud olan məfhumlarına uyğun söz və termin tapır, yaxud da əcnəbi dildən aldığı söz və termini dəyişmədən müvafiq şəkildə və ya kalka üsulu ilə saxlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dilin lüğət tərkibi müxtəlif dillərdən alınma söz və terminlər vasitəsi ilə zənginləşir. Belə ki, dillərin hər birində sahələr üzrə terminologiyaların formalaşmasının əsası və terminlərin bir dildən başqa dillərə keçməsi prosesi elmlərin inkişafı və diferensiasiyası, təhsil prosesinin inkişafının sürətləndirilməsi, texniki nailiyyətlərin tətbiqi və istifadəsinin artması nəticəsində baş verir.

Beynəlmiləl sözlərin işlənmə dairələri. Beynəlmiləl sözlər xalqın ictimai həyatı, məişəti, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı və mənəviyyatı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dövrlərdə bir dildən digər dilə keçərək müxtəlif mənə çalarları ifadə etmişdir. Beynəlmiləl sözlərin mənə xüsusiyyətlərinin inkişafı müqayisə edilən dillərin hər birinə məxsus olan spesifik daxili inkişaf qanunlarından asılıdır. Bu və ya digər beynəlmiləl sözə aid spesifikasiyalar odur ki, onların semantik fərqlənmələri müqayisə olunan dillər çərçivəsindən uzaqlaşaraq ilk mənbə ilə tutmuşdur. Sözü mənəbəyinə görə eyni dildən alınmasına baxmayaraq, o hər bir dildə semantikasına görə ilk mənşəyindən fərqlənə bilər. İngilis dilində əgər sözü hansı dildən alınmasını o sözü mənşəyində görürüksə, həmin bütün mənalarını isə ilk mənşəyində axtarmaq olmaz. Söz bir dildən digərinə bütün mənaları ilə keçmir. Hər hansı bir dil digərindən ona lazım olan sözü götürür. İngilis dilində olan alınma söz öz etimologiyasından fərqli olaraq, həmin dilin daxili inkişaf qanunları əsasında mənasını genişləndirə bilər. Bu da hər bir dil üçün lazımı şərait və imkandan asılıdır.

İngilis dilində bir sözü müxtəlif dillərə keçməsi xalqların tarixi inkişafı nöqteyi-nəzərdən bir-biri ilə əlaqələrindən asılıdır. Mədəniyyət, elm, texnika cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlər daha çox mədəni, ticarət, texniki, iqtisadi və siyasi əlaqədə olurlar. Hər bir dil öz inkişaf prosesində müxtəlif amillər əsasında lüğət tərkibini zənginləşdirir. İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində o dilin inkişaf qanunları mühüm rol oynayır. Hər bir dil öz daxili yaradıcılığı hesabına zənginləşib inkişaf edir. Beynəlmiləl sözlər də dilin zənginləşməsində rol oynayır və onun leksikasının müəyyən bir sahəsini əhatə edir. Bütün dillərin söz ehtiyatının zənginləşməsində sözlərin müxtəlif mənə çalarlıqları kəsb etmələrini, onların dar mənə çərçivəsində çıxaraq öz mənalarını genişləndirmələrinin də mühüm əhəmiyyəti vardır.

İngilis dilində uzun və mürəkkəb tarixi proses nəticəsində söz öz mənasını genişləndirərək yeni mənalar kəsb edir. Əgər söz əvəllər bir predmetin adını bildirirdisə, sonradan onun mənası genişlənir, mənə strukturu mürəkkəbləşir və

bunun da nəticəsində həmin söz bir neçə məfhumu əks etdirməyə qadir olur. Məsələn: briqada, avanqard, kəməv və s. Bütün dünya dillərinə, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərinə ən erkən daxil olan beynəlmiləl sözlərdən latın, yunan sözlərini göstərmək olar. Məhz bu səbəbdən də latın-yunan mənşəli sözlərin formalaşmasında daha böyük dəyişiklik baş vermişdir. Bu mənşəli sözlərin əksəriyyəti öz ilk mənalarında, demək olar ki, dildə az işlədilir. Bu sözlər öz mənşəyindən ayrıldıqdan sonra onların böyük bir qismi əvvəlki mənanı heç də indiki dövrdə digər dillərdə saxlamamışdır. Bunlar dünyanın müxtəlif dillərində müxtəlif mənalar kəsb etmişdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən belə sözlərin bir neçəsinin məna xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq məqsəda uyğundur.

Latın dili mənşəli auditoriya (auditorium – dinləmək üçün yer) sözü öz mənşəyindən uzaqlaşaraq müxtəlif dillərdə çoxmənalılıq kəsb etməklə ilk mənasını da müəyyən qədər saxlamışdır. “Auditoriya” sözü istər müasir Azərbaycan, istərsə də ingilis dillərində auditoriya – məruzə oxunan zal, otaq, dinləyici, məruzəyə, mühazirəyə qulaq asanlar mənasında işlədilir. Bu sözün Azərbaycan dilində “dinləyici”, “tamaşaçı” mənalarına da rast gəlmək olar. Bu sözün müxtəlif mənalarına həm tərcümə, həm də bədii ədəbiyyatda rast gəlmək olar.

“Atmosfera” (yunanca atmos – hava, sfera – mühit), ingiliscə “atmosphere”, fransızca “atmesphere”, rusca “atmosfera” sözü də öz inkişafında müxtəlif məna ilə yeri bürüyən hava təbəqəsi; təzyiq vahidi, mühit, şərait mənalarında işlədilir. Göstərilən mənalar, demək olar ki, rus, ingilis, fransız dillərində də öz əksini tapır. Bu sözün məcazi mənada işlədilməsinə danışiq dilində olduğu kimi, yazılı ədəbiyyatda da rast gəlmək mümkündür.

Not (nota) lat. Nota – nişan, qeyd; ing. note; fr. note, rus nota sözü müasir Azərbaycan dilinə musiqi notların göstərən qrafiki işarə mahnıda hər hansı bir səs; səsdə “ahəng”; nota (diplomatik) bir hökumətin başqa hökumətə diplomatik müraciət mənalarında geniş işlədilir.

Bu sözün Azərbaycan dilində bir neçə mənası varsa, ingilis dilində onun daha çox mənası var. Note sözünün ingilis dilindəki mənalarına misal göstərmək olar:

1) diqqət yetirmək və xatırlamaq; 2) ton; 3) kefiyyət (səsin); 4) qeyd; 5) qısa məktub; 6) ödənilməli hesab, çek və s. [Cəfərov, 2003:320].

Qeyd etmək lazımdır ki, note sözünün ingilis dilindəki birinci mənası olan qeyd sözü Azərbaycan dilində də əvvəllər işlədilmişdir. Bu məna Azərbaycan dilinə rus dilinin təsiri ilə deyil, ingilis və fransız dilinin təsiri ilə birbaşa daxil

olmuşdur. Hal-hazırda bu sözün qeyd mənasında işlənməsinə Azərbaycan dilində təsadüf olunmur. Həmin sözün müxtəlif mənalarda işlədilməsinə təsadüf etmək olar.

Qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilində ümumi danışığ lleksikası xüsusi terminologiya hesabına müəyyən dərəcədə zənginləşir. Hər bir dildə yeni kəşfin adını ifadə edən söz digər dillərdə ona ekvivalent olmadıqda ö söz olduğu kimi həmin dillərə keçir və məhdud çərçivəyə – bir məfhumu etməyə xidmət edir.

Ümumi danışığ dili lleksikası xüsusi terminologiya hesabına müəyyən dərəcədə zənginləşir. İngilis dili mənşəli beynəlmiləl sözlərdən danışarkən buraya ancaq sırf ingilis dilinə məxsus olan sözlər deyil, başqa dillərdən keçib və bu dilin daxili inkişaf qanunları əsasında inkişaf edib, yeni mənə kəsb edən və digər dillərə keçən sözlər də nəzərdə tutulur. Bir dildən digərinə keçib o dilin tərkibində formalaşaraq yeni mənə kəsb edən, əvvəlki mənə və quruluşunu itirən, yeni mənə ilə əvvəlki dildə və digər dillərə keçən sözün sonradan kəsb etdiyi mənə hansı dila aiddirsə, məhz həmin dil mənşəyindən hesab edilməlidir. Məsələn: fransız dilində işlədilən “budget” sözü ingilis dilə məxsus olan sözlər sırasına daxildir. Bu söz əvvəlcə fransız dilində brgete (kisəcik, balaca torba) mənasında oluş və ingilis dilinə keçmişdir. İngilis dilində yeni mənə və forma kəsb etdiyi və fransızca bu mənəni verən söz olmadığından fransız dili bu sözü ingilis dilindən almışdır.

Beynəlmiləl sözlər. Dilimizdə alınma sözlər iki qrupa bölünür:

1) Dəyişiklik edilmədən mənimsənilən sözlər;

2) Dəyişiklik edilərək mənimsənilən sözlər (terminlər). Hər bir dil başqa dilə məxsus terminləri ya bilavasitə, ya digər bir dil vasitəsilə alır. Terminlər bilavasitə mənbə dildən alınarsa, bunlar vasitəsiz alınma terminlər hesab olunur. Məsələn: idman sahəsinə aid ingilis sözləri vasitəsiz alınma terminlərdir. Terminlər başqa dilin vasitəsilə alınarsa, bunlar vasitəli terminlərdir [Qasımov, 1966:80]. Dilimizdəki beynəlmiləl terminlərin əksəriyyəti bu bölmədəndir.

1) Dilimizdə dəyişiklik edilmədən mənimsənilən terminlərə bilavasitə alınan beynəlmiləl terminlər də daxildir. Halbuki bu terminlərin əksəriyyəti ahəng qanuna tabe deyildir. Məsələn: partiya, respublika.

2) Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün sözün əvvəlində və axırında iki samitin yanaşı işlədilməsi xarakterik deyil. Lakin alınma terminlərdə belə bir prinsip mühafizə edilir. Məsələn: start, park, metr, tank, telegraf, elektron, asfalt.

3) Beynəlmiləl terminlərin bəzilərində müxtəlif hecalardan olan iki sait birgə tələffüz edilir, sözün əvvəlində, ortasında, yaxud axırında iki müxtəlif və ya

eyni sait qovuşur. Həmin terminlərə məxsus belə bir xüsusiyyət Azərbaycan dilində də eynilə qalır. Məsələn: pioner, okean, zoolaq.

4) Azərbaycan dilində vurğu bir qayda olaraq, sözlərin son hecasına düşür. Bilavasitə alınma terminlərin əksəriyyətində vurğu rus dilində işlənərkən düşdüyü hecada qalır. Məsələn: antena, analiz, avtoqraf, temometr.

Demək olar ki, ən çox işlənən terminlər müəyyən müddətdən sonra adi, ümumişlək terminlərə, yəni sözə çevrilir [Budaqov, 1956:45].

Nəticə/Conclusion

Hər zaman dilin terminoloji sistemində xüsusi qat təşkil edən alınma söz və terminlərin unifikasiya (ümumi bir sistemə, qaydaya salınması) və standartlaşma formaları kompleks şəkildə öyrənilir. Məhz bu baxımdan dilin lüğət tərkibində işlənən, onların qarşılığını işlətmək yolu ilə yaradılan terminlərə üstünlük verilməlidir. Terminlərin izahı elə qurulmalıdır ki, təsnifat nəticəsində onlar arasında yaranmış əlaqə itməsin.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Alməmmədova, S.M. (2018). Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin unifikasiyası və standartlaşdırma formaları / nam.dissrt. avtoreferatı. – Bakı: – 52 s.
2. Budaqov, R.A. (1956). Dilçiliyə dair очерklər. – Bakı: Azərnəşr. – 88 s.
3. Cəfərov, R.C. (2003). Qərbi Avropa mənşəli terminlərin izahı lüğəti. – Bakı: Nurlan. – 452 s.
4. Qasimov, M.Ş. (1966). Beynəlmiləl terminlər və onlardan istifadə məsələsi. – Bakı: Elm. – 124 s.
5. Ворно, Ф.В., Кашива М.А. (1955). Лексикология английского языка. – Ленинград: Учпедгиз. – 168 с.
6. Маковский, М.М. (1960). К проблеме так называемой интернациональной лексики // Вопросы языкознания. – Москва: Академии наук СССР. – 152 с.
7. Шахрай, О.Б. (1955). К вопросы о смысловых взаимоотношениях интернациональных слов в разных языках // Иностр.язык в школе. – Москва: – 400 с.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 19.01.2025

Qəbul edilib 14.02.2025

Nəşrə tövsiyə edib *Ülviyyə Hacıyeva*
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.107>

İNGİLİS DİLİNİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN LİŖQVİSTİK AMİLLƏR

Aysel İbrahimova

müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<http://ORCID.org/0009-0009-7321-7159>

aysel-ibrahimova2015@mail.ru

Xülasə

Dilin leksik zənginliyi cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən xəbər verir. Dünya haqqında biliklərin inkişafı ilə dil daim böyüyür. Onun leksik tərkibi sabit formada qalmır. Dəyişikliyin çox sürətli olduğunu vurğulamaq lazımdır. Məhz buna görə də hər bir dilin leksik vəziyyəti daimi tədqiqata – müəyyən sinxron bölmə üzrə və diaxronik tədqiqata ehtiyac duyur, ona görə də lüğət tərkibinin inkişafı, zənginləşdirilməsi ilə bağlı linqvistik və sosial-linqvistik məsələlər həmişə dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bu məsələlərin tədqiqi ümumilikdə dilin inkişaf tendensiyalarını anlamağa, onun gələcəyinə nəzər salmağa, təkcə sosial deyil, həm də “daxili” dilçilik üçün vacib olan “dil və onun mühiti” problemini işıqlandırmağa imkan verir.

Digər dillərdə olduğu kimi, tarix boyu ingilis dilinin də leksikasının zənginləşməsinə bir sıra amillər təsir göstərmişdir. Məqalədə ingilis dilinin inkişafına təsir göstərən linqvistik amillərdən bəhs edilir.

Açar sözlər: cəmiyyət, siyasi faktor, xarici işğal, miqrasiya, linqvistik təsir.

LINGUISTIC FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF ENGLISH LANGUAGE

Aysel Ibrahimova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The lexical richness of the language indicates the level of development of the society. Language is constantly growing with the development of knowledge about the world. Its lexical composition does not remain in one stable form, it is

constantly changing. It should be emphasized that the change is very fast. That is why the lexical situation of each language needs constant research – on a certain synchronic section and diachronic research, so linguistic and socio-linguistic issues related to the development and enrichment of the vocabulary have always been the focus of linguists.

The study of these issues allows us to understand the development trends of the language in general, to look into its future, to shed light on the problem of "language and its environment", which is important not only for social, but also for "internal" linguistics.

As in other languages, a number of factors have influenced the enrichment of the lexicon of the English language throughout history. Linguistic factors affecting the development of the English language are discussed in this article.

Key words: society, political factor, foreign invasion, migration, linguistic influence.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Айсел Ибрагимова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Лексическое богатство языка указывает на уровень развития общества. Язык постоянно растет с развитием знаний о мире. Его лексический состав не остается в одной стабильной форме, он постоянно меняется. Следует подчеркнуть, что изменение происходит очень быстро. Именно поэтому лексическая ситуация каждого языка нуждается в постоянном исследовании – на определенном синхроническом срезе и диахроническом исследовании, поэтому лингвистические и социо-лингвистические вопросы, связанные с развитием и обогащением словарного состава, всегда были в центре внимания лингвистов.

Изучение этих вопросов позволяет понять тенденции развития языка в целом, заглянуть в его будущее, пролить свет на проблему «языка и его окружения», что важно не только для социальной, но и для «внутренней» лингвистики.

Как и в других языках, на обогащение лексикона английского языка на протяжении всей истории влиял ряд факторов. В данной статье

рассматриваются лингвистические факторы, влияющие на развитие английского языка.

Ключевые слова: общество, политический фактор, иностранное вторжение, миграция, языковое влияние.

Giriş/Introduction

Hisslərimizi, fikirlərimizi, düşüncələrimizi, təcrübələrimizi və bu kimi şeyləri ifadə etmək üçün istifadə olunan alət və ya vasitə geniş şəkildə dil kimi tanınan insan səslərinin istehsalıdır. Baxmayaraq ki, biz ənənəvi olaraq “dil” terminini danışiq səsləri, jestlər və ya yazılı simvollar kimi təsadüfi siqnallardan istifadə edən şifahi və ya yazılı insan ünsiyyətinin ixtiyari sistemi, metodu və ya vasitələri kimi təyin edirik, lakin bu daha mürəkkəb, qarışıq və eyni zamanda da dilçilərin diqqətini cəlb edən bir məsələdir ki, dil anlayış qısa təriflə aydınlaşdırıla bilməz. Digər insanlarla ünsiyyət qurmaq üçün hamımız həyatımızın ilk dövrlərindən bəzi dilləri öyrənməyə çalışmalıyıq. Universal qrammatika konsepsiyasını inkişaf etdirən və populyarlaşdıran dilçilik üzrə ekspert professor Noam Çomskinin fikrincə, təəccüblü olan odur ki, insan böyüyəndə bir və ya bir neçə dili həqiqi həyatın bir hissəsi kimi eşidə, mənimsəyə və işlədə bilər. Lakin yetkinlik dövründən sonra (təxminən on dörd yaşında) yeni bir dil inkişaf etdirərkən insan dilin inkişafına təsir edən bəzi problemlərlə və ya faktorlarla qarşılaşır [<https://www.researchgate.net/>].

Dillər siyasi təzyiqlər, texnoloji inkişaf, eləcə də sosial, mədəniyyət və əxlaqi amillər kimi müxtəlif səbəblərə görə dəyişir.

Bu gün Müasir ingilis dili bir sıra tarixi inkişaflardan keçmişdir ki, bu da dilin lüğətinin zənginləşməsinə və genişlənməsinə böyük töhfə vermişdir. Hərbi cəhətdən zəif olan ingilis imperiyası müxtəlif qəbilə mənşəli, mədəniyyəti, həyat tərzini və əlbəttə ki, dilləri olan müxtəlif qruplar tərəfindən müstəmləkəçiliyin şahidi olmuşdur.

İmperianın tarixi müstəmləkəçilərinin müxtəlif dilləri bu gün mövcud olan ingilis dilində təmsil olunur. Köhnə ingilis dövründən etibarən, Britaniya İmperiyasını müstəmləkə edənlərin bütün dilləri bugünkü müasir ingilis dilində hələ də izlənilə bilər. Orta İngilis dili dövründə, Norman fəthi zamanı mənimsənilən minlərlə Norman fransız sözü bu gün də istifadə olunur.

Avropada intibah hərəkatı zamanı başlayan Müasir ingilis dili dövrünə gəldikdə, edilən yeni fikir və kəşfləri izah etmək üçün çoxlu yeni sözlər ya latın və ya yunan dilindən götürülmüşdür. İngilis dilinin lüğəti də elə inkişaf etmişdir

ki, bütün dünyada ingilis dilinin təmasda olduğu bir çox dillərdən bu dilə yeni sözlər daxil olur.

Xarici işğalların ingilis dilinin formalaşmasına və inkişafına təsiri. İngilis dilinin tarixi inkişaf mərhələlərindən bəhs edərkən qeyd etdik ki, ingilis dili bu ərazini işğal edən anqlo-sakson və kelt tayfalarının dilindən formalaşmışdır. Daha sonra bu ərazilərə edilən başqa hücumlar, onun işğalı nəticəsində yeni xalqların dillərinə məruz qalaraq daha da inkişaf etmiş, zənginləşmiş və ya formasını dəyişmişdir.

Qədim ingilis dili təkcə jutların, anqloların və saksonların istehsal etdiyi dil deyildi, bunlar əsas qrammatikanı və qədim ingilis lüğətinin ən böyük hissəsini təşkil edirdi. Qədim ingilis dili ilk olaraq kelt dilinin təsirinə məruz qalmışdır. Qədim ingilis dilinin lüğəti, anglo-saksonların yerli əhalinin nitqində eşitdiyi və mənimsədiyi sözlərin kelt nümunələrinə çevrildi. Anglo-saksonlar və keltlər arasındakı əlaqənin sübutları əsasən yer adlarında tapılır, məsələn, '*Devonshire*' '*Dumonii*' qəbilə adını ehtiva edir, '*London*' adı da çox güman ki, kelt mənşəlidir.

Latın dili yüksək sivilizasiyanın, Roma İmperiyasının dili idi. Anqlo-saksonlarla latın dili arasındakı əlaqə anqlo-saksonlar İngiltərəyə gəlməzdən əvvəl başladı. Daha sonra İngiltərəyə gələndə keltlərdən başqa latın sözlərini öyrəndilər. Qədim ingiliscə "*ceaster*" sözü şəhərə və ya qapalı icmaya istinad etmək üçün istifadə olunurdu; latınca "*castra*" (*düşərgə*) sözünü təmsil edir. Bu, "*Chester*", "*Colchester*", "*Donshester*", "*Manchester*" və bir çox başqaları kimi bir sıra ingilis yer adlarının elementidir. Üstəlik, 597-ci ildə İngiltərəyə xristianlıq gətiriləndə qədim ingilis dili böyük ölçüdə latın dilinin təsirinə məruz qalmışdır. *Church* (*kilsə*) və *bishop* (*yepiskop*) Latın sözüdür, həmçinin *abbot* (*kahin*), *alms* (*sədəqə*), *altar* (*mehrab*), *angel* (*mələk*), *anthen* (*məbəd*)', *ark* (*ark*), *candle* (*şam*), *canons* (*kanonlar*) və s. sözlər də Latın mənşəlidir [file:///BriefHistory of the English language.pdf].

Skandinaviyalılar qədim ingilis dilinə təsir etmişdir və bu, vikinqlər vasitəsilə mümkün olmuşdur. Tarixin bir nöqtəsində vikinqlər anglo-saksonlar ilə qonşu idilər və onlarla qan və dil baxımından yaxın qohum idilər. Skandinaviya yarımadasında və Danimarkada məskunlaşmış german tayfalarından idilər.

Orta İngilis dövrü 1066-cı ildə normanların İngiltərənin fəthi ilə başlayır. Fəth Uilyamın rəhbərliyi ilə bu fəth ingilis cəmiyyətinə və mədəniyyətinə geniş dəyişikliklər gətirdi. İnsanların danışdıqları dil də kəskin şəkildə dəyişdi – əlbəttə ki, bir gecədə olmasa da.

Bu, ağır fransız təsiri dövrü idi, yeni zadəganlar öz adətlərini və həyat tərzini gətirdilər və Norman fransız dili rəsmi dil oldu. Latın dili də kilsənin dili kimi vacib idi. İngilis dili yoxa çıxmadı, əksinə, əhəmiyyətli bir irəliləyiş yaşadı.

Fransız dili ingilis dilinin lüğətinə böyük təsir göstərmişdir. 10.000-dən çox söz qəbul edildi – bunlar idarəetmə, moda və sosial həyatla əlaqəli sözlər idi: *crown, state, government, sir, madam, crime, judge, soldier, court, army, dress, coat, dinner, colour, tower* və minlərlə başqaları. Tez-tez qeyd olunur ki, müxtəlif ət növlərini ifadə edən sözlər fransız, heyvanları ifadə edən sözlər isə alman mənşəlidir, məs. *beef – mal əti or pork – donuz əti*.

Beləliklə, ingilis dilinin inkişafında xarici tayfaların işğallarının özünəməxsus rolu olmuşdur.

Müstəmləkəçilik rejiminin ingilis dilinin inkişafına təsiri. Müstəmləkəçilik tarixən çoxsaylı dillərin ölümünə, bəzilərinin isə inkişafına səbəb oldu. Məsələn, Britaniya müstəmləkəçiliyinin təsiri bu gün də dünyanın ovaxtkı müstəmləkə yerlərində və dünyanın daha fərqli yerlərində ingilis dilinin statusuna təsir göstərmişdir. Britaniya İmperiyasının inkişafı ilə ingilis dili dünyanın hər bir küncünə yayıldı və indi bütün dünyada istifadə olunur. Bu gün ingilis dili dünya miqyaslı dil kimi qəbul edilir.

Böyük Britaniyanın XVI əsrdən etibarən yaşadığı sərhədləri genişləndirmək zərurəti ingilis dilinin bütün dünyaya yayılmasına səbəb oldu. Ən bariz nümunəni 53 dövlətin daxil olduğu Birliyin yaradılmasında görmək olar. Bu millətlər icması ingilis dilini yeganə rəsmi dil olaraq saxlayır. Rəsmi olmasa da, ingilis dilində danışan bəzi ölkələr – Baham adaları, Yamayka (ingilis dili faktiki dildir, lakin rəsmi dil Yamayka Patois dilidir), Trinidad, Tobaqo və başqalarıdır. Digər tərəfdən Banqladeş, Filippin, Keniya, Malavi, Malayziya, Nigeriya, Şri-Lanka və Tanzaniya kimi ekzotik yerlər öz ana dillərindən imtina etmədən ölkəni birləşdirmək məqsədi ilə rəsmi olaraq ondan istifadə edirlər.

İngilis öz koloniyalarından hind dilindən *shampoo (şampun), tank (tank), jungle (cəngəllik)*, avstraliyadan *boomerang (bumeranq), kangaroo (kenquru)* kimi sözləri mənimsəmişdir [Sapir, 1956:72].

Tüdorlar nəslindən olan VII Henrinin dövründə İngiltərə müharibədən yayındı və ticarət gəmiləri inşa edildi, çünki İngiltərəni müstəqil, güclü və qüdrətli etmək siyasətinin əsası İngiltərənin yaxşı biznesə sahib olmasını təmin etmək idi. Bu o deməkdir ki, İngiltərə başqa ölkələrlə ticarətə başladı və bu, sonradan İngiltərənin öz məhsullarını satmaq üçün bazar paylarına ehtiyacı olduğu üçün müstəmləkəçi olmasına səbəb oldu. İngiltərənin yavaş-yavaş etdiyi ixtira,

xüsusən də sənayenin inkişafı, yəni sənaye inqilabı İngiltərəni kənd təsərrüfatından sənaye ölkəsinə və ya kapitalizmə dəyişdirdi. Afrika, Amerika, Asiya və Avstraliya kimi dünyanın dörd bir tərəfindəki digər ölkələr, mədəniyyətlər və dillərlə əlaqə onun lüğət ehtiyatını zənginləşdirdi, çünki ingilis dili bir çox müxtəlif dillərdən sözləri qəbul etməyə açıq idi. Cədvəldə bir sıra tanış ingilis sözünün mənşəyi göstərilir:

Aardvark – qarışqayeyən (Afrikaans)	Polka – rəqs növü (Czech)
Moose – banan (Algonquin)	Teepee – hindu çadırı (Dakota)
Alcohol – spirtli içki (Arabic)	Skill – bacarıq (Danish)
Poncho – panço (Arauncanian)	Boss – müdür, bos (Dutch)
Boomerang – bumeranq (Australian)	Oasis – vahə (Egyptian)
Zebra – zebra (Bantu)	Sauna – sauna (Finnish)
Anchovy – siyənək balığı (Basque)	Kindergarten – uşaq bağçası (German)
Bungalow – birmərtəbəli taxta ev (Bengali)	Jaguar – yaquar (Guarani)

Beləliklə, müstəmləkəçilik siyasəti ingilis dilinin müstəmləkə ölkələrdən bir sıra sözləri mənimsəyərək daha da zənginləşməsinə şərait yaratmışdır.

Sənaye və elmi inqilablar. Sənaye və elmi inqilablar yeni kəşfləri və yaradıcılığı təsvir etmək üçün neologizmlərə ehtiyac yaratdı. Bunun üçün ingilislər latın və yunan dillərinə çox etibar edirdilər. Klassik dillərdə *oxygen* (oksigen), *protein* (zülal), *nuclear* (nüvə) və *vaccine* (peyvənd) kimi sözlər yox idi, lakin onlar latın və yunan köklərindən yaradılmışdır. Bəzi neologizmlər də ingilis köklərindən yaradılmış, *horsepower* (at gücü), *airplane* (təyyarə) və *typewriter* (çap maşını) kimi terminlər istehsal etmişdir. Neologizmlərin bu davamlı axını bu gün də davam edir, bəlkə də ən çox elektronika və kompüter sahəsində görünür. *Android*, *megabytes* (meqabaytlar), *hard drive* (sərt disk) və *microchip* (mikroçip) ümumi dilə çevrilmiş texnoloji sözlərə misaldır.

Alınma sözlər. Əslində ingilis dili beynəlxalq ünsiyyət üçün qlobal dil kimi formalaşmış və genişlənib. Cəmiyyətin inkişafı, elm və texnikanın, siyasətin, mədəniyyətin, təhsilin, iqtisadiyyatın tərəqqisi ilə dünyanın hər yerində insanlar tərəfindən tanınan və başa düşülən bir dildir. İngilis dilində çox sayda söz var və

sözlərin əksəriyyəti yunan, latın, fransız, alman, italyan, ispan, ərəb, hindi, urdu, rus və s. kimi digər dillərdən götürülüb.

İngilis dilində başqa dillərdən götürülmüş (və ya alınmış) çoxlu sözlər var. Müasir ingilis dilində sözlərin əksəriyyəti köhnə ingilis köklərindən deyil, xarici köklərdən gəlir. İngilis dili 350-dən çox başqa dildən sözlər götürüb və ingilis leksikasının dördüdə üçündən çoxu əslində yunan və ya latın mənşəlidir. İngilis lüğətindəki alınma sözlər İngiltərənin tarixini əks etdirən, xarici qeyri-linqvistik səbəblərdən dilin təsirini göstərən leksikologiya sahəsini təmsil edir. Sözlərin çoxu bizim üçün adidir və biz onlar haqqında “qəribəlik və ya yadlıq” olduğunu hiss etmirik.

Başqa dillərdən sözlərin götürülməsinin əsas səbəbi hədəf dildə uyğun mövcud söz olmadıqda mənbə dil müxtəlifliyindən bir söz təqdim etməkdir. Alınan söz danışanların mənbə dildən sözləri öz ana dilinə qəbuletmə prosesinə aiddir. Ehtiyac anlarında danışanlar məqsədli şəkildə yeni sözü götürdükləri dildən qəbul edirlər, çünki sözün ifadə etməyə çalışdıqları fikrə ən uyğun mənaya sahib olduğu düşünülür. Məsələn, yapon sözü olan *tsunami* (*sunami*) xüsusilə 2004-cü ildə İndoneziyanı viran qoyan fəlakətdən sonra işıq üzü görüb və daha geniş yayılıb. Bu, təbii fəlakətə ən uyğun sözdür, çünki bu söz yapon xalqı tərəfindən istifadə olunur. Yaponiyada sunamilər tez-tez baş verir [Sapir, 1956:73].

İngilis dilinə alınma sözlərin daxil edilməsi təcrübəsi hətta son bir neçə onillikdə başqa dillərdən də davam etmişdir. Tarix boyunca ingilis dilinə keçmiş sözlərin əksəriyyəti fransız, yunan və latın köklərinə malikdir. İngilis dili, fransız dilinin əsas rol oynadığı çoxsaylı dillərin və dialektlərin təsirinə məruz qalmışdır. Aparılan araşdırmalar nəticəsində 120-dən çox dilin indiki ingilis dili lüğətinin mənbəyi olduğu göstərilmişdir.

Nəticə/Conclusion

Əvvəllər ingilis dili başqa dillərlə zənginləşirdi ki, bu, indiki vaxta xas deyil. Əksinə, digər dillər ingilis lüğətindəki sözləri götürməyə və öz dillərinə uyğunlaşdırmağa meyillidirlər. İngilis dili digər dillər kimi yeni əlamətlər, yəni tanınmış morfoloji proseslər yaratmaq üçün daxili resurslara malikdir. Müasir ingilis dili yeni lüğət vahidləri yaratmaq üçün böyük bir qabiliyyət ilə xarakterizə olunur. Bu tendensiya Britaniya Milli Korpusunun materialları ilə təsdiqlənir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Veysəlli, F. (1993). Fonetika və fonologiya məsələləri. – Bakı: Maarif . – 192 s.
2. Sapir, E. (1956). Culture, Language and Personality. – Berkeley: University of California Press. – 207 p.
3. Sapir, E. (1949). Language (Renewed by Jean V. Sapir). – London: A Harvest Book. – 125 p.
4. Wardhaugh, R (2002). An introduction to Sociolinguistics (Fourth Ed.). – Oxford: Blackwell Publishers. – 408 p.
5. file:///studying_language_2a.pdf
6. file:///BriefHistoryoftheEnglishlanguage.pdf
7. https://www.researchgate.net/publication/273040824_Factors_Affecting_Language_Change

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>16.01.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>05.02.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Rəcəb Cəfərli</i>
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.129>

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ “İSİM + İSİM” STRUKTURLU MÜRƏKKƏB LEKSİK VAHİDLƏRİN QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Səadət Quliyeva

müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0001-7766-4292>

quliyevaseadet08@gmail.com

Xülasə

Mürəkkəb sözlərin genezis problemi struktur-semnatik yanaşma çərçivəsində bir çox dillərin tədqiqat obyekti olmuşdur. Ənənəvi olaraq, mürəkkəb sözlər iki yolla yaranır: ifadələr və modellər. İfadələrdən olunan mürəkkəb sözlərin xüsusiyyətləri nə vaxt mürəkkəb söz birləşmələrindən düzəlsə, o halda məna təcrid olunur. Nəticə olaraq, mürəkkəb sözün mənası orijinal ifadənin mənasından fərqlənir. Mənbələr mürəkkəb sözün inkişafı prosesinin məna dəyişikliyi ilə başlamasının hansı ifadələrdən olduğunu təsdiq edir. Mürəkkəb sözlərin inkişafı müxtəlif yollarla yaranı bilər. Beləliklə, bəzi ifadələr və mürəkkəb sözlər orijinal olaraq eyni və ya demək olar ki, oxşar konseptlər ifadə edir. Mürəkkəb sözlərin düzəlməsindən sonra ifadələrin meydana gəlməsi dayanır (breakfast, wardrobe, vest). Başqa mürəkkəb sözlər müstəqil ifadələrə, hər hansı bir xüsusi obyektin işarələnməsinə, müəyyən xüsusiyyətləri ilə müxtəlif təsadüfi obyektlərin təyin edilməsinə əsaslanır. Bu ifadələrin mənasının təcrid olunması nəticəsi olaraq müstəqil ifadələr paralel fəaliyyət göstərməyə davam etdiyi halda mürəkkəb sözlər meydana çıxır.

Açar sözlər: söz, mürəkkəb, struktur, dil, komponent.

STRUCTURAL FEATURES OF COMPLEX LEXICAL UNITS WITH "NAME + NAME" STRUCTURE IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Seadet Guliyeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The problem of the genesis of complex words within the structural-semantic approach has attracted the attention of many linguists. Traditionally, complex words are formed in two ways: expressions and models. A feature of the formation of complex words from expressions when a complex word is formed from a word combination, the meaning is isolated. As a result, the meaning of a compound word differs from the meaning of the original expression. The sources state from which expression the process of compound word development begins with a change in meaning. The development of complex words can occur in different ways. Thus, some expressions and compound words originally expressed the same or almost similar concepts. After the formation of complex words, the creation of expressions ceased (breakfast, cupboard, waistcoat - breakfast, wardrobe, vest). Other compound words are based on free expressions, marking any special object, identifying various random objects with certain characteristics. As a result of isolating the meaning of these expressions, complex words have emerged, while free expressions continue to function in parallel.

Key words: word, compound, structure, language, component.

ОСОБЕННОСТИ ПОСТРОЕНИЯ СЛОЖНЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ СО СТРУКТУРОЙ «СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ + СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ» В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Саадат Кулиева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Проблема генезиса сложных слов в рамках структурно-семантического подхода была предметом исследования во многих языках. Традиционно сложные слова образуются двумя способами: из выражений и моделей. Особенности сложных слов, состоящих из выражений, заключаются в том, что когда сложные слова образуются из словосочетаний, то они теряют смысл. В результате значение сложного слова отличается от значения исходного выражения.

Источники подтверждают, что процесс развития сложного слова начинается с изменения значения. Развитие сложных слов может

происходить по-разному. Таким образом, некоторые выражения и сложные слова первоначально выражают одни и те же или почти одинаковые понятия. После образования сложных слов, прекращается образование выражений (breakfast, wardrobe, vest). В основе других сложных слов лежат самостоятельные выражения, маркировка какого-либо специального предмета, обозначение различных случайных предметов с определенными характеристиками. В результате значения этих выражений появляются сложные слова, когда самостоятельные выражения продолжают функционировать параллельно.

Ключевые слова: слово, сложный, язык, компонент.

Giriş / Introduction

Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin başqa bir yolunun mövcudluğu onunla müəyyən edilir ki, bəzən mürəkkəb sözlərin fraza şəklində öz prototipi olmur, çünki bu sözlərin quruluşu sintaksis normalarına ziddir. Bir çox tədqiqatçılar qeyd edir ki, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi əksər hallarda dildə tarixən inkişaf etmiş törəmə modellərə əsasən həyata keçirilir. O.D.Meşkova görə, söz əmələgətirmə modelləri bir çox cəhətdən bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Nitq hissələrinin matrisini tərtib edib onların mümkün uyğunluğunu müəyyən edərək o, mürəkkəb sözlərin 196 modelini təyin etmişdir [Мешков, 1976:76]. O.D.Meşkov üç növ sözyaradıcı model təklif etmişdi:

- yüzlərlə və minlərlə mürəkkəb sözlərin yaradıldığı məhsuldar modellər;
- yalnız bir neçə, hətta bir mürəkkəb sözün yaradıldığı modellər;
- qapalı modellər, ona görə yeni mürəkkəb sözlər artıq yaradılmır və yaradıla bilməz.

O.D. Meşkov bu modelin məhsuldarlığını müəyyən edən bir sıra səbəbləri müəyyən etdi:

1) N + N modeli gerçək obyektlərin və hadisələrin nominasiyası üçün böyük imkanlar verir; 2) ingilis dilində iki ismin qarşı-qarşıya qoyulması istənilən semantik əlaqədə mümkündür;

3) N + N modelinin mürəkkəb sözlərinin yayılması ingilis sözünün sadə morfoloji quruluşu ilə stimullaşdırılır;

4) N + N tipli konstruksiya “isim + ön söz + isim” ifadəsi ilə müqayisədə daha çox sintaktik cəhətdən asanlıqla ilə xarakterizə olunur [Мешков, 1976:19].

N+N modeli üzrə formalaşan mürəkkəb sözlər qrupunda psixolinqvistik yanaşma çərçivəsində işləyən L.Boer Gerund+N altqrupunu fərqləndirir [Bauer,

1983:56). O bu fikri sübut etmək üçün iki argument irəli sürür. Birincisi, tərkibində feili komponent olan digər mürəkkəb sözlərdən fərqli olaraq, bu mürəkkəb isimlərin feili komponenti -ing sonluğuna malikdir. İkincisi, mürəkkəb sözün komponentləri arasındakı semantik münasibətlər Verb+N modelindən daha çox N+N modeli ilə düzələn mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı münasibətlərə bənzəyir. Odur ki, L.Boerin ardınca bu araşdırmada hesab edirik ki, Gerund+N modelinə görə əmələ gələn mürəkkəb isimlər N+N modelinə görə əmələ gələn mürəkkəb sözlərin xüsusi altqrupunu təşkil edir və çox məhsuldardır.

Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin yuxarıdakı üsullarına əlavə olaraq, O.D.Meşkov mürəkkəb isimlərin əmələ gəlməsinin üçüncü yolunu müəyyən edir [Мешков, 1976:23-24]. Onun fikrincə, mürəkkəb sözlər komponentlərdən birini əvəz etməklə mövcud mürəkkəb sözlərlə analogiya yolu ilə əmələ gələ bilər. Bu metodun köməyi ilə neytral, obrazlı və fərdi müəllif xarakteri daşıya bilən çoxlu sayda mürəkkəb sözlər əmələ gəlir. Məsələn, starquake mürəkkəb sözü earthquake mürəkkəb sözü ilə analogiya yolu ilə düzəldilmişdir; comedywright – kompozit analogiya yolu ilə playwright; peace-monger – mürəkkəb sözlə analogiya yolu ilə war-monger. Beləliklə, mürəkkəb sözlərin genezisinin tədqiqi söz tərkibi sahəsində elmi fikrin gələcək inkişafı üçün əsas təşkil etmişdir. Bunun nəticəsində mürəkkəb sözlərin identifikasiyası probleminin öyrənilməsinə, onların leksik dolğunluğunun müəyyənləşdirilməsinə, semantik xüsusiyyətlərinin açılmasına, təsnifatının inkişafına səbəb olmuşdur.

“İsim + isim” birləşməli mürəkkəb sözün komponentləri arasında əlaqələr. Mürəkkəb sözün komponentləri arasında əlaqə problemi də bir çox dilçilərin tədqiqat obyekti olmuşdur. Mürəkkəb sözlərə struktur-semantik yanaşma çərçivəsində mürəkkəb isimlərin komponentləri arasındakı əlaqəni bildirmək üçün müxtəlif adlardan istifadə edilmişdir. Bəzi dilçilər hesab edirlər ki, mürəkkəb sözün komponentləri arasında sintaktik əlaqələr mövcud olmalıdır. Sintaktik əlaqələrin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, mürəkkəb sözləri, ümumiyyətlə, müəyyən bir ifadə növü ilə əlaqələndirmək olar. Digər tədqiqatçılar mürəkkəb sözün komponentləri arasında məntiqi əlaqələri müəyyən etmişlər. Məsələn, İ.V.Arnold hesab edir ki, mürəkkəb sözün elementləri arasındakı əlaqə cümlə qurmağın sintaktik normalarından daha çox birbaşa olaraq müvafiq gerçəkliklər arasında məntiqi əlaqələri ifadə edir [Арнольд, 2012:96]. O.Jespersen isə mürəkkəb isimləri təhlil edərək birinci komponentin ikinciyə münasibətinin məntiqilə başa düşüldüyünü qeyd edir: subyekt, obyekt, yer, alət və s. N.A.Azarx, O.D.Meşkov və başqaları O.Espersenin ideyasını inkişaf etdirərək,

mürəkkəb sözün birinci və ikinci komponentləri arasındakı əlaqələri araşdıraraq, onlar arasında semantik əlaqələrin mövcudluğundan danışılar. Mürəkkəb sözün komponentləri müxtəlif məna əlaqəsində ola bilər. Deməli, ant-hill – mürəkkəb isminin birinci komponent ikincinin əlamətini, peace-loving (sülhsevər) mürəkkəb sözünün komponentləri isə hərəkətlə predmet arasındakı semantik əlaqəni ifadə edir. Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında ən çox yayılmış semantik əlaqə növlərindən biri – birinci komponent ikinci komponentin hansısa keyfiyyətini və ya xüsusiyyətini bildirməsidir. Üçüncü qrup tədqiqatçılar mürəkkəb sözün komponentləri arasında semantik əlaqələrin mövcudluğunu bəyan etdilər. Beləliklə, mürəkkəb sözün komponentləri arasında mütləq müəyyən semantik əlaqə olmalıdır.

Çox vaxt birinci komponent ikincinin mənasını aydınlaşdırır, məsələn, grofstadt, vaterland. N.G.Quterman M.D.Stepanovanın ideyasını dəstəkləyərək qeyd edir ki, mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı əlaqə sintaktik deyil, semantik, məna əlaqəsi xarakteri daşıyır, çünki cümlənin ayrı-ayrı üzvləri arasındakı sintaktik münasibətlər deyil, bir sözün mühüm hissələri, morfemlər arasındakı əlaqələr nəzərə alınır. İnsanı əhatə edən reallığın təyini ilə lingvistik hadisələrin əlaqələrini müəyyən etməyi qarşısına məqsəd qoyan onomasioloji yanaşma, ümumən törəmə sözün, xüsusən də mürəkkəb sözün quruluşunun öyrənilməsinə fərqli yanaşmaya imkan verdi. Törəmə sözün yaranma prosesini nəzərə alan tədqiqatçılar belə fikir irəli sürürlər ki, törəmə sözün onomasioloji quruluşu iki hissəli xarakter daşıyır və ona onomasioloji əlamət verilmiş əsasdan ibarətdir. Deməli, M.Dokulila terminologiyasına görə “каменщик” sözü sözün əlamət daşıyıcısının hərəkəti ilə bağlıdır; Onomasioloji əlamət isə insanın aktiv təsirinin predmeti olan daşdır. Onomasioloji bazis ifadəçisi –щик şəkilçisi hesab olunur, onomasioloji əlamətin göstəricisi камень – əsasıdır.

M.Dokulila konsepsiyasını dəqiqləşdirən E.S.Kubryakova belə nəticəyə gəlmişdir ki, təkcə şəkilçilər deyil, digər morfoloji əlamətlər də alınma sözlərin onomasioloji əsaslarını təşkil edən vahidlər kimi çıxış edə bilər: руль – рулить; зло – злой – злить, а также целые лексические единицы: лететь – перелететь; звук – ультразвук [Кубрякова, 1965:205]. Üstəlik, bu anlayışı düzəltmə və mürəkkəb sözlərin törəmə mənasını xarakterizə etmək üçün tətbiq etməklə, həmçinin sintaksis semantikasının nailiyyətlərindən və propozisional analiz metodundan istifadə etməklə E.S.Kubryakova nominasiya vahidinin onomasioloji strukturuna daha bir konsepsiyanı – onomasioloji əlaqə və ya onomasioloji predikat konsepsiyasının daxil edilməsini təklif etmişdir. Beləliklə,

derivasiyalı onomasiologiya baxımından mürəkkəb söz üçlü nominativ quruluşa malikdir.

E.S.Kubryakovanın nəzəriyyəsinə görə, kompozitin onomasioloji quruluşu onomasioloji bazis vasitəsilə formalaşır ki, bu da insanın fikrində hansı obyektlə – substansiya, əşya və ya proses, hərəkət, hal və ya əlamət, əmlak, atributla məşğul olması barədə qərar qəbul edilir [Кубрякова, 1965:15-18]. Təyinolunanın əsas məzmununu bu və ya digər şəkildə aydınlaşdıran, onu məhdudlaşdıran və ya dəyişdirən anlayışı ifadə edən onomasioloji əlamət və onomasioloji əsası və onomasioloji xüsusiyyəti müəyyən bir əlaqə növü ilə birləşdirən həm gizli, həm də real bir onomasioloji predikat: aidliyyət, qonşuluq, əhatəlilik və s. və onu konkretləşdirir. Beləliklə, silk-dress – ipək paltar ipəkdən tikilmiş paltardır, a silk-grass ipək otu isə ipəyi xatırladan bir otdur.

“İsim + isim” strukturəsash mürəkkəb sözlərin mənə xüsusiyyətlərinin formalaşması. N+N mürəkkəb sözlərin semantikasının formalaşması isim düzəldən sözləri bildirir. Çox vaxt isim əmələ gətirən sözlər məntiqi-predmet mənə potensialını göstərir. Müəyyən məhsuldar ismin oynadığı rol onun semantikasından asılıdır. E.S.Kubryakovanın fikrinə görə, isim əmələ gətirən sözləri səciyyələndirən mühüm anlayışlar sırasında predmet, şəxs, yer və başqa konseptlər durur [Кубрякова, 1965:207]. Yaşayış mühitini bildirən isimlər yer, xüsusi təyinatlı obyektlər isə vasitələr kimi konseptuallaşdırılır. Bu ifadə təkcə oxşar mənaları olan sadə, törəmə olmayan adların kütləsi ilə təsdiqlənmir, həm də nomina loci, nomina agentis və s. kateqoriyalarını yaradan xüsusi söz düzəldici formativlərin mövcudluğu təsdiqlənir. E.V.Raxilina qeyd edir ki, bütün isimlər isimlərin rol təsnifatına görə təsnif edilə bilər. Onun fərqləndirdiyi birinci sinif adlar fəaldır. O, ilk növbədə alətlər və mexanizmlərdən ibarətdir, məsələn, iynə – sancan bir şey, çəkiç – mismarları vuran bir şey, bıçaq – kəsən bir şey və s. “Pasiyent” adlarını təsvir edən obyektlərin standart istifadə vəziyyətində vasitə olmayan rolları var. Məsələn, qapı – açılıb bağlanılan şeydir, döşəmə üzərində gəzdiyin şeydir, ev – yaşadığın yerdir və s. Mürəkkəb sözün mənasını formalaşdırarkən məhsuldar isimlərlə ötürülən anlayışlar vahid konseptual strukturda birləşir. Konseptin əlaqələndirilməsi səviyyəsində feillə ifadə olunan prosessual əlaməti ifadə edən konseptin köməyi ilə predmet sahəsinin isimlərlə ifadə olunan iki anlayışı arasında əlaqə qurulur. E.V.Raxilina nöqtəyi-nəzərindən məntiqin bir hissəsi olan mereologiya bütöv və onun hissələri, çoxluq və onun elementləri arasındakı əlaqəni təsvir edir. İsimlərlə üst-üstə düşən anlayışlar arasında, hissə – bütöv münasibətlərini ortaya qoyur. E.S.Kubryakova hesab edir

ki, isimlərlə təmsil olunan anlayışlar konseptlərdə prosessual xüsusiyyəti ifadə edən konseptdən istifadə edərək, konkatenasiya, konyunksiya və ya ayırma, dizyunksiya, həmçinin müqayisə kimi məntiqi əlaqə növü qurmaq olar [Кубрякова, 1965:18-20]. Bu məntiqi əməliyyatların hər biri “öz” predikatını həyata keçirir: konyunksiya – predikat “və – və”, disyunksiya “deyil”, identifikasiya – predikat “olmaq, kimsə olmaq / bir şey olmaq”, müqayisə - predikat “bənzər, bənzəmək”, “oxşamaq”. Onlar münasibətlərin müxtəlifliyini bildirməsinə baxmayaraq, insanın şüurunda müxtəlif assosiasiyalar yaradır. Onların kompozisiya modellərində müxtəlif bu tip propozisiyalar çox sayda daha konkret predikatlarla qurulur, baxmayaraq ki, onların söz tərkibi modelləri kifayət qədər ümumiləşdirilmişdir, məsələn, «служить для» (“kiməsə xidmət edir”), «состоять из» (“nədənsə ibarət olmaq”), «принадлежать кому/чему» (“kimə / nəyə aiddir”) və s.

İsim düzəldən konseptlər arasında əlaqə növünün müəyyən edilməsi struktura bağlı mürəkkəb sözləri əlaqələndirən propozisional formaların müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Mürəkkəb sözün tərkibində feili komponent olduğu hallarda, predikat əvvəlki derivasiya aktından istifadə edir və onu bərpa etmək lazım olmur. Struktur cəhətdən əsaslandırılmış mürəkkəb ismin quruluşunda hər hansı bir feili komponent olmadıqda, sözün düzəldilməsi zamanı iki anlayış arasındakı əlaqəni təyin edən implisit atomar predikat bərpa olunur. Bu, isimlərin düzəldilməsi ilə əlaqələndirilir. Bu halda E.S.Kubryakovanın fikrincə, mürəkkəb bir sözün (identifikasiya, təsnifat və s.) yaradılması üçün hansı məntiqi əməliyyatın əsas olduğuna qərar vermək lazımdır. Buna uyğun olaraq, bu əməliyyatlar üçün mümkün olan predikatlardan hansı isimləri düzəldən isimlərlə təmsil olunan konseptlər arasındakı əlaqəni ən sadə şəkildə təsvir edir [Кубрякова, 1965:21]. Hazırkı araşdırmada E.M.Pozdnyakova qeyd edir ki, əgər mürəkkəb sözün yaradılmasının mərkəzində eyniləşdirmə və ya birləşmənin məntiqi konyunksiyası dayanırsa, onda rekonstruksiya edilmiş atomar predikatı BE bağlama predikatı olur [Кубрякова, 1990:106]. Mürəkkəb ismin yaradılması məntiqi əməliyyat təsnifatına əsaslanırsa, bərpa edilmiş predikatlar BE TYPE OF və ya BE PART OF atomar predikatlarıdır.

Nəticə/Conclusion

Əvvəllər qeyd edildiyi kimi, endotsentrik mürəkkəb sözlərdə mürəkkəb sözün ikinci komponenti semantik və qrammatik dominant rolunu oynayır ki, bu da konseptual səviyyədə özünü göstərir. Beləliklə, ikinci törədici isim vasitəsilə ifadə olunan konsept ilk törədici isim ilə əlaqələndirilən konseptlə uyğunlaşaraq

mühüm dəyişikliyə uğrayır. Bu onunla izah olunur ki, iki anlayışın xüsusiyyətlərinin uzlaşdırılması mərkəzi və sabit deyil, dəyişkən xüsusiyyətlərin perspektivləşdirilməsini tələb edir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Axundov, A. (1979). Ümumi dilçilik. – Bakı: Maarif. – 142 s.
2. Арнольд, И.В. (2012). Лексикология современного английского языка. – Москва: Наука. – 376 с.
3. Кубрякова, Е. С. (1965) Что такое словообразование. – Москва: Наука. – 76 с.
4. Кубрякова, Е.С. (1990). Парадигма // Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Наука. – 366 с.
5. Мешков, О.Д. (1976). Словообразование современного английского языка. – Москва: Наука. – 245 с.
6. Bauer, L. (1983). English Word-Formation. – London: Cambridge University Press. – 311 p.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>20.01.2025</i>
<i>Qədul edilib</i>	<i>16.02.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Könül Həsənova</i>
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.1511>

KOMMUNİKASIYA PROSESİNDƏ NİTQ ETİKETLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Səidə Əliyeva

müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<http://ORSID.org/0009-0000-1422-7159>

aliyeva.saida.bahram@gmail.com

Xülasə

İfadə olunan bu və ya digər fikir nitq mədəniyyətinin tələbləri baxımından düzgün, aydın, məntiqi, yığcam, səlis, zəngin, canlı, ahəngdar, sadə, dəqiq və anlaşıqlı olmalıdır. Dilin ifadə imkanları o qədər zəngin və o qədər rəngarəngdir ki, söz və söz formalarının hansı sintaktik birləşmədə, hansı mətndə necə işlənməsi haqqında konkret resept vermək mümkün deyil.

Buna görə də eyni dildə danışan hər fərdin öz danışq tərz, öz ifadə üsulu var. Lakin dilin müqəddəsliyini qorumaq, onun ədəbi dil kimi daha da püxtələşməsi və səlisləşməsi naminə yazıda və nitq prosesində heç kəs ədəbi dilin müəyyən edilmiş normalarından kənara çıxmamalıdır və bu normalara əməl etmək hamının şərafli vəzifəsidir.

Açar sözlər: etiket, yatlıq, dil, nitq, kommunikasiya, görüşmə, təbrik.

THE IMPORTANCE OF SPEECH ETIQUETTES IN THE COMMUNICATION PROCESS

Saida Aliyeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

This or that idea expressed should be correct, clear, logical, concise, fluent, rich, lively, harmonious, simple, accurate and understandable in terms of the requirements of speech culture. The expressive possibilities of the language are so rich and so diverse that it is impossible to give a specific recipe on how to use words and word forms in which syntactic combination and in which text.

Therefore, every individual who speaks the same language has his own way of speaking, his own way of expression. However, for the sake of preserving the sanctity of the language, for its further maturation and fluency as a literary language, no one should deviate from the established norms of the literary language in the writing and speech process, and it is the honorable duty of everyone to follow these norms.

Key words: etiquette, foreign language, speech, communication, meeting, greeting.

РОЛЬ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА В ПРОЦЕССЕ ОБЩЕНИЯ

Саида Алиева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Выражаемая та или иная мысль с точки зрения требований речевой культуры должна быть правильной, ясной, логичной, лаконичной, плавной, богатой, живой, гармоничной, простой, точной и понятной. Выразительные возможности языка настолько богаты и разнообразны, что невозможно дать конкретный рецепт, как использовать слова и их формы в тех или иных синтаксических конструкциях и текстах.

Поэтому у каждого человека, говорящего на одном и том же языке, есть свой стиль речи и способы выражения. Однако, ради сохранения святости языка, его дальнейшего совершенствования и ясности как литературного, в письменной и устной речи никто не должен отходить от установленных норм литературного языка, и соблюдение этих норм является почетной обязанностью каждого.

Ключевые слова: этикет, иностранный язык, речь, общение, встреча, приветствие.

Giriş / Introduction

Nitq mədəniyyətində etiketlərin rolu, ünsiyyətin effektivliyini artırmaq, əlaqələri gücləndirmək və müsbət bir sosial atmosfer yaratmaqda çox önəmlidir. Etiketlər, insanların bir-biriləri ilə ünsiyyət qurarkən riayət etməli olduqları qaydalar və davranış formalarıdır. Nitq mədəniyyətində bəzi etiketlərin əsas rollarına nəzər salaq: [Abdullayev, 1981:28]

1. Ünsiyyətin səmimiliyi. Etiketlər ünsiyyətin səmimiliyini artırır. Məsələn, insanlara "zəhmət olmasa" və "təşəkkür edirəm" demək ünsiyyətin daha dostca və səmimi olmasına kömək edir.

2. Qarşılıqlı hörmət. Etiketlərin istifadəsi, qarşı tərəfə hörmət göstərdiyimizi nümayiş etdirir. İnsanların adlarını düzgün tələffüz etmək onlara dəyər verdiyimizi göstərir.

3. Cəmiyyətə inteqrasiya. Müxtəlif mədəniyyətlərdə, etiketlər müəyyən bir cəmiyyətə daxil olmağın göstəricisidir. Məsələn, rəsmi bir tədbirdə düzgün geyim qaydalarına riayət etmək həmin mühitə uyğunlaşmağı asanlaşdırır.

4. Münaqişələrin qarşısının alınması. Düzgün etiketlər anlaşılmazlıqların və münaqişələrin qarşısını almağa kömək edir. Nəzərə alınan etik qaydalar ünsiyyətdəki tənqidlərin daha yumşaq və qəbulolunan olmasına səbəb olur.

5. Peşəkarlıq. İş mühitində etik qaydalara riayət olunması peşəkarlığı artırır. Məsələn, iş söhbətlərində düzgün üslubda danışmaq güvən yaratmağa kömək edir.

6. Sosial qayda və nizam. Etiketlər sosial qayda və nizamı təmin edir. Məsələn, bir tədbirdə davranış qaydaları (sıralanma, danışma növbəsi) insanların harmonik bir şəkildə toplanmasına imkan tanıyır [Mustafayeva, 2010:72].

Nitq mədəniyyətində istifadə olunan etiketlər müxtəlif sosial vəziyyətlərə və mədəniyyətlərə uyğunlaşır. Aşağıda nitq mədəniyyətində yaygın olan bəzi etiketlərin növləri və nümunələri təqdim olunub:

1. Söz etiketi. Təşəkkür: başqalarına yardım etdikdə "təşəkkür edirəm" demək. İnsanlara "salam" demək və ya "məmnun oldum" ifadələrindən istifadə etmək.

Zəhmət olmasa: bir şey istədikdə, "zəhmət olmasa" ifadəsini istifadə etmək.

2. Müvəqqəti etiketlər. Daha yüksək yaşda olanlardan danışarkən: daha yaşlı insanlara "bey" və ya "xanım" demək. Rəsmi tədbirlərdə: tam ad və soyadla müraciət etmək (məsələn, "Müstafa bəy").

3. Danışma növbəsi: Danışma başqalarına mümkün olduğunca eşidilməli, bir-birini kəsməməli. Sözüünü kəsməmək – digər insanın fikrini tamamlamasına imkan vermək.

4. Şəxsi etiket. Münasibət sərhədləri: şəxsi məkanın qorunması (məsələn, tanımadığınız bir insana yaxın durmamaq). Duyğusal həssaslıq: insanların hisslərinə diqqət yetirmək, arzu olunmaz suallar verməmək.

5. İş Etiket. İş görüşlərində: rəsmi üslubda danışmaq, tələb olunduqda rahatlıqla fikir bildirmək.

E-poçt etiketi: müvafiq başlıq, salam, düzəlişə düzgün cavab vermək.

6. Qida ehtiramı. Masada davranış: yemək yediyiniz zaman ağızda çeynəmək, qida ilə məşğuldur, danışmamaq. Aşpazı qiymətləndirmək: yemək bitdikdən sonra təşəkkür etməyi unutmayın.

7. Sosial mediada etik. Nəsihət və tənqid: Başqalarının fikirlərini açıqlayarkən, müsbət və ya konstruktiv bir üsulla ifadə etmək.

Paylaşım etikasına riayət etmək: Başqalarının məzmununu paylaşarkən müəllifi qeyd etmək.

Nitq mədəniyyətində görüşmə, ayrılma, təbrik, alqış və qarğış etikətləri, insanlar arasındakı ünsiyyəti və münasibətləri formalaşdıran mühüm qaydalardır. Hər bir etiketin özünə uyğun davranış qaydaları və əhəmiyyəti vardır. Aşağıda bu etikətlər haqqında daha ətraflı məlumat təqdim olunur [Həsənov, 1999:131]:

1. Görüşmə etiketi. Görüşdükdə ünsiyyətin başlaması üçün müsbət bir ortam yaratmaq məqsədini güdür.

Salamlama: qarşı tərəfə güvən və dostluq hissi yaratmaq üçün "salam", "məmnun oldum" ifadələri istifadə olunmalıdır.

Rəsmi və qeyri-rəsmi: mühitə uyğun olaraq, rəsmi görüşlərdə ad və soyadla, qeyri-rəsmi görüşlərdə isə sadəcə adla salamlamaq daha uyğundur.

Fiziki yaxınlıq: tanımadığınız insanlarla aranızda bir qədər məsafə saxlamalı, çox yaxınlaşmamalısınız.

2. Ayrılma etiketi. Ayrılma zamanı kəlamınızın sonlanmasını gözəl bir şəkildə təmin edir.

Təşəkkür etmək: görüşdən sonra "görüşdüyümüz üçün təşəkkür edirəm" demək, qarşı tərəfə dəyər verdiyinizi göstərir.

Növbəti görüşü planlamaq: əgər maraqlıdırsa, "növbəti dəfə görüşmək istərdim" deyərək əlaqəni davam etdirmək üçün fürsət yarada bilərsiniz.

Yola salma: "salam, özünüza diqqət edin" və ya "xoş günlər" kimi ifadələr, ayrılmanın daha müsbət bir hiss ilə bitməsini təmin edir.

3. Təbrik etiketi. Təbrik etmək, insanların uğurlarını və müsbət anlarını qiymətləndirmək məqsədini güdür.

Zamanında təbrik: təbrikləri doğru zamanda çatdırmaq vacibdir (məsələn, doğum günündə, uğurlu bir layihənin tamamlandığı zaman).

Duyğusal əlaqə: "sizi yürekdən təbrik edirəm" kimi ifadələrlə duyğularınızı ifadə etmək müsbət təsir bağışlayır.

Kiçik hədiyyələr: əgər münasibətiniz sıx bir dostluqdursa, kiçik bir hədiyyə üzərində düşünmək də müsbət qarşılanır.

4. Alqış etiketi. Başqalarının uğurlarını təmin etmək, ictimai mühitdə müsbət bir atmosfer yaratmaqdır.

Düzgün zamanlama: birinin müsbət fəaliyyətini alqışlayarkən, bunu uyğun bir zamanda etmək və qarşı tərəfi dəstəkləmək üçün açıq şəkildə alqış etmək lazımdır.

Cəmiyyətə birləşmək: qrup halında alqışlamaq, birlik hissini artırır (məsələn, konsertdə və ya tədbirdə).

Səmimiyyət: alqışlarınızın içdən gəlməsi, müsbət hisslər yaratmağa kömək edəcəkdir.

5. Qarğış etiketi. Qarğış, insanların narazılıq və ya insafsızlıq göstərmək üsuludur, lakin bunun düzgün şəkildə idarə olunması vacibdir.

Düşüncəli yanaşma: kimsənin başından keçən pis hallardan danışarkən, qarğışlarınızın köksüklü olmamasına diqqət yetirin.

Mövcud vəziyyətə uyğun: qarğış etmək əvəzinə, problemi düzəltmək üçün müsbət cəhdlər etməyə çalışın; çünki belə davranışlar müsbət bir mühit yaradır.

Empatiya göstərmək: qarğış edərkən arxasında olan səbəbləri başa düşməyə çalışaraq insanlara dəstək verməyə yönəlmək daha məqsədəuyğundur [<https://kayzen.az/blog/Az>].

Nitq etiketləri, ünsiyyətin effektivliyini və keyfiyyətini artıran, insanlara öz fikirlərini ifadə etməyə, münasibətlərini gücləndirməyə və sosial mühitin harmoniyasını qorumağa kömək edən qaydalardır. Nitq etiketlərinin nitqdəki əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Ünsiyyətin səmimiyyəti. Nitq etiketləri, müqavimət və əngəlləri aradan qaldıraraq, səmimi və açıq bir ünsiyyət mühiti yaradır. İnsanlar bir-birilərinə daha rahat və içdən yanaşdıqda, ünsiyyət daha müsbət olur.

2. Münasibətlərin güclənməsi. Gözəl nitq etiketi istifadə edərək, insanlar arasındakı münasibətləri daha sağlam və müsbət hala gətirirlər. Məsələn, "təşəkkür edirəm" və ya "xahiş edirəm" ifadələri, qarşınızdakı insana dəyər verdiyinizi göstərir.

3. Münaqişələrin qarşısının alınması. Düşünülmüş və düzgün bir şəraitdə nitq etiketləri, münaqişələrin qarşısını almağa kömək edir. Məsələn, birini tənqid edərkən düzgün deyimlər istifadə etmək, insana daha az narahatlıq yaradaraq, qarşılıqlı anlayışı artırmağa kömək edir.

4. Peşəkar imkanların yaradılması. İş mühitində, yaxşı nitq etiketi istifadə etməklə, peşəkarlıq nümayiş olunur. Bu, iş görüşləri, təqdimatlar və əməkdaşlıq münasibətlərində güvən və hörmət yaratmağa kömək edir.

5. Empatiya və anlayış. Nitq etiketlərinin istifadəsi, qarşı tərəfin hisslərinə və duyğularına empatiya göstərməyə imkan tanıyır. Məsələn, "Mən sizi anlayıram" – deyərək qarşı tərəfin duyğularını başa düşdüyünüzü izah etmiş olursunuz.

6. Sosial normaya uyğunluq. Ünsiyyət mühitindəki sosial normaya riayət etmək, müxtəlif mədəniyyətlərdə özünü düzgün davranış və etika qaydalarını vurğulamağa kömək edir. Bu da insanların bir-birinə qarşı daha anlayışlı olmasını təmin edir.

7. Müsbət sosial atmosfer. Düzgün nitq etiketi istifadə edərək yaradılmış müsbət sosial atmosfer, insanların daha çox ünsiyyət qurmalarına, bir-birinə dəstək olmalarına və əlaqələri dərinləşdirməyə kömək edir.

Natiqlik sənəti, fikirlərin və ideyaların başqalarına təsirli bir şəkildə çatdırılması üçün istifadə olunan bir müstəvidir. Bu mühitdə etiketlərin rolu, yalnız sözlərin seçimi ilə məhdudlaşmır; həmçinin, dinləyicilərlə əlaqəni, etimadın yaradılmasını və mesajın effektivliyini artırır [Abdullayev, 1960:98]. Aşağıda natiqlik sənətində etiketlərin rolu haqqında daha ətraflı məlumat verilmişdir:

1. Təsirli ünsiyyət. Natiq mesajını dinləyicilərə çatdırmadan əvvəl bir neçə etiket qaydasına riayət etməklə daha təsirli ünsiyyət qura bilər. Düzgün nitq etiketi dinləyicilərin diqqətini çəkməyə, onları dinləməyə təşviq etməyə kömək edir.

2. Dinləyici ilə əlaqənin qurulması. Etik davranışlar, natiqin dinləyicilərlə qarşılıqlı münasibətini gücləndirir. "Sizə xoş gəlirəm" və ya "Sizin fikirləriniz mənim üçün önəmlidir" kimi ifadələr, dinləyicilərin özünü dəyərli hiss etməsinə kömək edir [<https://kayzen.az/blog/Az%C9>].

3. Peşəkarlığın göstərilməsi. Natiqlikdə etiketlər, peşəkarlığı və müvəffəqiyyətə yönəlmiş davranışları vurğulamağa kömək edir. Rəsmi salamlamalar, təqdimatlar sırasında səmimi davranışlar, müvafiq geyim və düzgün nitq tərz, natiqin peşəkar imicini artırmağa xidmət edir.

4. Münaqişələrin və qeyri-anlayışların qarşısının alınması. Düzgün etiketlərin istifadəsi, dinləyicilərlə ünsiyyət zamanı yaranan münaqişələrin və yanlış anlamaların qarşısını alır. Natiq, düşüncələrini ifadə edərkən diqqətli olmalı, kritik fikirləri yumşaq bir dildə çatdırmalı və başqalarının hisslərini nəzərə almalıdır.

5. Təhlil edilən məlumatın yadda saxlanması. Natiqlik sənətində istifadə olunan etiketlər, dinləyicilərin təqdim olunan məlumatı daha asan anlamağına və

yadda saxlamasına kömək edir. Məsələn, təkrarlar, kommersiya tanıtımları və anketlər təqdimata daha yaxşı struktur və axıcı bəyanatlar verir.

6. Duyğusal təsir. Duyğuların düzgün ifadəsi, natiqlikdə mühim bir rola malikdir. Duyğusal alqışlar, həmçinin natiqin üslubunu, xitabının təbiətini və mətni gücləndirir. Müzakirələrin dinamik alması üçün müsbət emosiyaların IFN dəyişikliyi, daha güclü bir təsir yarada bilər.

7. Dinləyicinin iştirakını artırmaq. Natiqlik sənətində etik qaydalara riayət etmək, dinləyicilərin təqdimata daha çox maraq göstərməsinə və iştirak etməyə təşviq etməyə kömək edir. Sorğular, müzakirə anlarının ədalətli idarə edilməsi, etikətlərin düzgün istifadəsini ruhlandırır.

Nəticə/Conclusion

Nitq mədəniyyətində etikətlərin rolu, sadəcə bir formalite deyil, eyni zamanda insanlar arasında əlaqələrin formalaşması və saxlanması üçün vacib bir vasitədir. Onların düzgün istifadəsi, daha sağlam və müsbət sosial mühitlərin yaranmasına səbəb olur.

Bu etikətlər ünsiyyətin daha müsbət, səmimi və effektiv olmasına kömək edir. Unutmayın ki, etikətlər mədəniyyətə görə dəyişə bilər, buna görə də fərqli mühitlərdə özünüzü uyğunlaşdırmağı öyrənmək vacibdir.

Görüşmə, ayrılma, təbrik, alqış və qarğış etikətləri insanların bir-biri ilə olan ünsiyyətində əhəmiyyətli bir rol oynayır. Bu etikətlərin düzgün istifadəsi, müsbət sosial mühitin yaradılmasına və əlaqələrin daha sağlam olmasına kömək edir. Hər bir etikətin öz konteksti və fərqli tələbləri vardır, buna görə də, bu qaydalara riayət etmək vacibdir [<https://kayzen.az/blog/Az>].

Nitq etikətləri insanların bir-biri ilə olan ünsiyyətini müsbət bir formada yönləndirir, sosial münasibətləri inkişaf etdirir və müvəffəqiyyətli zamanlar yaratmağı asanlaşdırır. Onların düzgün istifadəsi, insanlar arasında məhəbbət və anlayış atmosferi yaradır. Bu yalnız şəxsi münasibətlər yox, eyni zamanda peşəkar mühitlərdə də əhəmiyyətlidir.

Natiqlik sənətində etikətlərin rolu, müsbət ünsiyyət mühiti yaratmaq, dinləyicilərlə təsirli bir əlaqə qurmaq və təqdimatın keyfiyyətini artırmaqdır. Natiq bu qaydalara riayət edərək daha effektiv bir ifadə tərzini qura və dinləyicilərin diqqətini, anlayışını, emosional təcrübələrini optimallaşdırma bilər.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Abdullayev, A.S. (1960). Müəllimin nitq mədəniyyəti. – Bakı: “Maarif”. – 277 s.
2. Abdullayev, A.S. (1981). Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti. – Bakı: “Maarif”. – 360 s.
3. Əliyev, K. (1994). Natiqlik sənəti. – Bakı: – 172 s.
4. Əliyev, K. (2001). Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. – Bakı: – 270 s.
5. Mustafayeva, Q. (2010). Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. – Bakı: – 384 s.
6. Tusi, N. (1989). Əxlaqi-Nasiri. – Bakı: – 141 s.
7. Həsənov, H. (1999). Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. – Bakı: – 208 s.
8. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/24163/dan%C4%B1%C5%9F%C4%B1q-etikas%C4%B1-v%C9%99-nitq-etiketl%C9%99ri.html>

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	21.01.2025
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	14.02.2025
<i>Qəbul edilib</i>	07.03.2025
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	Ülviyyə Hacıyeva
	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.137>

ƏDƏBİYYATDA DİNİ ARXETİPLƏR

Nazilə Abdullazadə

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<http://ORCID.org/0000-0002-1829-7178>
nazile.s.m.d@mail.ru

Xülasə

Bəşəriyyət yarandığı gündən tarix boyu öz yaradılışı, varlığı və yaşaması haqqında düşünmüş, bir sıra problemlərlə üzləşmiş, lakin həmişə onları araşdırmağa çalışmışdır. Bu səylər eyni məna və qavrayışa malik olan motivlər və arxetiplər sistemində formalaşmışdır.

Arxetiplər, motivlər və simvollar xalqları bir-birinə bağlayan ortaq bağlardır. Lakin arxetipin formalaşması və onun xüsusiyyətləri xalqlarda özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Dinlə ədəbiyyat arasındakı dərin bağlılığın nəticəsi olaraq ədəbiyyatda bir sıra dini süjetlər və personajların təsviri əksini tapmışdır. Dini motivlər bədii ədəbiyyatda xüsusilə dini süjet nümunələrində, dini personajlarda və dini simvollarda özünü göstərir.

Ədəbiyyatdakı dini arxetiplər təkcə etnik-siyasi mifologiyani deyil, həm də mentaliteti əks etdirir. Dini arxetiplər və ya dini arxetip süjetləri bədii ədəbiyyatda kifayət qədər geniş yayılmışdır. Dini arxetip süjetləri bir və ya eyni dini süjet əsasında kifayət qədər tez-tez təkrarlanan əsərlərdə müşahidə edilir.

RELIGIOUS ARCHETYPES IN LITERATURE

Nazile Abdullazade

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Since the beginning of humanity, throughout history, people have constantly thought about their creation, existence, and life, faced various problems, and

always tried to explore them. These efforts have been formed within a system of motifs and archetypes that share the same meaning and perception.

Archetypes, motifs, and symbols are common links that connect peoples to one another. However, the formation of an archetype and its characteristics vary in different peoples due to their uniqueness. As a result of the deep connection between religion and literature, a number of religious plots and character depictions have been reflected in literature. Religious motifs appear in literary works, especially in religious plot examples, religious characters, and religious symbols.

Religious archetypes in literature reflect not only ethnic-political mythology but also mentality. Religious archetypes or religious archetype plots are quite widespread in literary works. Religious archetype plots are observed in works where the same religious plot is repeated frequently.

Key words: religion, literature, archetip, religious image, religious motive.

РЕЛИГИОЗНЫЕ АРХЕТИПЫ В ЛИТЕРАТУРЕ

Назиля Абдуллазаде

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

С момента своего возникновения, на протяжении всей истории человечество постоянно задумывалось о своем создании, существовании и жизнедеятельности, сталкивалось с рядом проблем, но всегда пытались их исследовать. Эти усилия формируются в систему мотивов и архетипов, имеющих одинаковое значение и восприятие.

Архетипы, мотивы и символы – это общие узы, объединяющие народы. Однако формирование архетипа и его характеристики различаются по своей уникальности у разных народов. В результате глубокой связи религии и литературы ряд религиозных сюжетов и персонажей нашли отражение в литературе. Религиозные мотивы особенно ярко проявляются в художественной литературе, особенно в религиозных сюжетах, религиозных персонажах и религиозных символах.

Религиозные архетипы в литературе отражают не только этнополитическую мифологию, но и менталитет. Религиозные архетипы или религиозные архетипические сюжеты довольно распространены в

художественной литературе. Религиозные архетипические сюжеты наблюдаются в произведениях, которые довольно часто повторяются на основе одного или того же религиозного сюжета.

Giriş/Conclusion

İnsan yarandığı gündən bəri tarix boyu davamlı olaraq öz varlığı, şəxsiyyəti və həyatı haqqında düşünmüş, bir sıra problemlərlə qarşılaşmış, lakin onları daim araşdırmağa çalışmışdır. Yer üzündə inanmağa ehtiyac duymayan canlı olmayıb. İnam insan fitrətinin tələbi olan təbii bir hadisədir. İmanlı insan həm özünə, həm də birlikdə yaşadığı insanlara faydalıdır. İman insanları yeni biliklər əldə etməyə aparır. “İnsan imanını gücləndirmək üçün çox şey öyrənməli, öyrəndiklərini düşünməli, dəyərləndirməli və beləliklə də həyatını nizama salmalıdır. Yaxşını, pisi, çirkini və gözəli ayırd edə bilənlər əxlaq və davranış baxımından şəxsiyyət səviyyəsinə yüksəlirlər [Tunç, 1989:74].

İnsanın həyatında din qədər öncül rol oynayan ikinci bir faktor tapmaq çətindir. Bəşəriyyət mövcud olandan dini şüur insanın formalaşmasının və mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmuş, ideoloji baxımdan müəyyən funksiyaları yerinə yetirmişdir. Din insanın həyatını bütünlüklə əlinə almış, məişət qaydalarını müəyyənləşdirmiş, cəmiyyətin idarə edilməsinə təsir göstərmiş, yaradılış, kainat və insan haqqında fərziyyələrini irəli sürərək əxlaqi və estetik dəyərləri əsaslandırmışdır.

Dinin mənşəyi, mahiyyəti və insan həyatında rolu qədim dövrlərdən filosofları, ədəbiyyatşünasları, tarixçiləri düşündürmüş, din fenomeninə fərqli yanaşılmışdır. Antik dövrün yunan filosofu (e.ə.V əsr) Kriti dinin sosial-soyasi rolunu qiymətləndirərək deyirdi ki, insanlar allahları başqalarında qorxu yaratmaq və onları qanunlara tabe etdirmək üçün yaratmışlar. XIX əsr alman filosofu Feyerbaxa görə, “allahlar – insanların həyata keçən, təcəssüm olunan arzularıdır” [bax: İmanov, 2003].

Arxetiplər, motivlər və simvollar xalqları bir-birinə bağlayan ortaq tellərdir. Lakin hər bir xalqın arxetipi və onun xüsusiyyətləri özünəməxsus şəkildə, fərqli yollarla formalaşır. Ədəbiyyatda dini arxetiplər etnik-siyasi mifologiya ilə yanaşı, mentaliteti də əks etdirir. Dini arxetiplər yaxud dini arxetip süjetlərə bədii ədəbiyyatda geniş təsadüf edilir. Dini arxetip süjetlər bir və ya eyni dini süjet əsasında təkrar əsərlərin yazılmasına deyilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da arxetiplər. Türkün ana kitabı sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud”da Tanrı obrazı ilk dini arxetip obrazdır. “Dastanda Tanrı türk

insanını, türk cəmiyyətini, türk dövlətini və türk hökmdarını hifz edir” [Cəfərov, 2002:34]. İslamı qəbil etdikdən sonra türklərdə Tanrı və Allah sözləri paralel işlənmiş və yayılmışdır. Dastanın müqəddiməsində Dədə Qorqudun dilindən verilən atalar sözlərində bu aydın görünür:

*Allah allah deməyincə işlər düzəlməz,
Qadir Tanrı verməyincə ər zənginləşməz*

[KDQ, 2004:19].

Yaxud:

*Ağız açıb ögər olsam, üstümüzdə Tanrı görklü,
Tanrı dostu, din sərvəri Məhəmməd görklü*

[KDQ, 2004:21].

Tanrı obrazı Allahın islamdan məlum olan bütün keyfiyyətlərini almış, mənən türk insanına ötürmüşdü: ucalardan uca, görklü, cəbbar, səttar, əziz, səməd, ulu, qəhhar, qadir və s.

*Yucalardan yucasan,
Kimsə bilməz necəsən.
Görklü tanrı,
Çoq cahillər səni
göydə arar, yerdə istər,
Sən xud möminlərin könlündəsən.
Daim duran cəbbar Tanrı,
Kərəmi çoq Qadir Tanrı!... [KDQ, 2011:102]*

“Dini mənbələrdən qaynaqlanan xilaskar ideyası müxtəlif dövrlərdə ədəbiyyatda peyğəmbər obrazlarının yaranmasına, şair-peyğəmbər paralelinin formalaşmasına, fəlsəfi fikirlərdə də müşahidə etdiyimiz fəvqəlinsan kopsepsiyasının bədii təzahürünə gətirib çıxarmışdır” [Rzasoy, 2014:14].

Ədəbiyyatda peyğəmbər arxetipi. Biz ədəbiyyatda dini arxetip kimi sevimli peyğəmbərimizin obrazını göstərə bilərik. Peyğəmbər sözü fars sözü olub xəbər gətirən deməkdir. Dində insanlar arasından seçilmiş və Uca Allahın əmrlərini, qadağalarını və hikmətlərini bəndələrinə çatdırmaq və izah etmək üçün təyin etdiyi elçi nəzərdə tutulur. Son peyğəmbər Hz. Məhəmməd Allahın elçisi və peyğəmbərlərin sonuncusudur. Allah Özünün daşlardan, heykəllərdən və bütələrdən olduğunu zənn edən insanlara nümunə olaraq peyğəmbərlər göndərmişdir. Peyğəmbərlər də bu həqiqətləri insanlara açıq şəkildə bildirmişlər.

Ədəbiyyatda peyğəmbər arxetipinə müraciət edənlər çox olmuşdur. İsa peyğəmbər arxetipi Servantesin “Don Kixot”, Dostoyevskinin “İdiot”, “Karamazov qardaşları”, “Bulqakovun “Master və Marqarita” romanlarında obrazı yaradılmışdır.

Dünya ədəbiyyatında dini arxetiplər mövzusunə istinad edənlər çox olub. Məsələn, alman yazıçıları Höte “Məhəmməd”, Hüseyn Cavid “Peyğəmbər”, Vaşinqton İrvinq “Peyğəmbərin həyatı” əsərlərində bəşəriyyətin sonuncu peyğəmbəri Allah Rəsulu (s) haqqında yazmışdır. Alman yazıçısı F.Q.Klonştok “Məsiada”nın epik poema üslubunda Musa peyğəmbərin obrazını yaratmaq istəyirdi. İtalyan şairi T.Tasso “Qüds azad edildi”, “Müqəddəs Məryəmin göz yaşları”, “Dünyanın yaradılışının yeddi günü”, Con Milton “Qazanılan cənnət” əsərinin müəllifidir.

Fransız yazıçısı Volter “Peyğəmbər Məhəmməd və ya fanatizm” faciəsində islam peyğəmbərini öz ateist ideyalarının rəmzi kimi yaratmışdır. Faciədə Məhəmməd peyğəmbər hiyləgər, yalançı, qatil bir şəxs kimi, öz mənfəəti xatirinə, hakimiyyət xatirinə şüurlu surətdə vətəndaşlarını aldadan, yoldan çıxaran, insanları açıq-açıq cinayətə sövq edən, xudbin biri kimi göstərmişdir.

Alman şairi Getenin tamamlamadığı dramda isə Məhəmməd Peyğəmbər arxetip olaraq yeni bir ideya, etiqad axtarıcısı, mütəfəkkir kimi göstərilir. O, dünyaya gəlir, ömrünün müəyyən mərhələsində yeni ideya gətirir, qılınc gücünə bu ideyanı həyata keçirib ölür.

İslam peyğəmbərinin arxetipik obrazı Nizami poemalarının rəsmi hissəsində ideallaşdırılır. Şair onu “Leyli və Məcnun” poemasında “əqlin sultanı, səxavət mülkünün böyüyü, bütün möhtacların pənahı, lovğalığın düşməni”, “Xosrov və Şirin” poemasında “yetimlərin dostu, ağıl və bilikdən qüvvət alan, ədalətli”, “İqbalnamə” də “taxt-tac düşməni, qəlbiqırıqların dostu, xəstə dünyanın hakimi”, “Şərəfnamə” də “azadələrin dostu, kölgəli ağac” adlandırır.

H.Cavid bu obrazı sevərək yaratmışdır; onu yoxsul ərəblərin müdaifəçisi, əsarət, köləlik əleyhinə çıxan qəhrəman, qadın azadlığı tərəfdarı, cəhalət əleyhinə mübarizə aparan, elm, mədəniyyət aşıqı, şair təbiətli, sülhpərvər bir insan və nəhayət, panteist bir mütəfəkkir kimi göstərmişdir. Xüsusilə qadın azadlığı, qadına münasibət məsələsində peyğəmbər arxetipi dramaturqun arzularının ideoloqu kimi çıxış edir.kimi çıxış edir:

*Qadın, qadın!.. Onu duymaq, duyurmaq istərkən,
Yakar düşüncəmi bir şölə, bir zəhərli dikən,
Bütün həyatı çiçəkləndirən fəqət o... neçin,*

*Neçin əzilsə o, bilməmə neçin sürüklənsin?
Qadın günəş, cocuq ay... nuru ay günəşdən alır,
Qadinsız ölkə şapıq məhv olur, zavallı qalır...
Qadın gülərsə, şu ıssız mühitimiz güləcək,
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək*

[Cavid, 2005:43].

Həm Qərb, həm Şərq ədəbiyyatında, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında dörd Səməvi kitabda (Tövrat, İncil, Zəbur, Quran) bir çox rəvayətlərin (Hz. Yusif peyğəmbər, Hz. İbrahim peyğəmbər, Hz.Musa peyğəmbər, Hz.Adəm və Həvvə ilə bağlı rəvayətlərin) təkrarlanması vardır. Əlbəttə ki, bu rəvayətlərin bədii ədəbiyyatda istifadə olunması da dini süjetli əsərlərin yaranmasına səbəb olur. Belə ki, həmin əsərlərin əsas qayəsi eyni bir dini süjet olsa da, o, müxtəlif müəlliflərin təxəyyül süzgəcindən keçirilərək müxtəlif ifadə və təsvir vasitələrinin köməyi ilə ərsəyə gətirilir, bir sənət nümunəsinə çevrilir, eyni zamanda müəllifinə münasibətini, öz dünyabaxışını bədii əsərdə ifadə edir.

Şərqdə “Yusif və Züleyxa” dastanı kimi məşhur olan mövzunu ilk dəfə qələmə alan Qul Əli “Qisseyi-Yusif” əsərini yazır. Yusif əhvalatı, onun məzmunu və süjeti çoxdan Şərq xalqları arasında yayılmışdı. Bu rəvayətə “Tövrat” və “İncil”də rast gəlirik. Quranda isə “Sureyi-Yusif” adı ilə geniş şəkildə təsvir olunur [Q-K, 1991:201-214]. Dini kitablarda öz əksini tapmış Adəm və Həvvə əhvalatına bir çox yazıçılar müraciət edərək gözəl sənət nümunələri yaratmışlar. Məs: Azərbaycan ədəbiyyatında H.Cavid “Hübuti-Adəm” poemasını, Qərb ədəbiyyatında ingilis yazıçısı Con Milton “İtirilmiş cənnət” əsərini yazmışlar. Bundan başqa, M.Füzulinin “Həqiqətüs-şühəda” əsəri ilə A.Bakıxanovun “Riyazül-Qüds” əsəri eyni məsələdən – Kərbəla hadisələri və İmam Hüseyn(ə) müsibətindən bəhs edir. Bundan başqa bu mövzuda fars şairi Firdovsi “Yusif və Züleyxa” əsərində Hz.Yusif peyğəmbərin taleyini, Züleyxanın Hz.Yusif peyğəmbərə məhəbbətini əks etdirmişdir. Əbdürrəhman Caminin “Yusif və Züleyxa” əsərində də Hz.Yusif peyğəmbərin əhvalatından danışılır. Ümumiyyətlə, sənətkarlar dini süjetləri əsərlərində işləyərkən onun əsl mahiyyətindən bəzən uzaqlaşır, ona poetik don geyindirməyə çalışırlar. Məsələn, Hz.Yusif peyğəmbər rəvayətindən danışarkən daha çox Züleyxa ilə münasibəti kontekstindən verirlər.

Xıdır arxetipi. Xıdır arxetipi türk xalqlarının mifoloji görüşlərində başlıca yer tutur. Rus şərqşünası Bertelsin dedyi kimi, “qədim şumer mifologiyasındakı Xasisatra (Zisudra) ilə bağlı olan bu obraz” [Bertels, 1948:129] 6 min il ərzində

dəfələrlə dəyişmiş, nəhayət, islam dövründə formalaşmış bəzi mətnlərdə onu Əli əvəz etmişdir. Müsəlman-türk dünyasının əsas arxetiplərindən olan Xızır peyğəmbərin adı islamın müqəddəs kitabı olan Quranda, nə də ondan öncəki səmavi kitablarda çəkilmir. Lakin türk xalqları arasında məşhur olan bu arxetip xalqın inanc və baxışlarında xeyirxah, müqəddəs bir tipdir. Türklərin qədim dastanlarında – qırğızların “Manas” eposunda, özbəklərin “Alpamış” dastanında, türklərin “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda Xızır arxetipi bir obraz kimi çıxış edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” un ilk bouy “Dirsə xan oğlu Buğacın boyunu bəyan edər” boyunda Dirsə xanın oğlunun aldığı yaralardan sağalna is üçün Xızır peyğəmbər ona ana südü ilə dağ çiçəyini məsləhət görür. XII əsr Azərbaycan şairi N.Gəncəvinin əsərlərində Xızır arxetipinin obrazı yaradılmışdır. Nizami Xızırı əbədlilik nişanəsi, mərhəmət, şəfqət hamisi kimi təqdim edir:

*Xızır bu süfrəndə olmuş həmsüfrən,
Yetmiş yeddi suda ağzını yu sən!*

Şair bu misralarla Xızırı özünün arxetipi kimi təsvir edir. Peyğəmbər mərhəməti, şəfqət ilə əbədiyyət qazandığı kimi, şair də 77 pak sudan içərək onunla bir süfrədə əyləşməyi özünə şərəf bilir.

“Azərbaycan folklorşünasları Xızır isminin türkcə “xız” və “ır” sözlərini birləşməsindən yarandığını ehtimal edirlər. Qədim türkcədə “kız”, sonralar “qız” kimi də sələnən “xız” sözü “od, istilik”, “ır” isə “ər” mənasında işlənmişdir” [bax: Babayeva, 2003]. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının dastan, nağıllarında Xızır obrazına tez-tez rast gəlinir.

“Aşıq Qərib” dastanında Qərib Şahsənəmi toyunun sonuncu günü qanadlı ağ atının belinə alıb Tiflisə çatdırır. Ümumiyyətlə, istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyat nümunələrində Xızır peyğəmbər arxetipi xilaskar, ümidverici, şəfqət gətirən və yaşıllıq rəmzi kimi xatırlanır.

XIV əsr şairi İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında Xızır arxetipi – diirlik suyu kimi təqdim edilən Xızır peyğəmbər insanın fəlsəfi kamiliyinə ixmət edir:

*Abi-heyvan qiymətin heyvana sorma, Xızra sor,
Çünki idrak eyləməz hər dənə heyvan sizlərə*

[Nəsimi, 1987:216].

Ədəbiyyatda dini arxetiplərdən biri kimi mələkləri qeyd etməmək ədalətsizlik olardı. Mələklər inanclarımızdan biridir. Tanrının yaratdığı və adi gözlə görünməyən bu varlıqlar hər birimizin ruhunda, qəlbində, daxili aləmində

məskunlaşıb. Mələklər Allahın əmrlərini tam yerinə yetirənlərdir. Ancaq eyni vəzifəni yerinə yetirmədikləri üçün Uca Allah ayrı-ayrı mələklər yaratmışdır. Saysız-hesabsız mələklərin ən böyük mələkləri insanlara ən yaxın olanlardır: Cəbrayıl, Mikayıl, Əzrayıl və İsrafil.

Cəbrayıl mələk Allahın əmr və qadağalarını, yəni Allahın dinini peyğəmbərlərə çatdırır. Onu “vəhy mələyi” adlandırırlar. Mikayıl – küləyin əsməsi, yağış-qarın yağması, təbiətdə insanlar üçün qidanın əmələ gəlməsi kimi hadisələri təşkil edir. Əzrayıl ölüm vaxtı gələndə Allahın əmri ilə insanın ruhunu bədənindən alır. İsrafil qiyamət qopmaq üzrə olanda Allahın əmri ilə mənşəyi bilinməyən Şur adlı bir şeyə üfürür və dünya həyatının bitdiyini, qiyamətin başladığını xəbər verir.

Qurani-Kərimdə deyilənlərə görə, Allah ilk insanı – Həzrət Adəmi yaradan zaman bütün mələklərə əmr etdi ki, Ona səcdə etsinlər və Ona hörmət və salam vermək üçün rüku etsinlər. Onlar bu əmri yerinə yetirdilər və ona salam verdilər. Lakin şeytan özünü böyük hesab edərək bu əmrə tabe olmadı [Q-K, 1991:269]. Allah bu hərəkətinin səbəbini soruşduqda belə buyurdu:

– Mən ondan daha yaxşıyam (üstünəm), çünki Sən məni oddan, onu isə palçıqdan, yaratdın”! [Q-K, 1991:126]. Bu üsyandan sonra Allah şeytanı Öz hüzzurundan qovdu. Şeytan bağışlanma diləmədi, sadəcə Allahdan vaxt istədi:

– Mənə qiyamətə qədər möhlət ver! Sənin izzətinə-qüdrətinə and olsun ki, onların (Adəm övladının) hamısını (haqq yoldan) azdıracağam [Q-K, 1991:461].

Uca Allah da qiyamətə qədər vaxt vermiş və Onun yolu ilə gedənləri Özü ilə birlikdə cəzalandıracağını bildirmişdir.

Saysız mələklərin içində şeytan arxetipi ədəbiyyatda İblis kimi göstərilir. Dünya ədəbiyyatında bu arxetip bir çox görkəmli yazıçıların diqqətini cəlb etmişdir. XX əsr Azərbaycan şairi, dramaturqu və filosofu Hüseyn Cavidin “İblis” faciəsində şeytan arxetipinin obrazı maraqlı doğurur. Cavid insanlardakı kin-küdurət, pislilikləri Şeytanın timsalında cəmləşdirmiş, Qurani-Kərimdə deyildiyi kimi, onu insanları yolundan çıxaran, onları pis əməllərə sövq edən qüvvə kimi insanlığa, bütün bəşəriyyətə təqdim etmişdir. İblis – şeytan müharibə, atəş, ölüm, rəzalət, düşmənçilik rəmzi kimi verilir:

*Bən şimdi bir atəş, fəqət əvvəlcə mələkdim,
Həp Xaliqə təsbih idi, təhlil idi virdim,
İlk öncə mələklər məni təqdir ediyordu,
Adəm kibi bir sayğısız axır ləkə vurdu.
Alçalmadı, yüksəldi fəqət şöhrəti şanı,*

Allah ilə bir zikr edilir namü nişanım [Cavid, 2005:12]

Müharibələrə nifrət edən, qan tökülməsini istəməyən, açıqqəlbli, sadəlövh bir gənc olan Arif İblisin – bu mələyin toruna düşür, nəfsinə uyaraq onun təqdim etdiyi şərabı içir və qatilə çevrilir, əvvəl arvadını, daha sonra qardaşını öldürür. İblis-mələk min bir oyundan çıxır; gah Qərbdə zahid olur, gah Şərqdə rahib; gah restoranda xidmətçi, gah qoca qarı olur, müxtəlif qiyafətlərdə insanın ruhuna hopur, onu əsiri edir. İblis arxetipi birbaşa millətləri, xalqları bir-birilə salışdıran, dünyanın hər hansı hissəsində olursa olsun dinlə, məzhəblə, siyasətlə əlaqədar olaraq fırtına, fəsad qoparan, dünyanı çaxnaşdıran bir obrazdır. Əsərin sonunda İblis bəşəriyyətə, insanlığa qalib gəlir və təntənə ilə özünün məşhur monoloqu ilə sanki insanlığa ismarıq göndərir:

*İblis! O böyük ad nə qədər calibi-heyrət!
Hər ölkədə, hər dildə anılmaqda o şöhrət!
Hər qülbədə, kaşanədə, viranədə İblis,
Hər Kəbədə, bütxanədə, meyxanədə İblis.
Hər kəs məni dinlər, fəqət eylər yenə nifrət,
Hər kəs mənə aciz qul ikən bəslər ədavət.
Lakin məni təhqir edən ey əbləhü miskin!
Olduqca müsəllət sana bil nəfiləimin,
Pəncəmdə dəmadəm əzilib qıvrılacaqsan,
Daim ayaq altında sönmə məhv olacaqsan.
İblis nədir?*

– *Cümlə xəyanətlərə bais!*

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

– *İblis!* [Cavid, 2005:103-104].

Nəticə/Conclusion

Dinlə ədəbiyyatın sıx əlaqəsi nəticəsində ədəbiyyatda bir çox dini süjet və obrazlar öz əksini tapmışdır. Bədii əsərlərdə dini motivlər məhz dini süjetlər, dini obrazlar və dini simvol şəklində təzahür edir. Mifoloji şüurdan tarixi şüura keçiddə mif arxetiplərlə əvəzlənir. Mifoloji arxetiplər insanı təbiəti dərk etməyə, özünü onun içində tapmağa və Allahı başa düşməyə yaxınlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Babayeva, X. (2003). Azərbaycan folklorunda Xızır Nəbi (İlyas) obrazı (türk folkloru kontekstində). – Bakı: Elm və təhsil. – 174 s.
2. Cavid, H. (2005). Əsərləri. 5 cildə, I c. – Bakı: Lider nəşriyyat. – 256 s.
3. Cavid, H. (2005). Əsərləri. 5 cildə, III c. – Bakı: Lider nəşriyyat. – 304 s.
4. Cəfərov, N. (2001). Azərbaycanşünaslığa giriş. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. – 120 s.
5. Əhədov, A. (1991). Azərbaycanda din və dini təsisatlar. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. – 200 səh.
6. Kitabı-Dədə Qorqud (2004). Əsli və sadələşdirilmiş mətnlər. – Bakı: “Öndər nəşriyyat”. – 376 s.
7. Gəncəvi, N. (2004). İsgəndərnamə. – Bakı: Lider nəşriyyat. – 432 s.
8. İmanov, H., Əhədov, A., Əhmədli, N. (2003). Etnik dinlər və dünya dinləri. – Bakı: Elm. – 369 s.
9. Qurani-Kərim (1991). Ərəb dilindən tərcümə edən: Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev. – Bakı: Azərənəşr. – 715 s.
10. Mütəhhəri, M. (2012). İslam və zamanın ehtiyacları. I və II c. – Bakı: Nurlar nəşriyyatı. – 456 səh.
11. Nəcəfzadə, B. Türk xalqlarında Xızır kultu və Nizami yaradıcılığında onun yeri // senet.az/ [http://www.turk-xalqlarında – xizir – kultu](http://www.turk-xalqlarinda-xizir-kultu).
12. Nəsimi, İ. (1987). İraq divanı. – Bakı: Yazıçı. – 336 s.
13. Rzasoy, S. (2014). Mifoloji şüurda insan dünyanın tərkib hissəsidir / Xalq qəzeti. – 20 mart. – s.14.
14. İhlas, A.Ş. (1991). İslam ahlakı. – İstanbul: Çağaloğlu. – 525 s.
15. Tunç, Ç. (1989). Din kulturu ve ahlak bilgisi. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. – 129 s.
16. Бертельс, Е.Э. (1948). Роман об Александре и его главные версии на Востоке. – Москва: – 234 стр.

Məqalə tarixəsi

<i>Daxi lolub</i>	<i>14.01.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>09.02 2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Mahirə Hüseynova</i>
<i>filologiya elmləri doktoru, professor</i>	

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.113>

İBN ƏL-QATTA ƏS-SIQILLININ MƏHƏBBƏT LİRİKASI

Cəmilə Dəmirova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

<https://ORCID.org/0009-0003-7502-4293>

jamiladamirova@yahoo.com

Xülasə

İbn əl-Qattanın “əd-Durra əl-Xatıra fi Şuara əl-Cəzirə” (“Ada şairləri barədə layiqli inci”) əsəri ərəb-Siciliya ədəbiyyatı haqqında qiymətli bir mənbədir. Yaqut əl-Həməvi bu əsər haqqında göstərir ki, adıçəkilən antologiya 170 şairin 20 min şeirini əhatə edir. Təəssüf ki, əsərin geniş versiyası zamanəmizədək gəlib çatmayıb. Əsəri 1995-ci ildə nəşr etdirən Bəşir əl-Bəkviş əsərin uzun müddət elm aləminə məlum olmayan əlyazma nüsxələri barədə məlumat verir. Buradan məlum olur ki, əsərin geniş nüsxəsi zamanəmizədək gəlib çatmayıb. Bizə gəlib çatan nüsxələr əsərin müxtəlif müəlliflər tərəfindən tərtib edilib üzü köçürülmüş ixtisarlarıdır. Bu səbəbdən əlimizdəki nəşr nüsxəsində 170 deyil, cəmi 106 şairin tərcümeyi-halı oçerklər şəklində əks olunub. Axıncı oçerk isə İbn əl-Qattanın özü barədədir. Burada İbn əl-Qattanın özünün müəllifi olduğu poetik nümunələrə rast gəlmək olar. Hazırkı məqalədə bu poetik nümunələr araşdırılır, İbn əl-Qattanın bir şair kimi yaradıcılığına nəzər salınır, məhəbbət mövzusunda yazdığı poetik nümunələr tədqiq edilir.

Açar sözlər: Siciliya ədəbiyyatı, İbn əl-Qatta, əd-Durra əl-Xatıra, Qərbdə yaranan ərəb ədəbiyyatı, Müsəlman Siciliyası.

LYRIC POETRY OF IBN AL-QATTA' AL-SIQILLI

Jamila Damirova

National Museum of Azerbaijan Literature named after N.Ganjavi

Abstract

Ibn al-Qatta's work “ad-Durra al-Khatira fi Shuara al-Jazira” (The Precious Pearl on the Poets of the Island) is a valuable source on Arab-Sicilian literature. Yaqut al-Hamawi indicates about this work that mentioned anthology includes 20

thousand poems by 170 poets. Unfortunately, the extended version of the work has not survived to our days. Bashir al-Bakwish, who published the work in 1995, provides information about manuscript copies of the work that were unknown to the scientific world for a long time. From this it becomes clear that the extended version of the work has not survived to our days. The copies that have come down to us are abridgements of the work compiled and transcribed by various authors. For this reason, the published copy we have contains the biographies of only 106 poets, not 170, in the form of essays. The last essay is about Ibn al-Qatta himself. Here, one can find poetic examples written by Ibn al-Qatta himself. This article examines these poetic examples and Ibn al-Qatta's work as a poet, and the poetic examples he wrote on the subject of love.

Key words: sicilian literature, Ibn Qatta, ad-Durra Al-Khatira, arabic literature that originated in the West, Muslim Sicily.

ЛЮБОВНАЯ ЛИРИКА ИБН АЛЬ-КАТТЫ АЛЬ-СЫГЫЛЛИ

Джамиля Дамирова

Национальный музей Азербайджанской литературы имени Н.Гянджеви

Резюме

Книга Ибн аль-Катты “Ад-Дурра аль-Хатира фи Шуара аль-Джазира” («Достойная жемчужина о поэтах острова») является ценным источником по Арабо-Сицилийской литературе. Якут аль-Хамави отмечает, что вышеупомянутая антология включает в себя 20 000 стихотворений 170 поэтов. К сожалению, расширенная версия произведения до нашего времени не сохранилась. Башир аль-Баквиш, опубликовавший этот труд в 1995 году, приводит сведения о рукописных копиях труда, которые долгое время были неизвестны научному сообществу. Из этого становится ясно, что большая копия произведения до нашего времени не сохранилась. Дошедшие до нас копии представляют собой сокращенные версии произведения, составленные и переписанные разными авторами. По этой причине в опубликованном экземпляре, которым мы располагаем, в форме очерков изложены биографии только 106 поэтов, а не 170. Последнее эссе посвящено самому Ибн аль-Катте. Здесь можно найти поэтические примеры, автором которых является сам Ибн аль-Катта. В данной статье рассматриваются эти поэтические примеры, изучается творчество Ибн аль-

Катты как поэта, а также рассматриваются поэтические примеры, написанные им на тему любви.

Ключевые слова: литература Сицилии, Ибн Катта, ад-Дурра Аль-Хатыра, арабская литература, возникающая на Западе, Мусульманская Сицилия.

Giriş/Introduction

Əbul-Qasim Əli ibn Cəfər ibn əl-Qatta əs-Sıqıllı orta əsr filoloqlarını bir şair kimi deyil, dilçi alim və filoloq kimi düşündürüb. Yaqut əl-Həməvi əl-Rumi öz əsərində onun şeirlərindən hər biri iki beyt olmaqla cəmi 3 kiçik parça misal gətirir [əl-Həməvi, 1991:1669-1670]. Əl-Qifti [əl-Qifti, 1986: 236-238] və İbn Xallikan [İbn Xallikan, 322-323] İbn Qattanın Həməzə adlı gəncə həsr etdiyi qəzəli və bir neçə başqa parçanı əsərlərinə daxil edib. Adıçəkilən müəlliflərin öz antologiyalarına daxil etdikləri Həməzəyə həsr olunmuş şeirlər və digər parçalar الدرة الخطيرة في شعراء الجزيرة - əd-Durra əl-Xatıra fi Şuara əl-Cəzirə (Ada şairləri barədə layiqli inci) əsərinin günümüzədək gəlib çatmış nüsxəsində vardır. Amma əl-Qiftinin misal gətirdiyi və müəyyən hadisələrlə bağlı iki şeirinə İbn Qattanın öz əsərində rast gəlmirik. Əsərdə bundan əlavə İbn Qattanın başqa şeirləri də əks olunub. İbn Xallikanın İbn Qatta barədə “....onun çoxlu şeirləri var” dediyini xatırlasaq, bu şeirlərin böyük qisminin itib-batdığını düşünə bilərik.

Əsas hissə. “Əd-Durra əl-Xatıra” antologiyasında İbn Qattaya aid edilən ən böyük şeir 11 beytdən ibarətdir. Qalan şeirlər 2-3 beytlik parçalardır. Çox güman ki, bu kiçik parçalar da vaxtilə qəsidə tərkibində olub, sonra uğurlu beytlər kimi antologiya tərtibçiləri tərəfindən seçilib. Əsərdə cəmi 59 beyt toplanıb. Bu şeirlərin əksəriyyəti qəzəl və nəsibdir. Bir neçə vəsf və bir zuhdiyyə şeiri də var. Birinci şeir Həməzə adlı gəncə həsr olunmuş müzəkkər qəzəldir. Görünür, şairin bu qəzəli məşhur olduğundan onu filoloqlar öz müntəxabatlarına daxil ediblər.

وأنبط العين بالبكاء	يا من رمى النار في فؤادي
وفي ثناياك برء دائي	اسمك تصحيفه بقلبي
لم يبق منها سوى ذماء	اردد سلامي فإن نفسي
قد مزج اليأس بالرجاء	وارفق بصب أتى ذليلاً
[İbn əl-Qatta, 2022:233] فصار في رقة الهواء	أنهكه في الهوى التجني

Ey qəlbimə od salan!

Ey gözlərimi yaşla dolduran!

Adın qəlbimə yazılıb. Mənim əlacım sənin ağ dişlərindədir.

Səni salamlarkən, mənə cavab ver.

*Artıq quru bir nəfəsdən başqa heç nəyim qalmayıb.
Sənin yanına zəlil gündə gəlmişəm, aşiqinə rəhm et.
Onun qəlbində əlacsızlıq ümidlə qarışıb.
Onu eşqinə, həvasına görə o qədər ittiham etdilər ki,
Dönüb hava kimi yüngül oldu.*

İbn Qattanın müzəkkər qəzələ müraciətini onun klassik ərəb ədəbi ənənələrini rədd etmək üsulu kimi qəbul edə bilərik. Hələ Abbasilər ədəbiyyatının yeniləşmə dövründə şairlər ətlal önündə göz yaşları axıtmağı pisləyirdilər. Əbu Nüvas deyirdi:

عاج الشقى عن الدار يسأله عجت سألت عن خماره البلد
*Bədbəxt (bədəvi) hər yeri dolanıb oba qalıqlarının yerini soruşur.
Mən isə gəzib dolanaraq meyxanənin yerini soruşuram [Dəmirova, 2022:107]*

Yenilikçi şairlərin yaradıcılığında rast gəldiyimiz klassik ənənələrə qarşı çıxma Siciliya poeziyasından da yan keçmir. İbn Qatta bu ənənənin təsiri altında deyir:

فلا تنفدني العمر في طلب الصبا ولا تشقين يوماً بسعدى ولا نعم
ولا تتدبن أطلال مية باللوى ولا تسفن ماء الشؤون على رسم
[İbn əl-Qatta, 2022: 233]

*Gənclik (arzularının) ardınca qaçıb ömrünü bada vermə
Sudəni, Numəni düşünüb əzab çəkmə.
Meyyin obasındakı qum təpəciklərini (xatırlayıb) ağlama.
Oba qalıqları üzərində göz yaşları axıtma.*

İbn Qattanın məhəbbət poeziyasında nəsib janrı da mühüm yer tutur. O, gözəlin təsvirində dişlərin, təbəssümün vəsfinə üstünlük verir:

إذا ابتسمت يوماً حسبت بثغرها سموطا من الياقوت قد رصعت دراً
وإن سمرت عاينت شمسا منيرة ترد عيون الناظرين لها حسرى [9]

*Bir gün gülümsəsə, sanki dişlərinin dürr düzülmüş
Yaquət rəngli muncuq olduğunu zənn edərsən.
Üzünü açsa, sanki parlaq bir günəş görərsən.
Elə bir günəş ki, ona baxanların gözləri qamaşar (və ya dərdi artar)*

Yuxarıdakı qəzəl gözəl qıza həsr olunub. Şairin bir beytdən ibarət aşağıdakı şeiri təzad sənəti üzərində qurulub. Görünür, o, burada al yanaqlar üzərindəki tər dənələrini və yaxud göz yaşlarını təsvir edib:

انظر إلى الماء حاملاً لهباً وأعجب لنار تضيء في ماء

[İbn əl-Qatta, 2022: 236]

Qoynuna alov basmış suya bax!

Və suyun içində işıq saçan oda bax!

Başqa bir qəzəlinə İbn Qatta yenidən dişlərin və ağzın vəsfini verir. Gözəlin üzü aya, qəddi zərif budağa bənzəyir. Ağ-appaq qabaq dişlərində görsənən ağız suyu öz rayihəsi ilə ətri belə geridə qoyur:

من أعيننا خديك صن

بوصالك هجراً عذبنی

[İbn əl-Qatta, 2022:237] شهدا عطرا بعد الوسن

يا بدر التّمّ على غصن

يا عذب الريق أرقّت دمي

شهد المسواك بأن به

Ey budaqlar üzərindəki bədrələnmiş ay!

Mənim baxışlarımdan yanaqlarını qoru.

Ey vüsali ilə qanımı axıdan ağzı şirin sulu

Hicranın da mənə əzab verir.

Misvak belə yuxudan ayılında

Ağzının ətirli qoxusuna şahiddir.

Şairin nəzərində gözəlin eybi də gözəldir. O, sevgilinin dilində qüsurların belə təsvir edir:

حلت عقودي وأوهنت جلدي

[10] أما سمعتم بالنفت في العقد؟

شادن لسنه عقد

عابوه جهلاً بها فقلت لهم

Qara gözlü ceyran balasının dilində pəltəklik var

(Onunla danışarkən) sanki qolumun qandalları açıldı, səbrim tükəndi.

Cahil adamlar bu pəltəkliyi ona eyib tuturlar

Məgər onlar düyün bağlayıb üfürmə haqqında eşitməyiblərmi?

Şair nari təsvir edərkən onu gözəl qızın sinəsi ilə müqayisə edir:

يزهى بلون وشكلٍ غير مسؤول

[İbn əl-Qatta, 2022: 235] من اليواقيت نثراً غير منظوم

رمانة مثل نهد العاتق الريم

كأنها حقة من عسجد ملئت

Nar ceyrana bənzər cariyənin sinəsi kimi yumrudur

Öz rəngi və parlaqlığı ilə xoşbəxtlik gətirir.

O, parlaq qızıldan hazırlanmış və içərisi

Dağınıq yaqutla dolu mücrüyə bənzəyir.

Məlumdur ki, müsəlman şərqində şeir sənəti boyunbağıya, yan-yana düzülmüş sözlər inci və dürrə bənzədilib. Bu ədəbiyyata dair əsərlərin adında da özünü göstərib. İbn abd Rəbbihinin العقد الفريد - əl-Iqd əl-fərid (Nadir boyundağı), Əbu Mənsur Səalibinin يتيمة الدهر - Yetimə əd-dəhr (Zəmanənin yeganə incisi) əsərləri buna misal ola bilər. Şair öz poeziyası ilə fəxr edərəkən qafiyələri boyunbağı kimi yan-yana düzdüyünü bildirir:

يا رب قافية بكرٍ نظمت بها في الجيد عقداً بدر المجد قد رصفا
يود سامعها لو كان يسمعها بكل أعضائه من حسننها شغفا [İbn əl-Qatta, 2022:237]

*Nə qədər deyilməmiş qafiyələrdən şeir qoşdum.
Sanki nəciblik dürründən bir boyunbağı düzdüm.
Bu şeiri dinləyən bütün varlığı ilə
Ona heyran qalar.*

İbn Qattanın qocalıq və gənclik mövzusunda da toxunduğunu görürük:

يا نفس عدي عن صباك فإنه
أفق إن في خمسين عاماً لحجة
قبيح برأس بالمشيب معمم
على ذي الحجى إن لم يكن قلبه عم [9]

*Ey ruhum! Gənclik həvəsindən əl çək
Bu başı ağarmış əmmaməli adam üçün qəbahətdir.
Əlli yaşın var, ayıl! Bu yaşda ağır sahibi üçün
Qəlbi kor deyilsə, bir dəlil var.*

Burada qəlb sözünün görmə ilə əlaqələnməsi də təəccüblü deyil. Klassik poeziyada, xüsusilə sufi ədəbiyyatında gözün görmədiyini məhz qəlbin gördüyü bildirilir. “Yəqin, ya Rəbb, yüzündür rəqq-i mənşur” mətləli qəzəl əsasında Nəsimi poeziyasında üzə və üz cizgilərinə verilən dini-fəlsəfi və poetik mənaları araşdıran prof. A.Qasımova "Bir qəzəlin Nəsimisi" adlı məqaləsində qeyd edir ki, klassik poeziyada göz qəlbə yaxın bir mənə kəsb edir. Şair (Nəsimi - C.D.) qeyri-ixtiyari qara gözlü huri obrazı ilə gözü səhnəyə gətirir və onun bu prosesdəki rolunu qeyd edir. Belə ki, qəzəldəki kəşf hicabın qaldırılması, aşıqın İlahi gözəlin camalını seyr etməsidir.

*Yanağın həzihi cənnət-i ədn,
Yüzündür kəşfi, sənsən cənnət-i hur.*

(Sənin yanağın Ədn cənnətidir. Üzündə ilahi sirrlər açılıb. Sən bir cənnət hurisən) [Qasımova, 2021:130].

Nəticə/Conclusion

Ərəb ədəbiyyatı tarixində Əbul-Qasim Əli ibn Cəfər ibn əl-Qattanın əsas xidməti الدرة الخطيرة -əd-Durra əl-Xatira antologiyasını tərtib edib Siciliya şairlərinin ədəbi irsini toplaması olsa da, onun özünün də şeir sahəsində qələmini sınadığı aydın olur. O, poetik ənənələrə malik bir nəslin nümayəndəsidir. Yaradıcılığında həm klassik ərəb ədəbiyyatına xas olan janrlara, həm də yeniləşmə dövrünün şairlərinə xas olan məzmunu rast gəlmək olar. İbn əl-Qatta yaradıcılığı müsəlman Siciliyasında yaranan ərəb ədəbiyyatı haqqında araşdırma aparmaq üçün olduqca dəyərli ədəbi-tarixi mənbədir.

ƏDƏBİYYAT / REFERENCES

1. Dəmirova Cəmilə (2022). Ərəbdilli klassik Şərq ədəbiyyatında azadfikirlilik və şüubi cərəyanı/ filologiya üzrə fəlsəfə elmlər doktoru dissertasiyası. – Bakı: – 148 s.
2. علي بن جعفر بن علي السعدي(1995). الدرة الخطيرة في شعراء الجزيرة، دار الغرب الاسلامي، 305 ص
3. ابن خلكان، وفيات أعيان وانباء ابناء الزمان، تحقيق احسان عباس، المجلد الثاني، بيروت، دار صادر، 775 ص
4. علي بن يوسف بن إبراهيم الشيباني القفطي (1986). إنباه الرواة على أنباء النحاة، تحقيق محمد أبو الفضل إبراهيم، الجزء الثاني، دار الفكر العربي، القاهرة، 416 ص
5. ياقوت الحموي الرومي (1991). معجم الأدباء أو ارشاد الأديب الى معرفة الأديب، دار الكتب العلمية، الجلد الرابع، 635 ص
6. أحمد بن محمد بن عبد ربه الأندلسي(1983). العقد الفريد، الجزء الثالث، دار الكتب العلمية، بيروت، 376 ص
7. عبد الملك بن محمد بن إسماعيل أبو منصور الثعالبي(2009). يتيمة الدهر في محاسن أهل العصر، دار الكتب العلمية، بيروت، عدد المجلدات: 5، 2426 ص
8. https://www.researchgate.net/publication/354328165_Bir_qzlin_Nsimisi
9. <https://lib.eshia.ir/40209/1/38>
10. <https://ddl.ae/uploads/books/341.html>

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 19.02.2025

Qəbul edilib 10.03.2025

Nəşrə tövsiyə edib Mahirə Hüseynova

filologiya elmləri doktoru, professor

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.132>

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF HYPERBOLES IN THE WORKS OF ENGLISH POETS AND WRITERS

Nazrin Ismayilova

phd in philology, doctorate student

Baku Slavic University

<http://ORCID.org/0009-0002-2848-8231>

n_ismayilova@internet.ru

Abstract

Hyperbole, as a literary device, plays a mandatory role in enhancing poetic imagery and emotional depth. This study explores the use of hyperbole in the works of renowned poets and writers, analyzing how exaggerated expressions contribute to meaning, symbolism, and reader engagement. Focusing on examples from William Shakespeare, Emily Dickinson, William Wordsworth, Carl Sandburg, Robert Frost, Lang Leav, and Atticus, the paper examines the function of hyperbolic language in conveying intense emotions, reinforcing themes, and creating vivid mental imagery. The analysis highlights how hyperbole is employed to personify abstract concepts, emphasize the grandeur of nature, and evoke heightened emotional responses. This paper concludes that hyperbole remains an essential and effective element in literature, shaping the way readers perceive and experience poetic and literary works.

Key words: hyperbole, emotional depth, exaggeration, poetic imagery, literary meaning.

İNGİLİS ŞAİR VƏ YAZIÇILARIN ƏSƏRLƏRİNDƏ HİPERBOLALARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nəzrin İsmayılova

Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə

Hiperbola bədii vasitə kimi poetik obrazlılığı və emosional dərinliyi gücləndirməkdə vacib rol oynayır. Bu tədqiqat məşhur şair və yazıçıların əsərlərində hiperbolanın istifadəsini araşdıraraq, mübaligəli ifadələrin mənaya,

simvolizmə və oxucu marağına necə töhfə verdiyini təhlil edir. Uilyam Şekspir, Emili Dikinson, Uilyam Vordsvort, Karl Sandburq, Robert Frost, Lenq Liv və Attikusun nümunələrinə əsaslanaraq hiperbolik dilin güclü emosiyalar ifadə etmək, mövzuları vurğulamaq və canlı təsvirlər yaratmaq funksiyası araşdırılır. Təhlil göstərir ki, hiperbola abstrakt anlayışları şəxsiyyətləndirmək, təbiətin əzəmətini vurğulamaq və güclü emosional təsir yaratmaq üçün istifadə olunur. Hiperbola oxucuların bədii və ədəbi əsərləri qavrama və yaşama tərzini formalaşdıran mühüm və effektiv bədii vasitə olaraq qalır.

Açar sözlər: hiperbola, emosional dərinlik, mübaligə, poetik obrazlılıq, ədəbi məna.

ОСОБЕННОСТИ ГИПЕРБОЛ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АНГЛИЙСКИХ ПОЭТОВ И ПИСАТЕЛЕЙ

Назрин Исмаилова

Бакинский славянский университет

Резюме

Гипербола как литературный прием играет важную роль в усилении поэтической образности и эмоциональной глубины. В данном исследовании рассматривается использование гиперболы в произведениях известных поэтов и писателей, анализируется, как преувеличенные выражения способствуют созданию смысла, символизма и вовлеченности читателя. Основываясь на примерах из произведений Уильяма Шекспира, Эмили Дикинсон, Уильяма Вордсворта, Карла Сэндберга, Роберта Фроста, Лэнг Лив и Аткиуса изучается функция гиперболического языка в передаче сильных эмоций, усилении тем и создании ярких мысленных образов. Анализ подчеркивает, как гипербола используется для олицетворения абстрактных понятий, подчеркивания величия природы и пробуждения глубоких эмоциональных откликов. Исследование приходит к выводу, что гипербола остается важным и эффективным элементом литературы, формируя восприятие и переживание поэтических и литературных произведений читателями.

Ключевые слова: гипербола, эмоциональная глубина, преувеличение, поэтический образ, литературное значение.

Introduction

Hyperbole, a powerful literary device, has been widely used in poetry and prose to create intensity, emphasis, and vivid imagery. By deliberately exaggerating descriptions, emotions, or actions, hyperbole enhances a text's emotional depth and symbolic meaning, making literary works more engaging and impactful. Throughout literary history, poets and writers have employed hyperbolic expressions to convey grand emotions, emphasize abstract ideas, and bring dramatic effect to their narratives.

The role of hyperbole extends beyond mere exaggeration; it serves as a stylistic tool that shapes meaning and enhances literary aesthetics. In poetry, hyperbole is often used to personify abstract concepts, describe nature's grandeur, and intensify human emotions, allowing readers to experience the world through heightened perception. By presenting ordinary experiences in an exaggerated manner, poets and writers transform reality into a more expressive and imaginative form, deepening the connection between the text and the reader.

Hyperboles in the works of english poets and writers. William Shakespeare, Edgar Allan Poe, Victor Hugo, Emily Dickinson, and many other poets and writers, whose works are considered masterpieces of world literature, frequently use hyperbole. For example, consider the following instances from Shakespeare's works:

"Let Me Not to the Marriage of True Minds"

*Let me not to the marriage of true minds
Admit impediments. Love is not love
Which alters when it alteration finds,
Or bends with the remover to remove:
O no! it is an ever-fixed mark
That looks on tempests and is never shaken;
It is the star to every wandering bark,
Whose worth's unknown, although his height be taken.
Love's not Time's fool, though rosy lips and cheeks
Within his bending sickle's compass come:
Love alters not with his brief hours and weeks,
But bears it out even to the edge of doom
If this be error and upon me proved,
I never write, nor no man ever loved [Kingsley-Smith,*

2016:279].

Several lines in this poem can be classified as hyperbole.

The second stanza: *"That looks on tempests and is never shaken"* (line 6)

In the sixth line of the second stanza, we can clearly perceive the use of hyperbole, as the meaning is exaggerated. For instance, the phrase *"That looks on tempests and is never shaken"* is a hyperbole. In this line, the word *"tempests"* represents the hyperbolic element. Shakespeare uses this to emphasize the intensity of storms or tempests, illustrating how powerful and unwavering love is, even in the face of the strongest forces.

The eighth line of the second stanza, *"Whose worth's unknown, although his height be taken"*, also contains hyperbole, which exaggerates the meaning.

In this line, the hyperbolic expression is *"his height be taken"*, which refers to an astronomical theme. During the Elizabethan era, people did not truly understand the nature of stars, so their actual value was unknown. However, sailors could measure their *height* in the sky using standard navigation techniques. Shakespeare exaggerates this contrast to emphasize that while something can be measured physically, its true essence or worth may remain beyond human understanding.

The twelfth line of the final stanza, *"But bears it out even to the edge of doom"*, also contains hyperbole.

In this line, Shakespeare exaggerates the idea of love's endurance, emphasizing that true love remains unshaken even in the face of ultimate destruction. The phrase *"the edge of doom"* refers to the end of time or Judgment Day, a concept often associated with the apocalypse. By using this hyperbolic expression, Shakespeare reinforces the timeless and unwavering nature of love, suggesting that it can withstand even the passage of time and the finality of existence itself.

In the famous line *"Shall I compare thee to a summer's day?"* Sonnet 18 [Quackenbush et al, 2019], Shakespeare compares his beloved's beauty to the perfection and vitality of a summer's day. This hyperbolic simile, framed as a rhetorical question, suggests that the person he addresses is not only more beautiful but also surpasses the fleeting charm of a season. The exaggeration emphasizes the beloved's eternal beauty and permanence, contrasting it with the temporary and changing nature of summer. Through this, Shakespeare idealizes his subject, elevating them beyond the limits of time and nature [Aqa, 2012].

Shakespeare uses hyperbole to depict love as an unchanging and steadfast force. By comparing love to an unwavering concept that remains constant despite

external circumstances, he emphasizes the enduring nature of true love. This exaggerated portrayal reinforces the idea that genuine love is not subject to time, hardship, or change, but rather stands resilient and eternal.

In the line *"I must be cruel only to be kind"* Hamlet, Act 3, Scene 4 [Román, 2018:565], Shakespeare blends hyperbole with irony, as Hamlet justifies his intention to act harshly in order to ultimately help those he cares about. The hyperbolic element lies in the paradoxical idea that cruelty is necessary for kindness. By exaggerating this contradiction, Hamlet suggests that harsh actions often leave a stronger impact than gentle ones. The irony and hyperbole work together to highlight the tension between mercy and brutality, emphasizing the complexities of moral decisions and the sacrifices required for a greater purpose.

In the line *"Love is not love which alters when it alteration finds"* Sonnet 116 [Roessner, 1982:338], Shakespeare uses hyperbole to present love as an unchanging and enduring force. By asserting that true love does not change even when circumstances shift, he exaggerates its steadfast nature. This hyperbolic expression idealizes love, portraying it as an absolute, unwavering power that remains constant despite challenges. Through this exaggeration, Shakespeare emphasizes that genuine love is beyond external influences and is immune to the passage of time or difficulties.

"Lady, by yonder blessed moon I vow,

That tips with silver all these fruit-tree tops". *Romeo and Juliet*, Act 2, Scene 2 [Bian et al, 2021:63].

The lines are classified as hyperbole because they contain clear exaggeration. This passage is hyperbolic because no fruit tree is literally tipped with silver. The phrase *"tips with silver"* is a poetic exaggeration, as trees do not turn silver under moonlight. Here, Shakespeare uses hyperbole to create a romantic and dramatic effect, emphasizing the beauty of the scene and Romeo's passionate devotion to Juliet. Additionally, Romeo's vow by the moon is itself exaggerated, as it suggests an eternal and unchanging love. However, Juliet rejects this, arguing that the moon constantly changes, which makes it an unreliable symbol of love. This interaction highlights how hyperbolic expressions of love, while beautiful, may not always be trustworthy or stable.

The aforementioned lines have a connotative meaning, as their interpretation goes beyond the literal sense. The statement is illogical in a literal sense because Romeo's vow does not physically cause the fruit trees to turn silver. A vow is a serious promise, often associated with commitment or religious

dedication. However, in this poetic expression, the moonlight reflecting on the trees gives them a silvery appearance, which serves as a symbolic and connotative representation of Romeo's love. The word "*silver*" is not used to describe the actual metal but rather something that shares its qualities—brightness, rarity, and value. Connotatively, the phrase "*tips with silver all these fruit-tree tops*" expresses Romeo's deep and idealized love for Juliet. Silver, being a precious and radiant metal, metaphorically represents the purity, beauty, and intensity of his emotions.

Thus, the true meaning of the passage is that Romeo wants Juliet to believe in the eternity of his love, and he vows to remain devoted to her. This hyperbolic and connotative language serves to intensify the romantic atmosphere, emphasizing Romeo's deep affection and his desire to convince Juliet of his sincerity.

*"Her eyes in heaven would through the airy region stream so bright,
That birds would sing and think it were no night.*

See how she leans her cheek upon her hand!" Romeo and Juliet, Act 2, Scene 2 [Bian et al, 2021:64].

The lines are classified as hyperbole due to the deliberate exaggeration of Juliet's beauty. The phrase "*Her eyes in heaven*" and "*through the airy region stream so bright*" are clear examples of exaggeration, as human eyes do not emit light that could illuminate the sky. Eyes are physical organs of vision, whereas "*heaven*" is metaphorically used as a divine or celestial space. The idea that Juliet's eyes shine so brightly that birds mistake night for day is an impossible scenario, making it a hyperbolic expression. This exaggerated imagery serves to emphasize Romeo's admiration for Juliet's beauty. His love is so intense that he perceives her as a radiant and celestial being, capable of illuminating the world around her. The connotative meaning of these lines suggests that Juliet's presence is so powerful and enchanting that it influences even nature itself.

Thus, this passage highlights Romeo's deep infatuation with Juliet, portraying his idealized and almost divine perception of her beauty. The hyperbole enhances the romantic and passionate tone, illustrating the overwhelming effect Juliet has on Romeo and, metaphorically, on all who behold her.

The sentence has a conceptual meaning because it carries a literal interpretation, forming the core of linguistic communication. Conceptual meaning, also known as denotative or connotative meaning, is fundamental in

conveying messages. Eyes are visual organs, while “*region*” refers to a large land or space. Here, the speaker uses “*eyes*” to describe Juliet’s entire face, not just her physical eyes. In this context, “*heaven*” metaphorically represents Juliet’s beauty, as heaven is traditionally considered the dwelling place of God and divine perfection [Leech, 1981].

Thus, the meaning of the passage is that Romeo is mesmerized by Juliet’s radiant beauty. The hyperbolic imagery suggests that her presence is so dazzling that even nature reacts to her. Shakespeare uses this exaggeration to highlight Romeo’s deep admiration, reinforcing the idea that Juliet’s beauty transcends human perception, elevating her to an almost celestial status.

The line “*With love’s light wings did I o’erperch these walls, for stony limits cannot hold love out, and what love can do that dares love attempt*” Romeo and Juliet, Act 2, Scene 2 [Bian et al, 2021:65] is classified as hyperbole because of the exaggerated contrast between “*love’s light wings*” and “*walls*.” As we know, humans do not have wings, and they certainly do not possess wings strong enough to overcome physical barriers like stone walls. Wings are a physical feature of birds and insects, enabling flight, whereas walls are solid structures made of stone, brick, or other materials designed to separate or protect spaces. The impossibility of Romeo flying over the walls emphasizes the exaggerated nature of his claim.

In this passage, Shakespeare uses hyperbole to symbolize Romeo’s boundless passion. The phrase “*love’s light wings*” represents Romeo’s determination and emotional strength, implying that love gives him the ability to overcome any obstacle. The statement that “*stony limits cannot hold love out*” further reinforces the idea that true love knows no barriers—whether physical or societal.

Thus, this line illustrates Romeo’s intense devotion to Juliet, showing how love has transformed him, enabling him to overcome obstacles that once seemed insurmountable. The passage also suggests that his love for Juliet has allowed him to move beyond his previous sadness over Rosaline, marking a shift in his emotional state. Through hyperbole, Shakespeare heightens the romantic and passionate tone of the scene, portraying love as an all-powerful force.

The meaning of the above sentence is connotative because it extends beyond its literal interpretation. Literally, “*wings*” are body parts that birds or insects use for flight. However, in this context, “*love’s light wings*” symbolize Romeo’s emotional state and his attempt to move forward from unrequited love for Rosaline. The wings metaphorically represent his spirit and character,

emphasizing his ability to overcome emotional barriers through love. Shakespeare conveys the idea that humans have the ability to accept, adapt, and transform their emotions, allowing them to move past heartbreak and embrace new love. The deeper meaning of this sentence highlights the universal truth that everyone deserves love and happiness. Through Romeo's exaggerated declaration, the author suggests that love gives individuals the strength to transcend difficulties and pursue what truly fulfills them.

The lines "*Being purged, a fire sparkling in lovers' eyes. / Being vexed, a sea nourished with loving tears.*" *Romeo and Juliet*, Act 1, Scene 1 [Donaldson, 2002:67] are classified as hyperbole due to the exaggerated imagery used to express the emotions of love. The phrase "*a fire sparkling in lovers' eyes*" is an exaggeration because fire cannot literally burn or be purified within someone's eyes. Fire is defined as a combustion process that produces light and heat, while "*eyes*" are simply organs of vision. The phrase suggests that love ignites a passionate and intense glow in a lover's eyes, symbolizing desire and excitement. Similarly, "*a sea nourished with loving tears*" is another hyperbolic expression, as a sea cannot be filled with tears alone. This line emphasizes the deep sorrow and emotional turmoil caused by love, symbolizing the overwhelming sadness that can consume someone when love is unrequited or painful. The connotative meaning of these lines reflects Romeo's emotional state before meeting Juliet, particularly his struggle with unreciprocated love for Rosaline. The *fire* metaphor represents the burning passion he initially felt, while the *sea of tears* symbolizes the grief and frustration of not being loved in return.

Ultimately, the passage suggests a universal truth about love – it can be both exhilarating and painful. Shakespeare uses hyperbole to illustrate the intensity of emotions experienced in love, reinforcing the idea that before one can embrace new love, they must let go of past heartaches. This foreshadows Romeo's transition from his sorrow over Rosaline to his newfound and all-consuming love for Juliet.

The lines "*I have night's cloak to hide me from their eyes, / And but thou love me, let them find me here. / My life were better ended by their hate / Than death prorogued wanting of thy love.*" *Romeo and Juliet*, Act 2, Scene 2 [Shakespeare, 2019:341] are classified as hyperbole due to their clear exaggeration of Romeo's emotions and devotion to Juliet. Romeo claims that he would rather die at the hands of Juliet's family than live without her love. This statement is a hyperbolic expression, as in reality, people do not die from love or

hatred. “*Life*” refers to the existence of living beings, while “*death*” signifies the end of life. However, Romeo’s intense emotions lead him to exaggerate, suggesting that life without Juliet would be unbearable and meaningless. The phrase “*night’s cloak*” is also metaphorical, representing Romeo’s reliance on darkness to conceal him from the Capulets, showing his willingness to risk everything for Juliet. The connotative meaning of these lines reflects Romeo’s deep and passionate love, highlighting the forbidden nature of their relationship. Juliet is a Capulet, and Romeo is a Montague, and their families have been bitter enemies for generations. Despite this, Romeo dismisses the family feud, prioritizing his love for Juliet over his own safety and life.

Ultimately, the hyperbolic nature of this passage emphasizes the intensity of young love and Romeo’s recklessness, which foreshadows the tragic consequences of their relationship. Through exaggeration, Shakespeare captures the overwhelming passion and desperation of love, portraying Romeo as someone who is willing to face death rather than be separated from Juliet.

The above sentence conveys a complex affective meaning, based on Leech’s [Leech, 1981] theory, where affective meaning refers to the speaker’s emotions and attitudes as expressed through language.

Love has the power to change a person’s behavior, as without love, one cannot fully express emotions toward others. In this passage, the phrase “*my life were better ended*” is an affective expression, highlighting Romeo’s deep emotional state. He is not simply making a logical statement about life and death; instead, he is expressing the intensity of his love for Juliet and his willingness to sacrifice everything for her happiness. Romeo’s words serve as proof of his true love, as he wants to demonstrate that no matter what happens, Juliet’s happiness is his priority. The underlying message in Shakespeare’s writing here is about the transformative power of love—that love has the ability to overcome hatred and conflict, even between two feuding families. Through this affective hyperbole, Shakespeare illustrates Romeo’s deep devotion, emphasizing that love can transcend even the strongest divisions, such as family rivalries and social boundaries. The passage suggests that while others may see them as enemies, Romeo and Juliet’s love teaches the ability to love those who are supposed to be hated, reinforcing the theme of love as a force stronger than enmity.

Many other European poets and writers also extensively use hyperbole in their works. One notable example is Emily Dickinson’s poem “*Hope is the thing with feathers*”.

In this poem, Dickinson uses hyperbole in the very title by representing *hope* as something that has feathers. While feathers are a natural part of birds, Dickinson exaggerates this imagery to convey the delicate yet resilient nature of hope. By comparing hope to a bird's feathers, she implies that hope is always present, enduring, and offers comfort and inspiration. The hyperbolic comparison emphasizes that, just like feathers help a bird fly despite challenges, hope allows a person to rise above difficulties and hardships. Through this metaphorical exaggeration, Dickinson elevates hope into a powerful, ever-present force, reinforcing the idea that hope can withstand even the most difficult circumstances [Dickinson, 2019].

Hyperbole is a form of speech in which exaggeration is used for emphasis or effect. Emily Dickinson's poem "*Hope is the Thing with Feathers*" contains several examples of hyperbole that strengthen its central theme. In the line "*That could abash the little bird,*" the word "*abash*" means to embarrass or unsettle, and the phrase "*the little bird*" serves as a hyperbolic representation of hope. Since hope is not literally a small bird, this exaggeration emphasizes its resilience, suggesting that even the most difficult situations cannot easily shake or destroy it. The hyperbole reinforces the strength and steadfastness of hope, showing that even when faced with hardship, it remains unyielding and unbroken. Another example is found in "*And on the strangest sea,*" where Dickinson describes the unexpected and challenging places where hope can be found. The phrase "*strangest sea*" does not refer to an actual body of water but instead symbolizes the most difficult, unfamiliar, or extreme situations a person might face. Through this exaggeration, Dickinson highlights the universality of hope, emphasizing that it can exist even in the most unpredictable and challenging circumstances. These examples of hyperbole contribute to the metaphorical and symbolic representation of hope as a bird, reinforcing the idea of its unwavering and enduring nature. By using exaggeration, Dickinson magnifies the power of hope, making it a force that persists despite difficulties and remains present in all aspects of life.

William Wordsworth, in "*I Wandered Lonely as a Cloud*", uses hyperbole in the very title of the poem to describe his solitude and emotional state. The phrase "*I wandered lonely as a cloud*" is an exaggerated comparison that enhances the sense of isolation and dreamlike wandering. By likening himself to a cloud, Wordsworth intensifies his feeling of loneliness and detachment from the world. Clouds drift aimlessly across the sky, unaffected by earthly concerns, which mirrors the poet's sense of being emotionally distant and lost in thought.

This hyperbolic imagery conveys not just his physical wandering but also the emotional depth of his experience, emphasizing the melancholic and introspective tone of the poem. The use of this exaggerated comparison highlights the poet's reflective state of mind while setting the stage for the transformation that follows when he encounters the beauty of nature. The hyperbole strengthens the emotional core of the poem, reinforcing how nature ultimately fills the poet with inspiration and joy [Wordsworth, 2010:16].

William Wordsworth's poem "*I Wandered Lonely as a Cloud*" is known for its vivid and beautiful depictions of nature, enriched by the use of hyperbole, which enhances the imagery and emotional depth of the poem. In the line "*That floats on high o'er vales and hills,*" the word "*floats*" serves as hyperbole, as it is impossible for a person to literally float over valleys and hills. This exaggeration creates a dreamlike effect, emphasizing the poet's detached and wandering state of mind, as if he is drifting aimlessly like a cloud. In "*Ten thousand saw I at a glance,*" the phrases "*ten thousand*" and "*at a glance*" are clear examples of hyperbole. It is unrealistic to count and perceive such a vast number of daffodils instantly. This exaggeration amplifies the overwhelming beauty and abundance of nature, conveying the poet's astonishment at the endless golden flowers. The line "*Tossing their heads in sprightly dance*" also contains hyperbole in "*tossing their heads*". Flowers do not literally toss their heads, but this exaggeration conveys the joyful movement of the daffodils swaying in the wind. The poet's use of this imagery personifies the flowers, making them appear as if they are eagerly dancing in celebration of nature's beauty.

These figurative hyperboles enhance the imagery and emotional impact of the poem, making Wordsworth's experience feel grander and more intense. Through these exaggerations, the poet deepens the reader's connection to nature, emphasizing its ability to inspire joy and uplift the human spirit.

Carl Sandburg, in his poem "*Fog*", [Rubin, 1977:182] uses hyperbole and metaphor to describe the silent and gradual arrival of fog. The phrase "*The fog comes on little cat feet*" is a clear example of exaggeration, as fog does not literally move on cat's feet. This hyperbolic metaphor enhances the imagery by likening the movement of fog to that of a small, stealthy cat. Just as a cat walks quietly and unnoticed, fog rolls in softly and gradually, enveloping the surroundings without warning. This exaggerated comparison captures the mysterious and elusive nature of fog, reinforcing the tranquil and almost ghostly atmosphere of the poem. By using this exaggeration, Sandburg intensifies the

sensory experience of fog's presence, making it feel alive and deliberate, as if it has a personality of its own. This poetic device deepens the reader's perception of the fog's movement, emphasizing its quiet dominance over the landscape and adding to the overall imagery and mood of the poem.

Robert Frost, in "*Stopping by Woods on a Snowy Evening*" [Frost, 1978], uses hyperbole in the line "*And the night is a-cold*" to emphasize the quiet, still, and freezing atmosphere of the winter night.

The phrase "a-cold" is an exaggerated way of describing the intensity of the cold, making the night itself seem almost frozen rather than just chilly. This hyperbole enhances the wintry setting, reinforcing the deep stillness and isolation of the scene.

By exaggerating the coldness of the night, Frost heightens the sensory experience of the reader, making them feel the crisp air and the quiet weight of the snow-covered woods. This contributes to the mood and imagery of the poem, drawing the reader into the tranquil yet haunting beauty of the snowy landscape. Through this poetic exaggeration, Frost deepens the contrast between the speaker's moment of reflection in the cold night and the warmth and responsibilities awaiting elsewhere.

In the line "*The wind whispered secrets through the trees*" from Lang Leav's *Memories*, [Jasmine, 2020] hyperbole is used to enhance the imagery and emotional depth of the poem. As we know, the wind cannot literally speak, whisper, or share secrets, making this phrase a clear example of exaggeration. By attributing human characteristics to the wind, Leav intensifies the sensory effect of the line, making the wind seem alive and mysterious. This hyperbolic expression strengthens the atmosphere of the poem, evoking a sense of secrecy, nostalgia, and quiet introspection. The idea of the wind carrying "secrets" creates an almost mystical feeling, as if nature itself is communicating with the world.

Through this exaggeration, Leav amplifies the impact on the reader, encouraging them to imagine and feel the quiet, almost haunting presence of the wind. This poetic device not only deepens the emotional resonance of the poem but also reinforces its dreamlike and reflective tone.

Atticus, in *The Dark Between Stars*, [Dinda, 2022] uses hyperbole in the line "*The sun kissed the ocean goodnight*" to create a vivid and poetic image of the sunset.

By personifying the sun and having it "kiss" the ocean while saying "goodnight", Atticus assigns human qualities to natural elements, evoking a

sense of tenderness and beauty. In reality, the sun cannot physically kiss or bid farewell, making this an exaggerated expression that enhances the imagery and emotional effect of the scene.

This hyperbolic metaphor transforms a simple sunset into a romantic and almost magical moment, emphasizing the connection between the sky and the sea. The use of exaggeration is subtle yet effective, as it paints a memorable and enchanting picture of the sun setting over the ocean, leaving behind a sense of warmth and tranquillity.

Even though this hyperbole is not as extravagant as some others, it still serves to amplify the beauty of nature, creating a striking and emotionally resonant image that aligns with the reflective and lyrical tone of Atticus' poetry.

Conclusion

Hyperbole remains an essential and impactful literary device, enriching poetic and literary works by intensifying imagery, deepening emotional resonance, and reinforcing thematic elements. By employing deliberate exaggeration, poets and writers create vivid, memorable expressions that transcend literal meaning, allowing readers to engage with literature on a more profound level.

Through the analysis of works by William Shakespeare, Emily Dickinson, William Wordsworth, Carl Sandburg, Robert Frost, Lang Leav, and Atticus, this study has demonstrated how hyperbole contributes to symbolism, characterization, and the amplification of emotions. Whether used to personify abstract concepts, depict nature's grandeur, or emphasize the intensity of love, sorrow, and joy, hyperbole serves as a powerful artistic tool that enhances literary expression.

Beyond its stylistic function, hyperbole helps shape the reader's perception and experience, making ordinary emotions and experiences feel extraordinary. It allows writers to push the boundaries of reality, creating an imaginative space where meaning is heightened, and artistic beauty is emphasized.

In conclusion, hyperbole is more than just an exaggerated expression; it is a vital literary technique that has shaped poetry and literature for centuries. By examining its various applications, it becomes clear that hyperbole continues to influence and inspire, ensuring its place as a fundamental element in literary artistry.

LITERATURE

1. Aqa (2012). William Shakespeare (1564–1616). Available from: URL:<http://anthology.aqa.org.uk/shakespeare>.
2. Bian F., Jayantini I.G., Karya I.W.S. (2021). An Analysis of Hyperbole in Drama "Romeo and Juliet" by William Shakespeare // *ELYSIAN JOURNAL: English Literature, Linguistics and Translation Studies*. – T. 1. – №. 2. – pp. 57-66.
3. Dickinson, E. (2019). Hope is the Thing with Feathers. – Author's Republic: – Audiobook.
4. Dinda, M. et al. (2022). The Allegory and Paradox Analysis in "The Dark between Stars" Poems by Atticus: dis. – UIN Ar-Raniry. – 70 p.
5. Donaldson, P.S. (2002). "In Fair Verona" Media, Spectacle, and Performance in William Shakespeare's Romeo+ Juliet // *Shakespeare After Mass Media*. – New York: Palgrave Macmillan US. – pp. 59-82.
6. Frost, R. (1978). Stopping by Woods on a Snowy Evening. – Irwin Limited: – 32 p.
7. Jasmine, L.A. (2020). Reading Heartbreak In Contemporary Poetry: A New Critical Inquiry On Lang Leav's Poems In Memories: dis. – Universitas Airlangga. – 64 p.
8. Kingsley-Smith, J. (2016). Let me not to the Marriage of True Minds: Shakespeare's sonnet for Lady Mary Wroth // *Shakespeare Survey*. – T.69. – pp. 277.
9. Leech, G. N. (1981). Semantics: the study of Meaning (Print book: English: Second ed.). – London: Penguin Books. – 383 p.
10. Quackenbush, K.C. et al. (2019). Stylistics analysis of sonnet 18 by William Shakespeare // *International Journal of Applied Research*. – T.5. – № 5. – pp. 233-237.
11. Román, D. (2018). Hamlet by William Shakespeare, and: Hamlet by William Shakespeare // *Theatre Journal*. – T.70. – №.4. – pp.563-568.
12. Roessner, J. (1982). The Coherence and the context of Shakespeare's Sonnet 116 // *The Journal of English and Germanic Philology*. – T.81. – № 3. – pp. 331-346.
13. Rubin, L.D. (1977). Not to Forget Carl Sandburg // *The Sewanee Review*. – T.85. – № 1. – pp. 181-189.
14. Shakespeare, W. (2019). Romeo and Juliet // *One-Hour Shakespeare*. – Routledge. – pp. 304-368.
15. Wordsworth, W. (2010). I wandered lonely as a cloud // *Poetry Foundation*. – p.151.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	25.02.2025
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	28.02.2025
<i>Qəbul edilib</i>	10.03.2025
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	Rəcəb Cəfərli
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.1508>

CEYMS COYSUN “EVELİN” HEKAYƏSİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ STRATEGİYALARI

Sevinc Əliyeva

baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı

<http://ORCID.org/0000-0003-1407-2411>

hacihasanzade.sevinc@gmail.com

Xülasə

Məqalədə dünya şöhrətli irland yazıçısı Ceyms Coysun “Evelin” hekayəsinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş bir neçə variantının tərcümə strategiyaları araşdırılır. Eyni zamanda mənbə dillə hədəf dilin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq mədəni müxtəlifliklə əlaqədar mütərcimlərin tərcümə prosesinə yanaşma tərz, istifadə etdikləri tərcümə prinsipləri əsas məsələlər kimi tədqiqatə cəlb olunur. Həmçinin “Evelin” hekayəsinin Etimad Başkeçid, Xatirə Nurgül, Səbuhi Şahmursoy, Əlisa Nicat və Ramiz Abbaslı tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş variantları müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb edilir.

Açar sözlər: Evelin, hekayə, tərcümə strategiyaları, tərcümə prinsipləri, mənbə dil, hədəf dil.

THE TRANSLATION STRATEGIES OF JAMES JOYCE'S STORY "EVELINE" INTO AZERBAIJANI

Sevinj Aliyeva

Azerbaijan State Pedagogical University, Shaki branch

Abstract

The article examines the translation strategies of several translated versions of the well-known Irish writer James Joyce's story "Eveline" into Azerbaijani. At the same time, the main issues of the study are the approach of translators to the translation process, the translation principles they use, taking into account the characteristics of the source and target languages, and the cultural diversity. The article comparatively analyzes the versions of the story "Eveline" translated into

Azerbaijani by Etimad Bashkechid, Khatira Nurgul, Sabuhi Shahmursoy, Alisa Nijat and Ramiz Abbasli.

Key words: Eveline, story, translation strategies, translation principles, source language, target language.

СТРАТЕГИИ ПЕРЕВОДА РАССКАЗА ДЖЕЙМСА ДЖОЙСА «ЭВЕЛИН» НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Севиндж Алиева

Шекинский филиал

Азербайджанского государственного педагогического университета

Резюме

В статье рассматриваются стратегии перевода нескольких вариантов рассказа «Эвелин» всемирно известного ирландского писателя Джеймса Джойса, переведенных на азербайджанский язык. При этом в качестве ключевых вопросов в исследование включены подход переводчиков к процессу перевода и используемые ими принципы перевода с учетом особенностей исходного и целевого языков, а также культурного разнообразия. В статье проводится сравнительный анализ вариантов рассказа «Эвелин», переведенных на азербайджанский язык Этимадом Башкечидом, Хатирой Нургюль, Сабухи Шахмурсом, Алисой Ниджат и Рамизом Аббаслы.

Ключевые слова: Эвелин, история, стратегии перевода, принципы перевода, исходный язык, целевой язык.

Giriş / Introduction

Qloballaşma şəraitində elm və texnikanın sürətli inkişafının, sosial şəbəkələrin geniş vüsət almasının nəticəsi olaraq, müasir dünyada xalqlar arasında kommunikasiyanın qurulması günümüz üçün olduqca əlçatan olsa da, hər hansı bir xalqın, onun mədəniyyətinin, tarixinin, həyat tərzinin digər xalqlara təqdim edilməsində bədii ədəbiyyat olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, bədii tərcümə dünya ədəbiyyatının görkəmli simalarının resepsiyasında, onların yaradıcılıq nümunələrinin beynəlxalq səviyyədə təqdimatında əvəzsiz rola malikdir.

Azərbaycanın uzun illər SSRİ-nin tərkibinə daxil olması səbəbilə bir çox Avropa yazıçılarının ölkəmizdə resepsiyası bir qədər gec baş vermişdir ki, məşhur

Britaniya yazıçısı Ceyms Coys da bu cəhətdən istisna deyildir. Bütün SSRİ ərazisində modernizm ədəbi cərəyanına qarşı soyuq münasibət göstərildiyindən sovet Azərbaycanında da görkəmli sənətkarın yaradıcılığı nisbətən kölgədə qalmışdır. Lakin 1980-cı illərdən etibarən ölkəmizdə ingilisdilli ədəbiyyat nümunələrinin orijinaldan tərcüməsi sahəsində atılan addımlar çərçivəsində onun bir neçə əsəri dilimizə tərcümə olunmuşdur. Vilayət Quliyev özünün “Tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlər” kitabında qeyd etmişdir ki, o, özünü tərcüməçilik sahəsində də sınımış, bir sıra ingilisdilli hekayələri, o cümlədən Ceyms Coysun “Ölülər” (“The Dead”) povestini orijinaldan tərcümə etmişdir [Quliyev, 2000:7]. “Ölülər” povesti V.Quliyevin tərcüməsində 1983-cü ildə “Azərbaycan” jurnalının 5-ci nömrəsində çap edilmişdir [Quliyev, 2000:438]. Lakin sənətkarın yaradıcılığına maraq 2000-ci illərdən etibarən daha da artdığından Ceyms Coysun Azərbaycan oxucuları tərəfindən resepsiyasının da bu vaxtdan başladığını vurğulamaq lazımdır. Belə ki, bu dövrdən etibarən ədəbiyyatşünaslar tərəfindən yazıçının yaradıcılığı araşdırılmış, bu mövzuda müxtəlif məqalələr yazılmış və tədqiqat işləri ərsəyə gəlmişdir. Sənətkarın bir çox əsərlərinin orijinal mənbələrə istinadən tərcümə olunaraq çap edilməsi də məhz bu dövrə təsadüf etmişdir. Ceyms Coysun hekayələrini dilimizə tərcümə edənlər içərisində Anarın, Tehran Vəliyevin, Ramiz Abbashının, Əlisa Nicatın, Etimad Başkeçidin, Xatirə Nurgülün, Səbuhi Şahmursayın, Ülkər Nəşibbəylinin və s. adlarını qeyd etmək olar.

“Evelin” hekayəsinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələləri. Bədii tərcümə tərcüməçidən yüksək bacarıq və səriştə tələb edən bir sahədir. Belə ki, bədii mətnin tərcümə edilməsi orijinal mətnə sadıqlıq və ya sərbəstlik prinsiplərinə istinadən aparıla bilər ki, sadıq tərcümə zamanı mənbə dildəki kontekstual məna hədəf dilin qrammatik quruluşu çərçivəsində təqdim edildiyi halda, sərbəst tərcümə zamanı mənbə mətnin məzmunu transformasiyaya uğradığından müəllifin tərz və mətnin ümumi həcmi də dəyişir [Bayramov, 2008:166-167]. Lakin sözügedən iki prinsip arasında sərhəd qoymaq mümkün olmadığından tərcümənin bədii-üslub xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, onlar bir-biri ilə vəhdətdə götürülməlidir. Bu baxımdan “İki mətnin eyniyyət təşkil etməsi istisna edilir. Yalnız informativ komplekslərin müxtəlif hissələrinin ümumiliyi səbəbindən orijinal mətnin ekvivalent tərcüməsi mümkündür” [Novruzov, 2011:89].

Bədii tərcümə prosesinin mürəkkəb xarakter daşması bir çox amillərlə bağlıdır ki, bunlardan biri də orijinal mətnin dilinin məxsus olduğu xalqın mədəni

dəyərləri ilə hədəf dilin, yəni tərcümə olunan dilin daşıyıcılarının mədəni dəyərləri arasındakı fərqdır.

Tərcüməçi mədəni müxtəlifliklə bağlı bəzən orijinal mətnin dilində ya tamamilə anlamadığı, ya da hədəf dildə konkret qarşılığını bilmədiyi sözlərə rast gəldiyindən tərcümə prosesi zamanı qrammatik səviyyədə deyil, leksik səviyyədə daha ciddi çətinliklərlə qarşılaşa bilər. Bu baxımdan tanınmış ingilis professoru Piter Nümark mədəni müxtəlifliklə əlaqədar sözləri qruplaşdırmış və bura ekologiya (bitki və heyvanlar aləmi, coğrafi obyektlər, təbiət hadisələri və s.), maddi-mədəniyyət nümunələri (yemək, geyim, yaşayış obyektləri, nəqliyyat vasitələri və. s), sosial həyat, (iş və ya asudə vaxt fəaliyyətləri), siyasi, dini, mədəni mövzularla, eləcə də qeyri-maddi mədəniyyət nümunələri ilə bağlı söz və ifadələri aid etmişdir [Newmark, 1988:95]. Sözügedən söz qruplarının tərcümə edilməsi məsələsinin əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulayan müəllif eyni zamanda onların tərcümə olunması prinsiplərini də müəyyənləşdirmişdir ki, onlara aşağıdakılar aid edilir:

1. Köçürmə – Mənbə dildəki sözün hədəf dilin hərflər sistemində uyğunlaşaraq olduğu kimi köçürülməsi [Newmark, 1988:81].

2. Ekvivalent tərcümə– Mənbə dildəki sözün hədəf dildəki sözə yaxın söz vasitəsilə təxmini tərcüməsi

3. Funksional və ya təsviri ekvivalent vasitəsilə tərcümə [Newmark, 1988:83]. Bu, mənbə dilin mədəni sistemində daxil olan hər hansı bir sözün hədəf dildə ümumi anlamda qarşılığının verilməsi ilə olan tərcümə prinsipidir.

4. Birbaşa, sözbəsöz tərcümə [Newmark, 1988:103];

5. Özünü küləşdirmə – mənbə dildəki sözün hədəf dilin fonetik və morfoloji sistemində uyğunlaşdırılması vasitəsilə tərcümədir [Newmark, 1988:82];

6. Komponentlərə görə təhlil – Tərcüməni komponentləri təhlil etməklə həyata keçirərkən hədəf dildəki söz və ya ifadə ilə mənbə dildəki söz və ya ifadə mənaca eyni olsalar da, sonuncu daha spesifik mənə daşdığı halda hədəf dildə əlavə dil vahidlərindən istifadə edilməklə həmin söz bir növ izah edilir [Newmark, 1988:114];

7. İxtisar vasitəsilə tərcümə [Newmark, 1988:283];

8. Yuxarıda qeyd edilən bir neçə strategiyadan eyni anda istifadə edilməklə olunan tərcümə;

9. Parafraz etmək və ya müəyyən izahedici qeydlərdən istifadə etməklə tərcümə [Newmark, 1988:91];

10. Ümumiləşdirici sözlərdən istifadə etməklə tərcümə – Hər hansı bir söz müəyyən bir kateqoriyadan olan məfhumun xüsusi növü olarsa, hədəf dildə onu daha anlaşıqlı etmək üçün ümumi məfhumun adını qeyd etməklə aparılan tərcümə [Newmark, 1988:97].

Təqdim edilən məqalədə Ceyms Coysun yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən “Dublinlilər” hekayələr toplusuna daxil olan “Eveline” hekayəsinin Əlisa Nicat və Ramiz Abbaslıya, Etimad Başkeçidə, Xatirə Nurgülə və Səbuhi Şahmursoya məxsus dilimizə tərcümə edilmiş bir neçə variantı Piter Nyumarkın qeyd etdiyi tərcümə strategiyalarına əsasən müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Məqalə boyunca Ceyms Coysun və sözügedən mütərcimlərin adları müvafiq olaraq CC, ƏN və RA, EB, XN, SŞ qısaltmaları şəklində təqdim edilir.

“Evelin” hekayəsinin tərcümə variantlarının təhlili zamanı yuxarıda təqdim edilən strategiyaların hamısına deyil, onların bir neçəsinə istinad edildiyinin şahidi oluruq. Belə ki, hekayədə təqdim olunan bir çox şəxs və yer adları P.Nümarkın təqdim etdiyi köçürmə prinsipinə əsasən mütərcimlər tərəfindən tərcümə edilmişdir. Buna nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

CC: “Eveline”, “....the Devines, the Waters, the Dunns , little Keogh the cripple”, “Tizzie Dunn”, “Derevaun Seraun”, “.....the promises made to Blessed Margaret Mary Alacoque...” və s. [6].

ƏN və RA: “Evelin”, “.....Devaynlar, uoterslər, dannlar, balaca şikəst Kou”, “Tizi Dann”, “Dereven seron”, “.....Müqəddəs Marqarita-Mariya Alakoksun andı....” və s. [2].

EB: “Evelina”¹, “Divaynlar, Uoterslər, Dunnlar, balaca şikəst Keorq”, “Tizzi Dunn”, “Derevaun Seraun! Zövqü-səfanın sonu – ağrıdır!”, “.....Müqəddəs Marqaret Meri Alekoka ünvanlanmış vədlər.....” və s. [12].

XN: “Evelin”, “Divaynlar, Uoterslər, Dannlar, balaca əlil Kyou”, “Tizzi Dann” [13].

SŞ: “Evelin”, “Divaynlar, Uoterslər, Dannların uşaqları, balaca əlil Kou”, “Tizzi Dann” [14].

Ceyms Coysun Derevaun Seraun kimi təqdim etdiyi ifadəni X. Nurgül “Həzzin sonu - ağrıdır! Həzzin sonu - ağrıdır!”, S.Şahmursoy isə “Əyləncəyə son, ağrı, əyləncəyə son!” şəklində tərcümə etmişdir. Belə fərqli formada tərcümələrin ərsəyə gəlməsinin başlıca səbəbi, zənnimizcə, bu sözün, ümumiyyətlə, mənbə dildə də heç bir konkret sözlə üst-üstə düşməməsindədir. [McCrea, 2015:20-21].

¹ Mütərcim hekayəni “Ata qadağası yoxsa sevgili ilə xaricə qaçmaq” başlığı ilə təqdim etmişdir.

Hekayədə ekvivalent tərcümə prinsipinə istinadən tərcümə edilmiş hissələr də var. Məsələn, hekayədə *axmaq*, *səfeh* mənasını ifadə edən *a fool* [Joyce, 2019:25] sözü *başıboş* [Coys, 2013:133], *gic*, *səfeh* [12], *quşbeyin* [14], *ağılsız* [13] şəklində müxtəlif sinonimlərlə təqdim edilmişdir. Eləcə də, hekayədə müəllif Evelinin Frenk tərəfindən zarafatla *Poppens* adlandırıldığını qeyd edir. “*He used to call her Poppens out of fun*” [Joyce, 2019:26]. Bu ad tərcüməçilər tərəfindən fərqli formalarda verilmişdir ki, bu da ekvivalent tərcümə prinsipinə uyğun gəlir. “*Oğlan onu zarafatla Qərənfil çağırırdı*”.(XN) “*Oğlan qızı zarafatyana Makovka deyə çağırırdı*” (SŞ). “*Oğlan adətən qızı «Bəbə» deyə çağırırdı*” (EB). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Nicat və R.Abbaslının tərcüməsində həmin ifadə “O, qızı zarafatla Poppens çağırırdı” [Coys, 2013:135] deyə təqdim edilmişdir ki, bunu da yuxarıda qeyd etdiyimiz 1-ci prinsipə aid edə bilərik.

Mütərcimlər hekayənin tərcüməsi zamanı funksional və ya təsviri ekvivalent vasitəsilə tərcümə prinsipinə də istinad etmişlər ki, buna aşağıdakı hissəni nümunə göstərə bilərik:

CC: “..... *made toast for her at the fire*” [Joyce, 2019:26].

EB: “..... *onunçün tost bişirmişdi*” [12].

XN: “..... *ocaqda qrenki qızartmışdı*” [13].

SŞ: “..... *hətta ocaqda çörək də qızartmışdı*” [14] .

Nümunədən görüldüyü kimi, hər üç tərcüməçi *toast* sözünün dilimizdə ümumi mənada qarşılığını vermişdir. Lakin Ə.Nicat və R.Abbaslının tərcüməsi “..... *qrelkanı isti elədi*” [Coys, 2013:136] şəklində olduğundan, zənnimizcə, doğru tərcümə deyil.

“Evelin” hekayəsinin tərcümə variantlarında P.Nyumarkın təqdim etdiyi bir neçə strategiyadan eyni anda istifadə etmək prinsipilə də tərcümə edilən hissələr mövcuddur. Məsələn, hekayədəki “.....*in the station at the North Wall....*” [Joyce, 2019:27] *Nort-Uoll limanı* (SŞ; XN), *Nors Uoll körpüsü* [Coys, 2013:137] və *Şimal Divarının yanında* (EB) formasında tərcümə edilmişdir ki, bu zaman müvafiq olaraq köçürmə və birbaşa tərcümə (SŞ; XN), köçürmə və ekvivalent tərcümə (ƏN və RA), sözbəsöz tərcümə və ixtisar vasitəsilə tərcümə (EB) prinsiplərindən eyni anda istifadə edilmişdir.

Hekayənin bəzi hissələri parafraz etmək və ya müəyyən izahedici qeydlərdən istifadə etməklə tərcümə olunub. Məsələn, *birinin üzərində üstünlüyü olmaq* mənasını ifadə edən [15] *to have an edge on somebody* [Joyce, 2019:25] ifadəsi *ilişmək* (ƏN və RA), *yersiz irad tutmaq* (EB), *sataşmaq* (XN), *danlamaq* (SŞ) formasında verilmişdir.

Hekayənin qeyd etdiyimiz tərcümə variantlarına nəzər saldıqda mütərcimlərin konkret hissələri fərqli prinsiplərə istinad edərək tərcümə etdikləri müşahidə edilir. Məsələn, mənbə mətndəki *brown houses* [Joyce, 2019:24] söz birləşməsi *qəhvəyi rəngdə evlər* (EB), *tutqun evlər* (ƏN və RA, SŞ), *qaranlıq daxmalar* (XN) formasında təqdim edilmişdir. Bu zaman E.Başkeçid 4-cü, digərləri isə hekayənin bədii gücünü artırmaq məqsədilə 2-ci prinsipə istinad etmişdir.

Bədii tərcümə mahiyyəti etibarilə tərcüməçilərdən böyük səy və məsuliyyət tələb etdiyindən bədii tərcümə materialı tərcüməçi tərəfindən ən incə təfərrüatına qədər aydın olmalı, orijinal variantına maksimum dərəcədə yaxın formada tərcümə edilməlidir [Novruzov, 2011:6]. Orijinal əsəri mütaliə edən doğma dil daşıyıcılarının əsərdən aldığı təəssüratın tərcümə edilmiş variantın oxucularına da ötürülməsi, yəni tərcümə olunmuş variantın oxucular tərəfindən tam mənimsənilməsi məqsədilə onun axıcı və anlaşıqlı olması tərcüməçilərin səy göstərdiyi ən önəmli məsələlərdən hesab edilir. Belə ki, tərcümənin axıcı olması həmin materialın mütaliəsi zamanı tərcüməçinin də görünməz qalmasına səbəb olaraq onun ciddi müdaxiləsi sezilmədən əsərin yazıçısı və mətnin mənasının daha çox ön planda olmasına dəlalət edir [Lawrence, 2004:1-2]. Bədii mətn tərcüməçilərinin ən əsas vəzifəsi “....müəlliflə oxucunun ünsiyyətini sadələşdirmək, ifadəni bütün əlvanlığı ilə yanaşı aydın, konkret, səlis və anlaşıqlı eləməkdən ibarətdir” [Səmədova, 2016:47].

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif tərcümə materialları bu və ya digər baxımdan eyni səviyyədə olmur. Belə ki, onları müqayisəli şəkildə araşdırdıqda tərcümə prosesi zamanı müsbət və mənfi cəhətləri üzə çıxarmaq mümkündür. Sözügedən məsələni yuxarıda adları qeyd edilən mütərcimlərin tərcümələrində də müşahidə etmək olar.

CC: *She sat at the window watching the evening invade the avenue* [Joyce, 2019:24].

ƏN və RA: *O, pəncərə qabağında oturub axşamın küçəni necə fəth etməsinə baxırdı* [Coys, 2013:131].

EB: *O, pəncərənin önündə oturub, küçədə axşamın necə düşdüyünü seyr edirdi* [12].

XN: *Qız pəncərənin önündə əyləşərək qaranlığın küçəni bürüməsinə tamaşa edirdi* [13].

SŞ: *Qız pəncərə arxasında oturub gecənin küçəni necə fəth etdiyinə baxırdı* [14].

Qeyd edilən tərcümə variantlarının hər birində bədii pafos qorunub saxlanılmış, *invade* sözünün birbaşa mənası Əlisa Nicat və Ramiz Abbaslı, eləcə də S.Şahmursoy tərəfindən tərcümədə daha dəqiq təqdim edilmişdir.

CC: *The man out of the last house **passed on his way home*** [Joyce, 2019:24].

ƏN və RA: *Küncdəki evin sakini **evinə keçdi*** [Coys, 2013:131].

EB: *Sonuncu evdə yaşayan qonşusu öz **evinə doğru addımlayırdı*** [12].

XN: *Küncdəki evin sakini **evinə keçdi*** [13].

SŞ: *Sonuncu evin sakini **evinə gəlirdi*** [14].

Hərfi mənası irəliləmək olan *passed on* sözünün dilimizə *addımlayırdı* şəklində tərcümə edilməsi daha məqsəduyğundur.

CC: *she heard his footsteps clacking along **the concrete pavement** and afterwards crunching on **the cinder path** before the new red houses* [Joyce, 2019:24].

ƏN və RA: *Qız onun ayaqqabılarının **sement trotuarda** necə taqqıldadığını belə eşitdi. Sonra **şlak döşənmiş cığır**la yeni tikilmiş qırmızı evlərin yanı ilə getdi* [Coys, 2013:131].

EB: *Onun **səkida** taqqıldayan, sonra isə yeni qırmızı evlərin qarşısındakı **kömür külü tökülmüş yolda** xırçıldayan addım səsləri eşidildi* [12].

XN: *Qadın onun başmaqlarının **sement səkini** döyəclədiyini eşitdi, sonra qırmızı binalar boyunca **yolları** tiqqıldatdı* [13].

SŞ: ... *qız onun başmaqlarının **beton səkida** çıxardığı səsə qulaq asırdı, qırmızı binanın qarşısından keçəndə isə ayaqlar **hamar yerə** sürtüldü* [14].

Yuxarıdakı nümunələrdə hər bir mütərcim müxtəlif formada tərcümələr təqdim etmişdir. Ə.Nicat və R.Abbaslının, eləcə də E.Başkeçidin tərcümələri, fikrimizcə daha uğurlu alınmış, sadıqlıq prinsipinə riayət olunmuşdur.

CC: *Her father used often to hunt them in out of the field with his **blackthorn stick**; but usually **little Keogh used to keep nix** and call out when he saw her father coming* [Joyce, 2019:24].

ƏN və RA: *Ataları daim **tikanlı çomaqla** onların dalınca gələrdi; **balaca Kou həmişə gözdə-qulaqda idi*** [Coys, 2013:131].

EB: *Adətən atası **çaqqal gavalısı çubuğu**yla onları pərən-pərən salırdı. **keşikdə** dayanan **Georq atasının yaxınlaşdığını görən kimi onlara xəbər verirdi*** [12].

XN: *Atası həmişə əlində **tikanlı çubuq** onların ardınca boş ərazi boyu qaçırdı, **Kyou ətrafa nəzər yetirməyə** və **atasını çağırmağa imkan tapırdı*** [13].

SŞ: *Atası həmişə onların arxasınca əlindəki **yoğun çubuğu** yellədənək meydança boyu qaçırdı. Balaca Kou isə atasını **görən kimi** qışqırmağa macal tapırdı* [14].

Yuxarıdakı nümunələrdə *blackthorn stick* ifadəsi müxtəlif formalarda tərcümə edilib. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ifadə, əslində, *gəzmək üçün əsa* və ya *çomaq* mənasını ifadə edir [10]. Lakin mütərcimlər fərqli formada tərcümələr verib ki, bunların içərisində, fikrimizcə, Ə.Nicat və R.Abbaslının tərcüməsi uyğun tərcümədir.

Eləcə də, *to keep nix* ifadəsi hərfi mənasında *göz qoymaq, müşahidə etmək* mənasındadır [11] və Ə.Nicat və R.Abbaslının tərcüməsi həmin ifadəyə daha uyğundur. Xatirə Nurgülün tərcüməsi də bu baxımdan uyğun tərcümə olsa da, “.... *and call out when he saw her father coming*” hissəsi doğru tərcümə edilməyib. Belə ki, “.... *atasının gəldiyini gördükdə xəbər verərdi*” şəklində tərcümə verilməli idi. Lakin X.Nurgül sanki uşağın atasını çağırdığını təsvir etmişdir.

CC: “*Her father was not so bad then*”.... [Joyce, 2019:24].

ƏN və RA: “*Ataları hələ bir az özünü saxlayırdı*” [Coys, 2013:132].

EB: “*Onda atası indiki kimi tündməcaz deyildi*” [12].

XN: “*Ata birtəhər dözürdü*” [13].

SŞ: “.... *atası labüd çətinliklərə tab gətirirdi*” [14].

Verilmiş nümunələrdən də göründüyü kimi E.Başkeçidin tərcüməsi orijinal mətndəki fikri daha aydın izah edir.

CC: “*She tried to weigh each side of the question*” [Joyce, 2019:25].

ƏN və RA: “*O öz qərarını hərtərəfli müzakirə etməyə çalışdı*” [Coys, 2013:132].

EB: “*Bunun mənfi və müsbət tərəflərini ölçüb-biçməyə başladı*” [12].

XN: “*O, öz qərarını hərtərəfli düşünüb-daşınmağa cəhd etdi*” [13].

SŞ: “*Öz qərarının bütün tərəfləri barəsində diqqətlə düşündü*” [14].

Zənnimizcə, məsələni hərtərəfli götür-qoy etmək mənasını ifadə edən *to weigh each side of the question* ifadəsi bütün tərcümələrdə mənbə dilin ifadə etdiyi bədii pafos qorunub saxlanılmışdır.

CC: *A bell clanged upon her heart* [Joyce, 2019:28].

ƏN və RA: *Zəng səsi onun ürəyini doğradı* [Coys, 2013:137].

EB: *Ürəyi sıxıldı* [12]

XN: *Zəng sanki onun ürəyini deşdi* [13].

SŞ: *Zəng sanki onun ürəyini deşib keçdi* [14].

Təqdim edilmiş bu tərcümələrdə də mütərcimlər obrazın yaşadığı ruhi sarsıntını mümkün qədər bədii boyalarla təsvir etməyə çalışmışlar. Lakin zənnimizcə, ilk iki tərcümə fikri daha uğurlu bir tərzdə ifadə edib.

Aşağıda təqdim edilmiş nümunələrdə hərfi mənası *çox göz yaşı tökməmək* olan *not to cry many tears* ifadəsi dilimizdə müxtəlif versiyalarda təqdim edilib:

CC: *She **would not cry many tears** at leaving the Stores* [Joyce, 2019:25].

ƏN və RA: *Mağazada o bu xəbəri eşidib çox da **ürəyi yanmayacaq*** [Coys, 2013:133].

EB: *Hə, bu dükanla üzülüşdüyü üçün **kefini pozan deyil*** [12].

XN: *Mağazaya görə o qədər də **kədərlənməyəcək*** [13].

SS: *O, daha dükan boyu **deyinməyəcəkdi*** [14].

Nümunələrdən də göründüyü kimi, ilk üç tərcümədə ifadənin dilimizdəki qarşılığı uğurla seçilsə də, cümlənin ümumi tərcüməsi baxımından E.Başkeçidin tərcüməsi daha düzgündür. S.Şahmursoyun tərcüməsi isə, zənnimizcə doğru deyil.

CC: *Down far in the avenue she could hear a street organ playing. She knew **the air*** [Joyce, 2019:27].

ƏN və RA: *Küçədə uzaqdan **şarmanka** musiqisinin səsi gəlirdi. **Melodiya** tanış idi* [Coys, 2013:136].

EB: *Aşağıda küçənin o başında çalınan **şarmankanın** səsi eşidilirdi. Bu qərribə **ab-hava** ona tanış gəldi* [12].

XN: *Küçədə uzaqdan **şarmankanın** (musiqi aləti) səsləri gəlirdi. **Melodiya** tanış idi* [13].

SS: *Küçədə haradansa uzaqdan **küçə arqanının** səsi gəlirdi. **Melodiya** çox tanış idi* [14].

S.Şahmursoy *street organ* musiqi alətinin adını P.Nyumarkın təqdim etdiyi birbaşa, sözbəsöz tərcümə prinsipinə əsaslanaraq *küçə arqanı* şəklində tərcümə etmişdir.

Hekayənin bəzi hissələrinin tərcüməsi zamanı mütərcimlərin hər biri uğurlu tərcüməyə nail olmuş, bədii pafos qorunub saxlanılmışdır.

CC: *She stood up in a sudden impulse of terror* [Joyce, 2019:27].

ƏN və RA: *Qız dəhşətə gəlib yerindən sıçradı* [Coys, 2013:137].

EB: *Qəfildən varlığını saran qorxudan dik atıldı* [12].

XN: *O, dəhşətə gəlmiş halda yerindən sıçradı* [13].

SS: *Bütün vücudunu dəhşət bürüdü* [14].

Ceyms Coys tərəfindən hekayənin sonu çox təsirli bir şəkildə təsvir edilmişdir. Belə ki, əsər boyunca obrazın daxili təlatümlərini, hiss və həyəcanlarını, arzularını, tərəddüdlərini ən incə təfərrüatına qədər təqdim edən yazıçı sonda obrazın çarəsizliyini, sanki bir iflic bəlasına mübtəla olmuş bir şəxs kimi gələcəyinə doğru addım ata bilməməsini, qərarlılığını da yüksək sənətkarlıq bacarığı nümayiş etdirərək oxucuların ixtiyarına vermişdir. Hekayənin tərcüməçiləri də bu məsələdə mümkün qədər bədiliyin qorunmasına xüsusi diqqət yetirərək aşağıdakı tərcümə nümunələrini vermişdir:

CC: *He rushed beyond the barrier and called to her to follow. He was shouted at to go on but he still called to her. She set her white face to him, passive, like a helpless animal. Her eyes gave him no sign of love or farewell or recognition* [Joyce, 2019:28].

ƏN və RA: *Frenk məhəccərdən o tərəfə tullandı və qızı dalınca çağırırdı. Kimsə ona tərəf qışqırdı, lakin o, hələ də qızı çağırırdı. Qızın solğun üzü köməksiz heyvan kimi qeyri-ixtiyari ona tərəf çevrildi. Gözləri sevmədən, əlvida demədən, tanımadan ona baxırdı* [Coys, 2013:138].

EB: *Frank hasar uzununu qaça-qaça onu səsləyirdi. Oğlan hələ də qaçır, hələ də onu səsləyir... O avazı sifətini oğlana sarı çevirdi, üzündə çarəsiz heyvanlara xas hissiz, etinasız bir ifadə vardı. Onun gözlərində nə sevgi, nə vidalaşma, nə də etiraf nişanələri vardı* [12].

XN: *Oğlan çəpərə yaxınlaşıb onu da ardınca çağırırdı. Kimsə oğlana qışqırdı, amma o hələ də qızı çağırırdı. Qız solğun sifətini, çarəsiz canlı kimi ona tərəf çevirdi. Qızın gözləri ona sevgisiz, vidasız, yad kimi baxırdı...* [13]

SS: *Frenk baryerdən keçib qızı özüylə gəlməyə çağırırdı. Kimsə onun üstünə bağırırdı, lakin o, yenə qızı çağırmaqda davam edirdi. Qız çarəsiz heyvanlar kimi solğun sifətini könülsüz olaraq oğlana tərəf çevirdi. Bu simadan Frenkə sevgisiz, sağollaşmaq istəməyən və hətta onu tanımayan gözlər baxırdı* [14].

Nəticə/Conclusion

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz hər bir mütərcim “Evelin” hekayəsinin tərcüməsinə bu və ya digər şəkildə fərqli yanaşmışdır. Məqalə boyunca qeyd edilən tərcümə variantlarında Piter Nümarkın təqdim etdiyi tərcümə strategiyalarına əsasən müqayisəli təhlillər aparılmış və istər mədəni müxtəlifliklə bağlı, istərsə də əsərin bədii xüsusiyyətlərinin qorunması ilə bağlı tərcüməçilərin həm sadıqlıq, həm də sərbəstlik prinsiplərinə istinad edərək maraqlı tərcümə variantları ərsəyə gətirdikləri qənaətinə gəlinmişdir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Bayramov, Qılıncxan (2008). Tərcümə sənəti. – Bakı: “OKA Ofset” nəşriyyatı. – 218 s.
2. Coys, Ceyms (2013). Dublinlilər. – Bakı: Qanun Nəşriyyatı. – 304 s.
3. Quliyev, Vilayət (2000). Tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlər. – Bakı: Ozan. – 584 s.
4. Novruzov, Rafiq (2011). Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. – Bakı: Mütərcim. – 256 s.
5. Səmədova, Lyudmila (2016). Tərcümə mətninin redaktəsi. – Bakı: Sabah. – 124 s.
6. Joyce, James (2019). Dubliners. – Global Grey. – 193 s.
7. Lawrence, Venuti (2004). The Translator's Invisibility. – USA: Taylor & Francis e-Library. – 353 s.
8. McCrea, Barry (2015). Languages of the Night: Minor Languages and the Literary Imagination in Twentieth Century Ireland and Europe. – Yale University Press. – 200 s.
9. Newmark, Peter (1988). A Textbook of Translation. – USA: Pearson Education Limited. – 292 s.
10. <https://www.dictionary.com/browse/blackthorn>
11. https://www.oed.com/dictionary/nix_int?tl=true
12. <https://kulis.az/index.php/xeber/etimad-baskecid/edebi-tenqid/xeber-6959>
13. <https://edebiyatqazeti.az/news/proza/675-evelin>
14. https://literaz.com/news/go/557/includes/rating_process.php?id=557&rating=3
15. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/learner-english/have-the-edge-on-over-sb-sth>

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 24.02.2025

Qəbul edilib 11.03.2025

Nəşrə tövsiyə edib Razim Məmmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

PEDAQOGİKA VƏ METODİKA

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.1528>

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ ŞİFAHİ NİTQDƏ YARANAN ÇƏTİNLİKLƏR

Səkinəxanım Vəliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<http://ORCID.org/0000-0002-6954-9136>
veliyevasekine56@gmail.com

Xülasə

Məqalədə nitq bacarıqlarının formalaşdırılması zamanı qarşıya çıxan çətinliklər və onların həlli yollarından bəhs edilir. Xarici dil dərslərində şifahi nitq prosesində yarana biləcək problemlərə utancaqlıq, tələbələrin fikirlərini ifadə edə bilməməsi, ana dilindən daha çox istifadə etmələri daxildir. Müəllimlər bu problemləri aradan qaldırmaq və tələbələrin nitqini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif yanaşmalardan istifadə etməlidirlər. Buna əsasən effektiv təlim və tədris prosesləri uğurla təşkil oluna bilər.

Məqalədə həmçinin nitq dərslərində müəllimin rolu xüsusilə vurğulanır. Çünki müəllimlər tələbələrin rahat ünsiyyət qura biləcəyi bir mühit yaratmasalar, onlar özlərini narahat hiss edəcək və fikirlərini düzgün ifadə etməmək qorxusu yaranacaq. Bu da tələbələrin nitq bacarıqlarının inkişafına maneə yaradacaq.

Açar sözlər: xarici dil, tələbə, müəllim, nitq bacarığı, problem.

DIFFICULTIES IN ORAL SPEECH IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS

Sakinakhanum Valiyeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The article discusses the difficulties encountered during the formation of speech skills and ways to solve them. Problems that may arise in the process of oral speech in foreign language lessons include shyness, students' inability to

express themselves, and using their native language more. Teachers should use their principles to overcome these problems and develop students' speech. These principles allow effective learning and teaching processes to be successfully organized.

In addition, the article also emphasizes the role of the teacher in speech lessons. Because if teachers do not create an environment where students can communicate comfortably, they will feel uncomfortable and fear of not expressing their thoughts correctly. This will also hinder the development of students' speech.

Key words: Foreign language, student, teacher, speech skills, problem.

ТРУДНОСТИ ПРИ ОБУЧЕНИИ УСТНОЙ РЕЧИ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Сакинаханум Валиева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В статье рассматриваются трудности, возникающие при формировании речевых навыков, а также пути их решения. В процессе устной речи на занятиях по иностранному языку могут возникать такие проблемы, как стеснительность, неспособность студентов выразить свои мысли и чрезмерное использование родного языка. Для устранения этих трудностей и развития речевых навыков преподаватели должны применять различные подходы. Это, в свою очередь, способствует успешной организации эффективного учебного процесса.

В статье также подчёркивается особая роль преподавателя на уроках устной речи. Если учитель не создаст комфортную коммуникативную среду, студенты могут испытывать дискомфорт и страх перед неправильным выражением своих мыслей, что станет препятствием для развития их речевых навыков.

Ключевые слова: иностранный язык, ученик, учитель, речевые навыки, проблема.

Giriş / Introduction

Dərs zamanı tələbələrə xarici dildə danışmağa kömək edən müəllimlər hər zaman nitqlə bağlı problemlərlə qarşılaşa bilərlər, buna görə təlim prosesində yaranan maneələrin qarşısını almağa hazır olmalıdırlar. Musliadi qeyd edir ki, nitq

bacarıqlarının öyrədilməsi və öyrənilməsi ilə bağlı bir sıra problemlər öyrənənlərin, yəni tələbə və şagirdlərin daxilindən qaynaqlanır [Musliadi, 2016:77]. Digər tərəfdən, Nunani nitqin effektiv öyrədilməsi və öyrənilməsində təkcə daxili amillərdən deyil, həm də xarici amillərdən təsirləndiyini iddia edir [Nunan, 1999:193].

Musliadiyə görə, daxili problemlər öyrənənlərin özlərindən qaynaqlanır, o cümlədən istifadə etdikləri dildən yaranır. Bu problemlər xarici dildə səlis danışmağı öyrənməyə maneə olur. Beləliklə, şagirdin daxilindən yaranan və müəllimin köməyi ilə öz həllini tapması lazım olan problemlər daxili maneələr kimi tanınır. Eyni zamanda, xarici dil öyrənənlərin öyrəndikləri dildə danışarkən qarşılaşdıqları maneələrə daxili amillərdən daha çox xarici amillər təsir edir. Xarici amillər öyrənənin özündən deyil, kənardan gələn problemlərdir. Məsələn, ətraf mühit, ailə, məktəb şəraiti və s. İstər öyrənənlərin özündən, istərsə də kənardan yaranan bütün problemlər öyrənmədə maneələrə səbəb olacaq və biliklərin ötürülməsi və paylaşılması səmərəsiz olduğu üçün müəllimlər üçün çətinliklər yaradacaq.

Xarici dil öyrənməni çətinləşdirən bir neçə amil tədqiqatçılar tərəfindən ətraflı araşdırılmışdır. Bu amillərə öyrənənlərin səhv etmək qorxusu, tələbələrin tənqid qorxusu, xarici dildə danışarkən onların utancaqlığı, istənilən bir nitq prosesində iştirakın aşağı olması, ana dilindən çox istifadə etmələri daxildir.

Səhv etmək qorxusu. Tələbələrdə xarici dildə danışarkən səhv etmək qorxusu həm mənfi qiymətləndirmə, həm də tənqid ilə əlaqələndirilir. Səhv etmək qorxusu öyrənənlər arasında ümumi bir qorxudur, çünki onlar xarici dildə danışarkən səhv etdikdə müəllimdən mənfi rəy almaq və həmyaşıdlarının istehzaları ilə qarşılaşmaqdan çəkinirlər. Nəticədə öyrənənlər nitq fəaliyyətində iştirak etməyi dayandırır.

Utancaqlıq. Utancaqlıq, adətən, tələbələrin müəllimlərinin göstərişlərinə əməl etmək üçün təzyiq hiss etdikdə, xüsusən də sinifdə nitq fəaliyyətləri zamanı özünü göstərən emosional vəziyyətdir. Utancaqlıq hər bir insanda qorxu hissi ilə yaranır. Bəzi tələbələr təbiətə olduqca sakit olduqları üçün utancaqlıq hiss edirlər. Bu vəziyyətdə olan tələbələr dostları və müəllimləri qarşısında danışmaqdan qorxduqları üçün qorxaq və özünə inamsız olurlar. Xarici dil öyrənənlərin çoxu bu dildə danışarkən utancaq olurlar, çünki danışarkən səhv edəcəklərini düşünür.

Fikirlərini ifadə edə bilməmək. Tələbələr sinif qarşısında danışarkən və ya digər tələbələrlə ünsiyyət qurarkən öz fikirlərini ifadə etmək üçün

motivasiyaları olmur, buna görə də onlar söz tapmaqda çətinlik çəkir və nə demək istədiklərini izah edə bilmirlər. Bəzən tələbələrin fikirlərini ifadə edə bilməməsinin səbəbi ola bilsin ki, müəllimin onlara uyğun olmayan mövzu seçməsi və ya bu mövzuda çox məlumatları olmadığı üçündür. Müəllim tələbələrdən xarici dildə bir şey söyləməyi xahiş etdikdə, onlar cavab verməkdə çətinlik çəkirlər, çünki onlar nə deyəcəklərini, hansı lüğətdən istifadə edəcəklərini və ya qrammatikadan necə düzgün istifadə edəcəklərini dəqiq bilmirlər.

Dərslərə davamiyyətin aşağı səviyyədə olması. Xarici dildə danışan tələbələrin dərslərdə az iştirak etməsinə səbəb olan bir çox amillər var. Bu amillərə təkə tələffüz, qrammatika, lüğət, səlis danışmaq qabiliyyəti, anlama kimi nitq bacarıqları üzrə məhdud biliklərə malik olması deyil, həm də utanmaq danışmaq, özünə inamın olmaması, danışma təcrübəsinin olmaması, vaxtın idarə edilməsi kimi şəxsi səbəbləri də daxildir. Hər bir tələbənin dərslərdə eyni şəkildə iştirak etməsi ideal məqsəd deyil. Bunun əvəzinə, məqsəd bütün tələbələrin öyrənmək üçün bərabər imkanlara malik olduğu və mövzuların müxtəlif perspektivlərdən hərtərəfli araşdırıldığı bir sinif şəraiti yaratmaqdır.

Ana dildən istifadə. Tədris və təlim prosesi zamanı tələbələrin ana dilindən istifadə etmələrinin bir neçə səbəbi var. Birincisi, öyrənənlər dərslər haqqında məlumat aldıqda onlara xarici dildə müzakirə aparmaq üçün lazım olan dil bilikləri verilmir. Digər səbəb isə müəllimin tələbələrdən hər zaman sinifdə hədəf dildən və ya ingilis dilindən istifadə etmələrini tələb etməməsidir. Sinifdə bir neçə tələbə ana dilindən istifadə etdikdə və sonra öyrənənlər müəllimlərinin bu dildə cavab verdiyini görəndə daha çox ana dilindən istifadə edirlər.

Müəllimlərin tələbələrin nitqini inkişaf etdirmək üçün istifadə etdikləri prinsiplər. Tələbələrin nitqinin dəqiqliyi və axıcılığının artırılmasına bir çox üsullarla nail olmaq olar. Dəqiqliyi və səlisliyi birləşdirmək üçün birinci strategiya əsas fəaliyyət ətrafında mərkəzləşmiş tapşırıqlar silsiləsindən istifadə etməkdir. Dərslərdən əvvəl müəllim mövzuları və lüğəti müzakirə etməli və həmin mövzuları təcrübədən keçirməklə öyrənənləri əsas söz ehtiyatı və qrammatika ilə təmin etməlidir. Sonrakı məşq mərhələsidir, burada tələbələr kiçik qruplarda öz fikirlərini sərbəst və səhv etməkdən qorxmada ifadə edirlər. Bu mərhələdə müəllim hər bir tələbəyə yaxınlaşır və şərtlər verir. Mövzu üzrə tələbə müzakirəsindən sonra müəllimlər performans mərhələsinə keçə bilirlər, bu zaman tələbələr mövzunu müzakirə etmək imkanı əldə etdikdən sonra tapşırığı sinif qarşısında bir qədər dəqiq və səlis şəkildə yerinə yetirmək üçün özlərini kifayət qədər rahat hiss edə bilirlər. Təbii ki, biz tələbələrin bir gündə həm səlis, həm də

dəqiq danışmasını gözləyə bilmərik, lakin bu dövr tələbələrin tam iştirakı ilə çoxsaylı dərslər vasitəsilə gündən-günə izlənilirsə, onların nitq bacarıqları bu baxımdan yaxşılaşacaq.

İkincisi, müəllimlər ilk növbədə tələbələrin səlis danışması üçün fəaliyyətlər planlaşdırırlar. Rollu oyunlar, müzakirələr, cüt və ya qrup işi və s. Sürətli şifahi danışığı əhatə edə bilən bu fəaliyyətlərin məqsədi tələbələrə düzəliş tələb etmədən effektiv danışmağı öyrətməyə kömək etməkdir.

Üçüncüsü, ətraf mühit səlis danışmağa çox kömək edir. Tələbələr xaricidilli mühitə məruz qaldıqda, məsələn, müəllimlər bu dildə tez-tez danışdıqda, xarici dildə kitab və qəzetlərdən istifadə etdikdə və ingilis dilində audio kasetləri dinlədikdə, tələbələr dili təbii şəkildə öyrənə bilirlər. Bundan əlavə, müəllimlər müntəzəm olaraq onlara daha çox vaxt məhdudiyyəti qoysalar, tələbələr avtomatik olaraq səlis danışmaq qabiliyyətini də inkişaf etdirə bilər.

Dördüncüsü, qarşılıqlı əlaqə öyrənənlərin nitq bacarıqlarının artırılmasına kömək edən digər mühüm amildir. Sosial münasibətlər qarşılıqlı əlaqə yolu ilə qorunur, ideyalar və məlumatlar isə əməliyyat yolu ilə ötürülür. Qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə tələbələr özlərini həm şifahi, həm də qeyri-şifahi şəkildə ifadə etmək və gündəlik ünsiyyətdə niyyətlərini effektiv şəkildə çatdıran diskurs qurmaq bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər.

Nəticə etibarilə, müəllimlər öyrənənlərə müvafiq mövzular haqqında mənalı dialoqda iştirak etmək şansı vermək üçün tələbələr arasındakı əlaqədən istifadə etməlidirlər. Bundan əlavə, müəllimlər tələbələrinə qrup şəraitində ünsiyyət qurmağı, dinləmələri və mənalı müzakirə etməyi öyrətməyə kömək edən ünsiyyət vasitələri təqdim etməlidirlər. Bu, şifahi ünsiyyətin müxtəlif formaları vasitəsilə həyata keçirilə bilər, məsələn, salamlamaq, icazə istəmək, söhbətə başlamaq və bitirmək, üzr istəmək, təşəkkür etmək və s. Bəzi digər fəaliyyətlər orta və yuxarı səviyyələr üçündür; nağıl danışmaq, zarafat etmək, bir insanı və yeri ətraflı təsvir etmək, filmin, tamaşanın, kitabın mövzusunu izah etmək, qısa müəhazirə və ya çıxış etmək, mövzunu müzakirə etmək kimi [bax: Nunan,1999:125]. Digər tərəfdən, tələbələri interaktiv danışmağa həvəsləndirmək, onlara audio-vizual stimullar vasitəsilə orijinal dillə geniş məlumat vermək və dildən istifadə etmək imkanlarını təmin etmək üçün çox vacibdir.

Beşincisi, nitq dərslərinin uğurlu olması üçün müəllimlər hər bir tələbənin ünsiyyət qurmasında bərabər imkanlara malik olmasını təmin edərək, nisbətən tam iştiraka şərait yaratmalıdırlar. Xarici dil dərslərdə müntəzəm iştirak etmək

utancaq insanların ruhdan düşdüyü və özlərinə olan inamını itirdiyi vəziyyətlərin qarşısını almağa kömək edir.

Buna görə də qrup və ya cütlərlə iş apararkən tələbələrin heç bir təzyiq olmadan fikirlərini sərbəst ifadə edə bilməsini təmin etmək üçün müəllimlər həm şəxsiyyət tiplərinə, həm də dil biliklərinə əsaslanan qruplar yarada bilərlər. Hər bir tələbənin bacarıq səviyyəsinə uyğun olan sualların verilməsi iştiraka həvəsləndirməyin başqa bir yoludur. Müəllimlər çətin suallara cavab vermək üçün güclü tələbələri və daha asan suallara cavab vermək üçün zəif tələbələri seçə bilərlər.

Nəticə olaraq, əvvəlcə müəllimlər tələbələri lazım olduqda hədəf dildə danışaraq sinifdə ikinci dillərindən istifadə etməyə təşviq edirlər. Bundan əlavə, tələbələr xüsusən də səhvlər olduqda çox vaxt bu dildə nitqə qulaq asmaqla həmyaşıdlarından, müəllimlərindən və hətta özlərindən öyrənə bilərlər. İkincisi, tələbələrin vurğu və ritm haqqında öyrənməsinə kömək etmək üçün müəllimlər nitq fəaliyyətinə başlamazdan əvvəl onları filmlərə baxmaq, səs yazılarına qulaq asmaq vasitəsilə aktual dillə tanış etməlidirlər. Bunu etməklə müəllimlər tələbələrin danışmasını asanlaşdıra bilər, çünki dinləyici olmaq tələbələrə natiq kimi çıxış edərkən istifadə edə biləcəkləri modellər verməklə yanaşı, həm də onlara gələcək nitq tapşırıqları üçün bəzi fikirlər verir. Eyni zamanda, səs yazma və videoların səsləndirilməsi tələbələri dərstdə iştirak etməyə həvəsləndirən rahat, cəlbədicə mühitin yaradılmasına kömək edir.

Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd olunan prinsiplər indiyə qədər xarici dil öyrətmək üçün çox faydalı olduğunu sübut etmişdir. Bu prinsiplərlə yanaşı, şifahi nitq vərdişlərinin inkişafında motivasiya da əsas rol oynayır. Motivasiya öyrənənləri materialı öyrənmək üçün həvəsləndirir, öz fikirlərini açıq və sərbəst ifadə etməyə imkan verir. Öyrənənlərə danışmaq üçün maksimum imkanların verilməsi onların xarici dildə danışmaq ehtiyaclarını ödəməyə və dildən real həyatda istifadə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Danışığın düzgünlüyünə deyil, səlisliyə daha çox diqqət yetirilməsi və bu iki amilin nisbətən uyğun birləşməsi tələbələrin nitq bacarıqlarını mükəmməlləşdirməyə kömək edir.

Nəticə/Conclusion

Tələbələr bir-biri ilə ünsiyyət quraraq sinifdən kənarda bir-biri ilə danışmağı məşq edə bilərlər ki, bu da onlara ünsiyyət qurmağa imkan verən sosial münasibətləri qorumağa kömək edir. Nitq proseslərində iştirak etmək hər bir tələbəyə ictimai nitqlə məşğul olmaq imkanı verir. Bundan əlavə, öyrənənləri

xaricidilli mühitlə tanış etmək onlara şüuraltı şəkildə dil və modellər əldə etməyə kömək edir ki, bu da onların təbii və səlis danışmasını asanlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Abbasov Ə. (2016). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. – Bakı: Elm və təhsil. – 256 s.
2. Abdullayev. A.S (1981). Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti. – Bakı: Elm. – 283 s.
3. Abdullayev N, Məmmədov Z. (2008). Nitq mədəniyyətinin əsasları. – Bakı: Elm və təhsil. – 333 s.
4. Musliadi, M. (2016). The Problems of Teaching Speaking English with Respect to the Teaching Methodology: Task-Based Language Teaching. – Cokroaminoto Polo University: In Ethical Lingua. – Vol. 3 (1). – 74-88 p.
5. Nunan, D. (1999). Second Language Teaching & Learning. – Boston: Heinle& Heinle Publishers. – 330 p.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>28.01.2025</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>11.02.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>04.03.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Ülviyyə Hacıyeva</i>
	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.104>

DİSTANT TƏHSİLİN TƏTBİQİ İMKANLARI

Aygün İsmayılova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0003-1214-600X>
aygunismayilova2015@outlook.com

Xülasə

Qloballaşan dünyamız informasiya əsrinə keçdikdən sonra təhsil də yeni forma və məzmun əldə etməyə başladı. Yeni texnologiyalar distant təhsilin imkanlarını genişləndirdi. XXI əsrdə distant təhsil dedikdə bu, təhsiləyə öyrədilən məlumatın informasiya və kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə operativ çatdırılması, eyni zamanda öyrənilən materiallara testlər, məntiqi sxemlər, test-məşğələlər vasitəsilə nəzarətin artırılması və onlayn imtahanların götürülməsi kimi başa düşülür. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” təsdiq edilmişdir. Strategiyadakı dördüncü strateji istiqamət təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsasında təlim metodologiyasına uyğun infrastrukturun yaradılması, təhsil müəssisələri şəbəkəsinin rasionallaşdırılması və digər tədbirlərlə yanaşı, distant təhsil kimi tədbirləri də əhatə etmişdir. Beləliklə, distant təhsilin inkişafına dövlət dəstəyi strategiyada da öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: distant təhsil, təhsil islahatı, xarici dil, kommunikasiya, fəal təlim, dil mühiti.

POSSIBILITIES OF APPLICATION OF DISTANCE EDUCATION

Aygun Ismayilova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

After our globalized world moved into the information age, education began to acquire a new form and content. New technologies have expanded the possibilities of distance education. Distance education in the 21st century is

understood as prompt delivery of the information taught to the student through information and communication technologies, as well as increasing control over the studied materials through tests, logical schemes, test-exercises and taking online exams. The "State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan" was approved by the decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated October 24, 2013. The fourth strategic direction in the strategy included the creation of an infrastructure in accordance with the training methodology based on information and communication technologies in educational institutions, the rationalization of the network of educational institutions and other measures, as well as measures such as distance education. Thus, the state support for the development of distance education is also reflected in the strategy.

Key words: distance education, educational reform, foreign language, communication, active learning, language environment.

ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Айгюн Исмаилова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

После того, как наш глобализированный мир вступил в информационную эпоху, образование начало приобретать новую форму и содержание. Новые технологии расширили возможности дистанционного образования. Под дистанционным образованием в XXI веке понимают оперативную доставку обучаемому информации посредством информационно-коммуникационных технологий, а также повышение контроля над изучаемым материалом посредством тестов, логических схем, тестовых упражнений и сдачи онлайн-экзаменов. «Государственная стратегия развития образования в Азербайджанской Республике» была утверждена указом Президента Азербайджанской Республики от 24 октября 2013-го года. Четвертое стратегическое направление стратегии охватывало создание инфраструктуры в соответствии с методологией обучения на основе информационно-коммуникационных технологий в образовательных учреждениях, рационализацию сети образовательных учреждений и другие меры, а также такие меры, как дистанционное образование. Таким образом,

государственная поддержка развития дистанционного образования также отражена в стратегии.

Ключевые слова: дистанционное образование, образовательная реформа, иностранный язык, общение, активное обучение, языковая среда.

Giriş / Introduction

Azərbaycan Respublikasında təhsil islahatları Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərlik illərinə təsadüf edir. 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı" təsdiq olunduqdan sonra bütün təhsil sistemində, o cümlədən ali təhsil pilləsində islahatların məqsədyönlü və planauyğun aparılmasına başlanılmışdır. Aparılan islahatların nəticəsi olaraq, 10 il sonra ölkə Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı" tədrisin təşkilində Bolonya prinsiplərini əks etdirməklə bərabər, distant təhsili də əhatə etmişdir. Proqramın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planının 2.9-cu maddəsi məsafədən təhsilin təşkilini nəzərdə tutmuşdur [ADT, 2023].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" təsdiq edilmişdir. Strategiyada dördüncü strateji istiqamət təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsasında təlim metodologiyasına uyğun infrastrukturun yaradılması, təhsil müəssisələri şəbəkəsinin rasionallaşdırılması və digər tədbirlərlə yanaşı, distant təhsil kimi tədbirləri də əhatə etmişdir. Beləliklə, distant təhsilin inkişafına dövlət dəstəyi strategiyada da öz əksini tapmışdır.

"Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda distant təhsilin dəyərləndirilməsi. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda distant təhsil təhsilalma kimi göstərilib. Təhsil Qanunda "distant (məsafədən) təhsil – tədris prosesinin elektron, telekommunikasiya, proqram-texniki vasitələr əsasında təşkil olunduğu təhsilalma forması" kimi dəyərləndirilib [Bogomolov].

Son vaxtlar dünyanı təlatümə salan pandemiya ilə əlaqədar bir çox ölkələrin, o cümlədən ölkəmizin ali və orta ixtisas məktəblərində də ənənəvi təhsilin distant təhsillə əvəz olunmasına ehtiyac duyuldu. Koronavirus

pandemiyasının yayılması dünyada gözlənilməyən problemlər meydana gətirdi. İnsanların birbaşa ünsiyyətində və demək olar ki, bir çox müəssisələrin idarəedilməsində çətinliklər yarandı. Etiraf edək ki, koronavirus pandemiyası dövründə onlayn/distant təhsil təkcə Azərbaycanda deyil, bütün dünyada təhsil sistemini düşdüyü kritik situasiyadan xilas etdi. Bu böhran bizə təhsilin necə təşkil edilməsi haqqında yenidən düşünmək imkanı verdi. Əslində müasir təhsil forması olan distant təhsil ənənəvi təhsilə dəstək xarakteri daşıyır. Pedaqoji prosesdə distant təhsildə iki tərəf arasında əlaqəni telekommunikasiya və kompüter şəbəkələri vasitəsi ilə operativ, müntəzəm dialoq, əks-əlaqə əsasında, uzaq məsafədən həyata keçirilir.

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı. Artıq ölkəmizdə bu sahədə uğurlu distant və onlayn texnoloji əsaslara uyğunlaşan əməli işlər həyata keçirilib. İnformasiya texnologiyaları öz inkişafı ilə bəşəriyyətin alışıb olduğu zaman və məkan kimi fiziki məhdudiyyətləri ortadan qaldıraraq, mövcud dünyamıza yeni bir məna gətirdi. Bu gün istənilən yerdə və istənilən zamanda müasir kommunikasiya vasitələrindən istifadə edərək çalışmaq və fəaliyyət göstərmək mümkündür. Bu gün deyil bilirik ki, başqa ölkələrlə yanaşı, ölkəmizdə də kifayət qədər inkişaf etmiş təhsil infrastrukturuna vardır. Artıq bir neçə ildir Azərbaycanda da kompüter texnologiyasından geniş istifadə edilməyə başlanmışdır. Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyasından sonra bu sahədə işlər daha da gücləndirildi. Bu, təxminən 2000-ci ildən başlayaraq bu günə qədərki dövrü əhatə edir. İlk əvvəl insanlarda kompüter sahəsində, demək olar ki, çox az bilgilər var idi. Lakin zaman keçdikcə bu sahədə geniş bilgilər əldə edilməyə başlandı. Yaşadığımız dövrdə kompüter texnologiyasının təhsildə rolu çox genişləniib. Dünyada, o cümlədən Azərbaycanda istər ali təhsil ocaqlarında, istərsə də orta ümumtəhsil məktəblərində artıq bir çox dərslər kompyuterlə idarə olunur. Bu sahədə ilk vasitə kimi internetdən istifadə olunur [Karpenko, 2008].

Distant təhsilin xarakterik xüsusiyyətləri. Distant təhsilin xarakterik xüsusiyyətlərinə müəllimin yeni rolu, tədrisin keyfiyyətinə nəzarət, təlimdə fərqli vasitə və texnologiyalardan istifadə aiddir. Hazırda dünyada tələbələrə distant təhsil təklif edən universitetlərin çoxu “açıq universitet” adı altında fəaliyyət göstərir. Distant formatda keçilən dərslər adi universitetlərdə tədris olunan dərslər proqramından ciddi fərqlənmir. Distant təhsil zamanı tələbə və müəllim arasında ünsiyyət üz-üzə deyil, virtual olaraq məsafədən həyata keçirilir. Ayrılan vaxtın çox hissəsini tələbələr müstəqil şəkildə məşğul olurlar. Müəllimlər eyni zamanda daha çox tələbəni öyrədə bilirlər.

Distant təhsilin üstünlüklərindən biri də kommunikasiya keyfiyyətləri ilə bağlı psixoloji maneələri aradan qaldıran internet təchizatı olmaqla mobil olması, öyrənənin daim aktual məsələlərə çıxışını mümkün etməsidir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev “İndi biz XXI əsrdə yaşayırıq. XXI əsr yüksək texnologiyalar əsridir. Bu əsrdə hansı ölkə biliyə, savada, yeniliyə daha meyillidirsə, o ölkə öz maraqlarını təmin edəcəkdir” deməklə müasir təhsil vasitələri və onlardan istifadə etməklə bilik və bacarıqların əldə edilməsinin zəruriliyini vurğulamışdır. Müasir tədris formalarından istifadə edərək, həmçinin texnoloji avadanlıqlardan yararlanaraq bilik və bacarıqların əldə edilməsi də zamanın tələblərindən biridir [PDDT]. Distant təhsil zamanı onlayn dərslər prosesi bilavasitə dil öyrənənlərin ev mühitində keçirildiyindən mövcud vəziyyətlə əlaqədar olaraq valideynlərin də bu prosesdə iştirakını zəruri etmişdir. Hal-hazırda bu təhsil forması hamı üçün münasibdir. Bu, illər ötdükcə daha çox inkişaf edəcək müasir təhsil formasıdır. Distant təhsil, daha doğrusu, virtual öyrətmə sistemi dedikdə iştirakçısının coğrafi yerləşmə məkanından asılı olmayaraq, tədris prosesinin aparılmasının təmin edilməsi başa düşülür.

Virtual öyrətmə sistemlərinin əsas xüsusiyyətləri dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur: 1) Öyrədən və öyrənənlər arasında əlaqə yaradılması;

2) Özünüqiymətləndirmə və summativ qiymətləndirmə;

3) Tədris resurslarının və materiallarının çatdırılması;

4) Tələbələrə dəstək verilməsi. Tədris haqqında məlumat və tez-tez soruşulan suallar kimi materialların təmin edilməsi vasitəsilə öyrədən və öyrənənlər arasında əlaqə formalarını təşkil edə bilməsi;

5) Öyrənənlərin idarə edilməsi və izlənməsi. Yalnız istifadəçi adı və şifrələrlə təmin olunmaqla qeydiyyatdan keçmiş tələbələr kursa keçid edə bilirlər.

6) Qiymətləndirmənin analizi tələbələr və ya onların istifadə etdiyi materiallar əsasında virtual öyrətmə sistemi vasitəsilə həyata keçirilir;

7) Tələbələrin fərdi veb səhifələri, kurs işlərinin yığıldığı damcı qutuları (drop boxes), elektron xatırladıcılar və təqvimlərin olması;

8) Ardıcıl və şəxsiləşdirilə bilən görünüşə malik olması. Standart istifadəçi interfeysi tələbələr üçün asan başa düşülən və istifadə edilən olmalıdır. Kurslar rənglər, qrafiklər və loqolar vasitəsilə fərdiləşdirilir, lakin istifadə olunan vacib rejim dəyişilməz olaraq qalır;

9) Naviqasiya strukturunun mövcudluğu. Məlumatların strukturlaşdırılmış şəkildə çatdırılması standart naviqasiya alətlər paneli tərəfindən dəstəklənir. Virtual öyrətmə sistemində əksər proqram təminatı tələbələrin dərslər materiallarını

xətti ardıcılıqla yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Digərləri daha çevikdir və alternativ informasiya strukturlarını yerləşdirmə imkan verir.

Distant təhsilin proqram təminatları. Dünya təcrübəsində distant təhsili həyata keçirmək üçün əlverişli proqram təminatlarından SOOM, TEAMS, MOODLE (Modular – Object – Oriented – Dynamic – Learning – Environment) sistemlərini göstərmək olar. Bu sistemlər təhsil sahəsində onlayn mühit yaradaraq birgə öyrənmə üçün yeni proqramlar, onlayn kurslar və təlim fəaliyyətinə imkan verən, yüz minlərlə müəssisə və iş yerlərində istifadə olunan dünya miqyaslı açıq təlim platformalarıdır. Onların üstün cəhətlərindən biri pulsuz olmasıdır. Bunların vasitəsilə məsafədən təhsil, vebinarlar və online konfranslar həyata keçirmək mümkün olur.

Nəticə/Conclusion

Bu platformanın istənilən vaxt əlçatan olması, müəllim və tələbənin məsafədən rahat təmas qurması və müntəzəm olaraq tələbə aktivliyinin təmin olunmasına imkan verir. Bu da biz müəllimlərə məsafədən təhsil vermə və tələbələrə isə təhsil alma imkanı yaradır. Beləliklə, distant təhsilin imkanları hər bir kəs üçün böyükdür və əlçatandır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Azərbaycanca distant təhsil: vəzifələr, perspektivlər (2023) / “Şərq qapısı” qəzeti. – 06 dekabr.
2. Bogomolov, A.N. Scientific and methodological development of the virtual language environment for distance learning in a foreign language // İnternetresourse of the International Education Center of Moscow State University M.V.Lomonosov. URL:<http://www.dist-lern.ru>
3. Karpenko, M.P. (2008). Teaching M. // – SSU Publishing House.
4. Pandemiya dövründə distant təhsil: Üstünlükləri, çatışmazlıqları və ictimai fikir (2020). // TED.az.
5. Taylor, P., Maor, D. (2000). Assessing the efficacy of online teaching with the Constructivist On Line Learning Environment Survey // Proceedings of the 9th Annual Teaching Learning Forum. – 2-4 February. – Perth: Curtin University of Technology. – p.7.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 12.01.2025

Qəbul edilib 26.01.2025

Nəşrə tövsiyə edib Tamilla Vahabova

pedaqogika elmləri doktoru, dosent

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.123>

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ OYUN-TAPŞIRIQLARDAN İSTİFADƏ METODİKASI

Günay Aliyeva

baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://Orcid.org/0000-00015780-039X>

aliyevagunay79@yahoo.com

Xülasə

Bu gün Azərbaycanın dünyanın inkişaf etmiş ölkələri içərisində yer almasının bir göstəricisi qarşılıqlı iqtisadi, mədəni, sosial əlaqələrin genişlənməsidirsə, digər göstərici xarici dillərin tədrisi səviyyəsinin yüksəlməsi, ünsiyyət, dil əlaqələrinin yaranması, onlardan geniş şəkildə istifadə olunmasıdır. Müasir təhsilin əsas vəzifələrindən biri də kommunikativ vərdişlərə malik, xarici dildə ünsiyyət qurmağı bacaran şəxsiyyət formalaşdırmaqdır. Xarici dil vasitəsilə şagirdlər başqa xalqların mədəniyyətinə, yaşam tərzinə, milli-mənəvi dəyərlərinə hörmətlə yanaşır, tolerantlıq hissini formalaşdırırlar.

Xarici dil (ingilis dili) dərslərində ünsiyyət qurmaq, problem situasiya yaratmaq, intellektual inkişafa nail olmaq, dialoqa qoşulma bacarıqlarına yiyələnmək tələbi fənnin statusunun və vəzifəsinin dəyişdiyini şərtləndirir. Bu mənada xarici dilin (ingilis dili) məktəbdə tədrisi sonrakı dövrdə dil bacarıqlarına yiyələnmək üçün zəmin yaradır.

Açar sözlər: ingilis dili, tədris, interaktiv, oyun-tapşırıq, şagird--yönümlülük.

METHODOLOGY OF USING GAMES-TASKS IN ENGLISH LANGUAGE LESSONS

Gunay Aliyeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Today, one indicator of the place of Azerbaijan among the developed countries of the world is the expansion of mutual economic, cultural, and social

relations, while another indicator is the improvement in the level of foreign language teaching, the emergence of communication and language ties, and their widespread use. One of the key tasks of modern education is to shape individuals who possess communicative skills and are capable of communicating in a foreign language. Through a foreign language, students develop respect for other nations' cultures, lifestyles, and national-spiritual values, while also fostering a sense of tolerance.

In English language lessons, the demand to establish communication, create problem situations, achieve intellectual development, and acquire skills for engaging in dialogue reflects a change in the status and objectives of the subject. In this context, teaching English in schools lays the foundation for acquiring language skills in the subsequent period.

Key words: English language, teaching, interactive, game-task, student-centered.

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИГР-ЗАДАНИЙ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Гюнай Алыева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Сегодня одним из показателей места Азербайджана среди развивающихся стран мира является расширение взаимных экономических, культурных и социальных связей, а также повышение уровня преподавания иностранных языков, установление коммуникации, возникновение языковых связей и их широкое использование. Одной из основных задач современного образования является формирование личности, обладающей коммуникативными навыками и способной к общению на иностранном языке. С помощью иностранного языка учащиеся развивают уважение к культуре, образу жизни и национально-духовным ценностям других народов, а также формируют чувство толерантности.

Требование установления общения, создания проблемных ситуаций, достижения интеллектуального развития и овладения навыками участия в диалоге на уроках иностранного языка (английского языка) обуславливает изменение статуса и задач предмета. В этом контексте преподавание

иностранного языка (английского языка) в школе закладывает основу для освоения языковых навыков в будущем.

Ключевые слова: английский язык, преподавание, интерактив, игра-задание, ориентированность на ученика.

Giriş / Introduction

Azərbaycan təhsilinin dünya təhsilinə integrasiyası və Bolonya deklarasiyasının müddəaları pedaqoji sahədə islahatların aparılmasını, yeni məzmun və texnologiyalarla təkmilləşdirilməsini tələb edir. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda qarşıya qoyulmuş vəzifələr nəinki müəllimdən, pedaqoji prosesin hər bir üzvü qarşısında məsuliyyətli, yaradıcı və tənqidi təfəkkürə malik olmaq vəzifəsini qoyur.

Təhsilin yenilənməsi uğrunda görülən işlər təlimin koqnitivliyini inkişaf etdirməklə yanaşı, nəticəyönlülük, kreativlik yaratmağa xidmət edir. Bu bacarıqları inkişaf etdirmək və müasir təhsil funksiyaları baxımından daha çox kompetensiyalar formalaşdırmaq üçün fənlərin tədrisinə maraq yaratmaq, onu şagirdlərin tələblərinə uyğun qurmaq günümüzün təhsil fəlsəfəsinin başlıca vəzifəsidir. Təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və onu müasir dünyanın standartlarına uyğunlaşdırmaq üçün yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi, dərsin “təkcə özünün elmi-nəzəri səviyyəsinə görə deyil, həm də pedaqoji konsepsiyasına – yeni pedaqoji təfəkkür ölçüləri ilə qurulmasına görə müasir” (Ə.Əlizadə) olması hədəf kimi qarşıda durur.

Ənənəvi təlimdə dərslər şablon xarakter daşıyır, şagirdlər nəzəri biliklərlə yüklənir, bacarıq və səriştələrin formalaşdırılması arxa planda qaldığından şagirdlərin hər hansı bir fənnə maraqları zəifləyir, təlimin keyfiyyəti aşağı düşürdü. Təcrübəli müəllimlər peşəkarlıqla yeni dərslər modelləri qurmağa çalışır, dərslər sxematiklikdən, standart qalıbdan çıxarır, şagirdlərin fəallığına nail olurdular. Təbii ki, belə dərslər şagirdləri də həvəsləndirir, onlarda öyrənmə marağı ilə yanaşı, tətbiqetmə bacarıqlarını da gücləndirirdi.

Xarici dil (ingilis dili) fənni üzrə təlim nəticələrinin reallaşdırılması. Orta ümumtəhsil məktəblərində aparıcı fənlərdən biri də xarici dil (ingilis dili) fənnidir. Ənənəvi təlimdə xarici dil (ingilis dili) öyrədilərkən daha çox qrammatik qaydaların əzbərlənməsinə diqqət yetirilir, nitq bacarıqlarına o qədər də fikir verilmirdi. Dilin tədrisi ünsiyyət yaratmağa deyil, nəzəri biliklərin mənimsənilməsinə hədəflənirdi. Xarici dil tədris proqramında digər fənlərdən biri kimi öyrədilir, yalnız xarici dil ixtisası üzrə ali məktəblərdə qəbul imtahanına salınırdı. Orta məktəbdə keçilən

mövzular əsasında şablon mətn nümunələrini əzbərləyib mətn qurmaqla abituriyentlər ali məktəbə qəbul olurdular. Sərbəst fikir ifadə etmə, dialoq qurmaq qənaətbəxş deyildi. Halbuki dilin əsas funksiyasının ünsiyyət vasitəsi olduğunu nəzərə alırıqsa, bu dili öyrənməkdə də əsas məqsəd ünsiyyət qurma bacarığıdır və bu fənnin əhəmiyyəti “dil bacarıqlarına yiyələnmək, kommunikativ vərdişləri inkişaf etdirmək, asudə vaxtını səmərəli təşkil etmək, sosial tələbatı ödəmək, şəxsi və intellektual inkişafa nail olmaq, ömrü boyu öyrənmək, mədəniyyətlərarası dialoqa və qloballaşma prosesinə qoşulmaqdır” [Heydərova, 2019:119].

Yeni təhsil proqramına əsasən birinci sinifdən tədrisinə başlanılan xarici dil dərslərində təlim nəticələrinin reallaşdırılması fənn müəllimindən xüsusi peşəkarlıq – ünsiyyət mədəniyyəti, pedaqoji etika, psixoloji qabiliyyətlər, orijinal yanaşma, tədqiqatçılıq bacarığı, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından isitfadə, rəqəmsal bacarıqlar və s. tələb edir. Xarici dil (ingilis dili) fənni üzrə təlim nəticələri ibtidai təhsil səviyyəsi (I-IV siniflər), ümumi orta təhsil səviyyəsi (V-IX siniflər) və tam orta təhsil səviyyəsi (X-XI siniflər) üzrə reallaşdırılır. Hər üç səviyyədə şagirdlər Dinləyib-anlama, Danışma, Oxu və Yazı məzmun xətləri üzrə dinlədikləri fikrin məzmununu izah etmək, kiçik həcmli mətnləri oxuyub anlamaq, fikrini sadə formada yazılı ifadə etmək, oxuduğu mətnə əsas fikri müəyyənləşdirmək, sadə süjetli mətnlər qurmaq və digər bacarıqlara yiyələnirlər.

Qeyd olunan məzmun xətləri şagirdlərdə müstəqil düşüncə, liderlik bacarıqları, dünyaya çıxma bilmək, tolerantlıq, səriştəlilik formalaşdırır. Yeni nəsil dərsləklərdə nəzəri biliklərin praktik bacarıqlara çevrilməsi Avropa standartlarına uyğunlaşdırılsa da, müəllimdən xüsusi dərslər formaları, rəngarəng üsullar, kommunikativ bacarıqların inkişafını şərtləndirən yeni texnologiyaların tətbiqi əsas gözləntidir. Digər tədris fənlərindən fərqli olaraq, xarici dil fənni daha çox praktik bacarıqları inkişaf etdirir; kommunikativ yönümlülük, sadə nitq etiketlərindən yerində istifadə, fikrini planlaşdırmaq və eyni fikri müxtəlif formalarda ifadə etmək, müzakirələrə qoşulmaq, layihə və təqdimatlar hazırlamaq şagirdlərin yiyələnməli olduqları zəruri bacarıqlardır.

Xarici dil (ingilis dili) dərslərində oyun-tapşırıqlardan istifadə metodikası.

Xarici dil (ingilis dili) dərslərində, xüsusilə aşağı siniflərdə şagirdlərin söz ehtiyatını artırmaq məqsədilə oyun-tapşırıqlardan istifadə edilməsi məqsəduyğundur. Oyun şagirdlərin uşaqlıqdan sevdidi, qavradığı və sevə-sevə həyata keçirdiyi bir prosesdir. K.D.Uşinskinin təbirincə, “uşaq üçün həqiqi həyat çox mürəkkəbdir, o, burada heç bir müstəqilliyə malik deyildir. Oyunda isə o öz qüvvəsini tətbiq edir, yoxlayır. O öz yaratdığı üzərində müstəqil olaraq hakimlik edir” [Uşinski, 1998:342]. Pedaqog və

psixoloqlardan A.Makarenko, Jan Piaje, D.Elkonin uşaqların məntiqi düşünmə, koqnitiv inkişaf bacarıqlarının oyunlarda formalaşdığını etiraf etmişlər. Oyunda hər bir uşaq özünün fərdi potensial imkanlarını nümayiş etdirməklə yanaşı, həm də yoldaşlarına münasibətini dəyişir, davranışlarını idarə edir və s.

Xarici dil (ingilis dili) dərslərində tətbiq edilən oyun-tapşırıqlar didaktik mahiyyət daşıyır. Şagirdlər bu oyunda fiziki hərəkətləri unudub zehni fəaliyyətə köklənir, müqayisə aparır, nəticə çıxarır, ümumiləşdirmələr aparırlar. Müəllim əvvəlcədən bu oyuna hazırlaşmalı, lazım olan vəsaitləri (bunlar şəkil, oyuncaq və s. ola bilər) şagirdlərlə birgə hazırlamalı, ya da hazırlamaq üçün öncədən tapşırılmalıdır. “Oyun-tapşırıqların üstünlüyü ondadır ki, bu zaman passiv şagird qalmır, hamı həvəslənir, nəyi bacardısı etməyə, deməyə səy göstərir” [ÜTTM, 2016:87]. Oyun-tapşırıqların bir üstün cəhəti də odur ki, bu dərs tipi sinifdə, məktəb həyatında, muzeydə, parkda da keçilə bilər. Oyun-tapşırıqlar zamanı müəllim tapşırıqların rəngarəngliyinə, şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün sualların məzmununa diqqət yetirməli, mətnin məzmununun mənimsənilməsində yeni sözlərin öyrənilməsini nəzərə almalıdır. İbtidai siniflərdə şagirdlər rəqəmləri, rəngləri öyrənir. Xarici dil (ingilis dili) təlimində Dinləyib-anlama və Danışma məzmun xətti üzrə əsas və alt standartlar belədir:

1.1.2. Adımı eşitdiyi əşya və hadisələri şəkillərdə seçir, göstərir.

1.1.3. Əşya və hadisələri eşitdiyi əlamətlərinə görə fərqləndirir.

2.2.3. Şəkildə əks olunan əşya və hadisələri öyrəndiyi sözlər əsasında təsvir edir.

Bilikləri möhkəmləndirmək məqsədilə belə bir oyun-tapşırıqdan istifadə edilir: müəllim şagirdlərə müxtəlif rənglərdə əşyalar göstərir: qırmızı bayraq, yaşıl alma, sarı top, ağ vərəq, narıncı narıngi, qəhvəyi qələm, qara pencək, səma təsviri, yaşıl yarpaq və s. Şagirdlər əşyaların rəngini onlara verilmiş kartların üzərinə qeyd edir. Bu oyun həm şagirdlərin rəngləri bir-birindən ayırd etmələrini dəqiqləşdirir, həm də şəkildə gördüklərini ifadə etməyə imkan yaradır.

İnteraktiv təlim üsullarından Oyun-tapşırıqlar dərsi həm qruplarla, həm də siniflə keçməyə imkan verir. III sinifdə məzmun xətlərinə Oxu (3-cü məzmun xətti) əlavə edilmişdir. İlk dəfə olaraq III sinifdə uşaqlar ingilis dilində hərf birləşmələri, sözləri və cümlələri düzgün oxuyur: 3.1.1., 3.1.2. alt standartları oxu qabiliyyətləri, düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələnməni nümayiş etdirir, ünsiyyət qurmaq bacarığını formalaşdırır. Müəllim “Özünü təqdim etmə” oyununda lövhəyə feillər yazır: yaşamaq, oxumaq, adlanmaq, xoşlamaq, sevmək, istəmək, getmək və s. Şagirdlər lövhədəki feillərlə cümlələr qurur:

Mənim adım Ülviyyədir.
Mən Bakıda yaşayıram.
Mən məktəbdə oxuyuram.
Mən həkim olmaq istəyirəm.
Mn anamı çox sevirəm.
Mən şəkil çəkməyi xoşlayıram və s.

Daha sonra həmin cümlələri dəftərə yazmaqla 4.1.1. standartını reallaşdırmış olurlar. Oyun-tapşırıq şagirdlərin həm şifahi, həm də yazılı nitq qabiliyyətlərinin inkişafına geniş imkan yaradır.

IV sinif Danışma məzmun xəttinin 2.2.1 standartında “Zaman və məkanla bağlı anlayışları adlandırır” verilmişdir. Müəllim sayları ifadə edən sözləri və şagirdlərin saati bilib-bilmədiklərini ddəqiqləşdirmək üçün “Divar saati” oyun-tapşırıqdan istifadə edir. Bu dərsin məktəb həyatında yaxud bir meydançada keçirilməsi daha məqsəduyğundur. Şagirdlər 2 qrupa ayrılır, bir qrup saati, ikinci qrup dəqiqələri təmsil edərək saatin əqrəbləri rolunu oynayır. Yerə böyük bir saat şəkli çəkilir, müəllim saati deyəndə hər qrupdan bir nəfər – biri saati, biri dəqiqəni saatin üzərində göstərmək üçün şəkildə yerləşir. Bu zaman hər iki qrup komandasına xal qazandırmaq üçün diqqətli olmalıdır; əgər şagirdlərdən kimsə saati düz, digəri dəqiqəni səhv göstərsə, qruplar da buna görə xal qazanır.

saat 12 tamamdır – It's 12 o'clock.

IX sinifdə ... mətni üzrə mövzunun mənimsədilməsini oyun-tapşırıqla həyata keçirmək olar. IX sinif məzmun xətləri üzrə standartlar müəyyənləşdirilir:

- 1.1.1. Müraciətdə ifadə olunan fikrə münasibət bildirir.
- 2.1.1. Fikrini müxtəlif nitq vahidlərindən istifadə etməklə ifadə edir.
- 2.1.3. Fikirlərini müqayisələr aparmaqla izah edir.
- 3.1.4. Oxuduğu mətnin məzmununa münasibət bildirir.

Oyun-tapşırıq belə adlanır: “Şəklin üstünə vurmaq”.

Müəllim şagirdləri 2 qrupa bölür və üzbəüz əyləşmiş hər qrupun qarşısına şəkillər düzür. Bu şəkillər mətnə adı çəkilən əşyalar, yerlər, adamlar, meyvələr və s. ola bilər. Qruplar tapşırığın icrası zamanı diqqətli olmalı, söz biliklərini nümayiş etdirməlidirlər. Müəllim şəkli adlandıranda qruplar əllərini şəklin üzərinə qoymalıdır. Daha tez tərpənən şagird öz qrupuna bal qazandırır.

Nəticə/Conclusion

Orta məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi ilə şəxsiyyətyönümlü təlim prosesinin əsası qoyulur, təlim nəticələrinin reallaşdırılması sərbəst nitqin, sərbəst düşüncənin şifahi və yazılı şəkildə ifadə olunmasına istiqamətlənir. Lakin təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bu gün şagirdlərin xarici dil (ingilis dili) bilik və bacarıqları və fənnin tədrisinin keyfiyyət göstəricisi test tapşırıqlarının cavablarına görə dəyərləndirilir. Linqvistik biliklərin daha güclü “ötürülməsi” praktik nitq qabiliyyətlərini üstələyir. Kurikulumun tələbinə uyğun olaraq, fənnin nəticəyönümlülüyünün zəif olması isə “kommunikativ təlimin psixoloji mühitinə yaradılmasında müəllim və şagirdlərin rolunun düzgün müəyyən olunmaması, şagirdlərin şifahi nitq prosesinə az cəlb edilməsi, kommunikativ çalışmaların tətbiqi üzrə dərslərdəki çətinliklər və s. olmuşdur ki, bunlar da ingilis dilinin məhz gözlənilən səviyyədə mənimsənilməsinə gətirib çıxarmışdır” [Heydərova, 2017:119].

Bu gün xarici dilin (ingilis dili) tədrisində həyat üçün zəruri bilik və bacarıqlara yiyələnmə, lüğət ehtiyatının zənginliyi, dinləyib-anlama və yazılı nitq bacarıqları, əsas qrammatik anlayışların mənimsənilməsi və nitq bacarıqlarının formalaşdırılması interaktiv təlim texnologiyaları vasitəsilə təmin olunur.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Əlizadə, Ə., Sultanova, İ. (2008). Müasir təhsildə taksonomiyalar: elmi nəticələri və milli kurikulum / “Kurikulum”. – Bakı: – № 2, s.16-21.
2. Heydərova, F. (2017). İngilis dilində nitq bacarıqlarının formalaşmasına xidmət edən çalışmalar sistemi / Tədris resurslarının hazırlanması: müasir yanaşmalar. – Bakı: “Vahid-M” MMC. – 172 s.
3. Hüseynzadə, G. (2016). İngilis dili fəni üzrə qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanması təcrübəsindən / Məktəbdaxili qiymətləndirmə: tədqiqatlar, nəticələr. – Bakı: ARTPI Təhsil Texnologiyaları Mərkəzi. – 250 s.
4. Qurbanov, V. (2014). Dil təlimində integrasiya və integrativ nəticələr haqqında / “Elmi əsərlər” jurnalı. – Bakı: – №2, s.87-91.
5. Mehrobov, A., Əliyev, A. (2005). Ümumi orta təhsildə məzmun islahatları və yeni texnologiyalardan istifadənin məqsəd və vəzifələri // “Təhsil problemləri” qəzeti. – Bakı: – 11-20 dekabr.
6. Məcidov, S., Abbasova, Z. (2009). Concepts of curriculum and purposes of curriculum study / “Azərbaycan məktəbi” jurnalı. – Bakı: – № 4, s.36-40.
7. Müasir təhsildə innovativ yanaşmalar (2016) / Nəşrə hazırlayan: İ.Cəbrayilov. – Bakı: ARTPI Təhsil Texnologiyaları Mərkəzi. – 250 s.
8. Ümumtəhsil fənlərinin tədrisi məsələləri (2016). /Nəşrə hazırlayan B.İbadova. – Bakı: “ŞAHİN-NB” MMC. – 374 s.
9. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər) (2012) / Nəşrə hazırlayanlar: A.Əhmədov, Ə.Abbasov, İ.Cavadov. – Bakı: Mütərcim. – 402 s.
10. Ушинский К.Д. (1998). Педагогические сочинения. В 6 т. Т.1 // сост. С.Ф.Егоров. – Москва: Педагогика. – 640 с.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>09.01.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>25.01.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Nazilə Abdullazadə</i>
<i>pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.1501>

İSPAN TƏHSİL SİSTEMİNİNDƏ ÖNƏ ÇIXAN XÜSUSLAR*

Mirvari Qasimova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0001-5404-9799>

qasimovamirvari@gmail.com

Xülasə

Məqalə pedaqoji kadr hazırlığında Avropa təhsil sisteminin araşdırılması, əsasən filologiya sahəsində Almaniya, İspaniya və Macarıstan respublikalarında təhsil sisteminin, tədqiqata əsaslanan yeni məzmunlu tədrisin araşdırılmasını və Azərbaycanın pedaqoji yönümlü universitet və kolleclərində kadr potensialının inkişafına təkan vermək üçün əldə edilmiş nəticə və qənaətlərin tətbiqi imkanlarını araşdırmaq məqsədini hədəfləyən qrant layihə qarşısında qoyulmuş məsələlərin icrası çərçivəsində ərsəyə gəlmişdir.

Məqələdə Avropanın təhsil məkanında təlim və tədris özünəxas xüsusiyyətləri – strukturu, təşkili və tətbiqi mexanizmi ilə seçilən İspaniya dövlətinin təhsil sistemində ümumi nəzər salınır. Ölkədə təhsilin təşkili barədə ümumi fikir formalaşdırmaq və peşəkar kadr hazırlığının təhsil pillələri ilə əlaqəsi məsələsini öyrənmək tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifəsi kimi müəyyən edilmişdir. Bu mənada ispan təhsil sistemini təşkil edən təhsil pillələri səciyyəvi cəhətləri ilə təsvir edilir, hər bir təhsil səviyyəsini digərindən fərqləndirən məqamlar təhlilə cəlb olunur və təhsil səviyyələri üzrə təlim və tədrisi təşkil etmək səlahiyyəti qazanan pedaqoji kadrların hazırlanması prosesinə ümumi vəziyyətin təsiri məsələsi araşdırılır.

Açar sözlər: mərkəzləşdirilməmiş, təhsil sistemi, təhsil səviyyəsi, tədris, peşə təlimi.

HIGHLIGHTS OF THE SPANISH EDUCATION SYSTEM

Mirvari Gasimova

Azerbaijan State Pedagogical University

*Bu iş Azərbaycan Elm Fondunun maliyyə dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir - Qrant №AEF-MCG-2022-1 942)-12/12/5-M-12

Abstract

The article is the output of the research within the framework of the grant project that aims to investigate the European educational system in the preparation of pedagogical personnel, mainly in the field of philology, the educational system in the republics of Germany, Spain and Hungary, the investigation of research-based teaching with new content, and the possibility of applying the results and conclusions in pedagogically oriented universities and colleges of Azerbaijan to stimulate the development of personnel potential.

The article provides an overview of the Spanish education system, which stands out for its unique characteristics – structure, organisation and application mechanism in the European educational space. Forming a general idea about the organisation of education in the country and studying the issue of the relationship between the training of professional staff and the educational levels are defined as the main goal and task of the research. In this sense, the article describes the academic levels that make up the Spanish education system with their characteristics, gives an analysis of the features that distinguish each educational level from the other, and the issue of the influence of the general situation on the process of training pedagogical personnel who have the authority to organize training and education at the educational levels is investigated.

Key words: decentralized, education system, levels of education, training, vocational education.

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ИСПАНСКОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Мирвари Касумова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Статья является результатом исследования в рамках грантового проекта, целью которого является изучение европейской образовательной системы в подготовке педагогических кадров, в основном в системе образования в республиках Германии, Испании и Венгрии в области филологии, а также преподавания и обучения новому содержанию на основе исследования. Оценка возможности применения полученных результатов и выводов в педагогически ориентированных университетах и колледжах

Азербайджана для стимулирования развития человеческих ресурсов также входит в число вышеупомянутых целей проекта.

В статье дается обзор испанской системы образования, которая выделяется своими уникальными характеристиками - структурой, организацией и механизмом применения в европейском образовательном пространстве. Формирование общего представления об организации образования в стране и изучение вопроса взаимосвязи подготовки профессиональных кадров с образовательными уровнями определены в качестве основной цели и задачи исследования. В этом смысле в статье описываются академические уровни, составляющие испанскую систему образования, с их характеристиками, дается анализ особенностей, отличающих каждый образовательный уровень от другого, а также исследуется вопрос влияния общей ситуации на процесс подготовки педагогических кадров, имеющих полномочия по организации обучения и воспитания на образовательных уровнях.

Ключевые слова: децентрализованный, система образования, уровни образования, обучение, профессиональное образование.

Giriş / Introduction

İspan təhsil sisteminin mərkəzləşdirilməmiş strukturu onun önə çıxan xarakterik xüsusiyyətlərindən biri hesab edilir. Bu o deməkdir ki, ispan təhsil sistemində təhsil ixtisasları Baş Dövlət Administrasiyası (Təhsil və Peşə Təhsili Nazirliyi) və muxtar bölgələrin hər birinin səlahiyyətli orqanları və onların müvafiq Təhsil Departamentləri arasında bölüşdürülür. İspaniyada təhsil sistemi milli hökumət və İspaniyanın 17 muxtar bölgəsinin hər birinin ayrı-ayrı hökumətləri tərəfindən formalaşdırılır. İspan təhsil sistemi 1978-ci ildə qəbul edilmiş İspaniya Konstitusiyasının 27-ci maddəsini genişləndirən və ölkədə təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını hədəf götürən “Üzvi Qanun” (*Ley Orgánica para la mejora de la calidad educativa LOMLOE*) ilə tənzimlənir [5] Son olaraq 2020-ci ildə sözügüdən qanuna edilən dəyişikliklər ölkədə təhsilin vahidliyinə və birliyinə zəmanət verir, milli kvalifikasiyaların müəyyən edilməsi, məzmun və qiymətləndirmə meyarları arasındakı əlaqənin adekvat izahı, təhsilin müxtəlif mərhələlərinin tənzimlənməsi üçün dövlət və regionallar arasında əməkdaşlığı tənzimləyir. *Buna əsasən* İspaniya hökuməti muxtar icmalar və digər xalqlarla başlıca olaraq qanunvericilik, struktur və əməkdaşlıq məsələlərinə nəzarət edir, muxtar bölgələrə bağlı icmalar isə öz ərazilərində təhsilin bütün

digər aspektləri üçün, məsələn, kurikulum ümumi mərkəzi qaydalar çərçivəsində muxtar icmalar və məktəblər tərəfindən işlənib hazırlanması, həyata keçirilməsi və inkişaf etdirilməsi, maliyyə və kadrların idarə edilməsi və s. bu kimi məsələlərə məsuliyyət daşıyır.

İspan təhsil sisteminin strukturu. İspaniyada təhsil sistemi beş mərhələyə bölünür. Bunlar məktəbəqədər təhsil, *ibtidai* təhsil (ibtidai məktəb və orta məktəbin birinci ilinin İspan ekvivalenti olan *Primaria* (6-12 yaş), *təməl orta* (*Secundaria* -12-16 yaş), *tam orta* (16-18) və *ali* təhsil (18 yaşdan yuxarı) olmaqla fərqləndirilir. İbtidai və orta məktəb təhsili 6-16 yaş arası bütün uşaqlar üçün məcburi və pulsuzdur. Orta təhsili başa vurduqdan sonra tələbələr buraxılış şəhadətnaməsi alaraq bəlli şərtləri yerinə yetirdikləri təqdirdə ali təhsilini davam etdirə bilirlər. Qeyd etdiyimiz hər bir təhsil səviyyəsi özünəxas xüsusiyyətləri və tələbləri ilə seçilir. Belə ki, təlim və təhsilin ilk mərhələsinə baxdıqda, ölkədə uşaq bağçası və məktəbəqədər təhsilin tamamilə istəyə bağlı olduğunu görürük. Bağça təlimi (*guarderia*) və ya qəyyumluq adətən dövlət tərəfindən *maliyyələşdirilmir*, yəni valideynlər/qəyyumlar uşaqları bağçaya aparmaq üçün ödəniş etməlidirlər. Uşaq bağçaları üç yaşına qədər uşaqları qəbul edir. Məktəbəqədər təlim və təhsil müəssisələri isə əksinə, pulsuzdur və altı yaşa qədər uşaqları qəbul edir. Bu müddət ərzində uşaqlar fiziki və əqli bacarıqlarını inkişaf etdirir, oxumağı, yazmağı və əlifbanı öyrənirlər. Bu mərhələ uşaqlara çoxsaylı təməl real həyat bacarıqlarını öyrətdiyi üçün akademik səviyyə hesab edilmir.

İbtidai təhsilə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, bütün inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğu kimi, İspaniyada da ibtidai təhsil məcburidir. Təhsilin bu pilləsi 6 yaşından başlayaraq 12 yaşadək davam edir və hər biri 2 il davam edən üç dövrədən ibarətdir. Təhsilin bu mərhələsi pulsuzdur və tələbələr adətən dil (və ya dillər), riyaziyyat, ədəbiyyat, təbiət elmləri, ictimai elmlər və incəsənət kimi ümumi fənləri öyrənirlər. Şagirdlər ibtidai siniflərdə bədən tərbiyəsi dərsləri də keçirlər. İbtidai təhsil şagirdlərə geniş spektrli mövzular təklif etməklə onların gələcəkdə xüsusi fənn oriyentasiyalı maraqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir. İbtidai təhsil boyu şagirdlərə hər bir fənn üzrə qiymət verilir və hər rübün sonunda tələb olunan qiymətləri/nəticələri əldə etməyən şagird həmin ili təkrar oxumalı olur. İcbari orta təhsil (*Educación Secundaria Obligatoria*) İspaniya təhsil sisteminin üçüncü mərhələsidir və məcburidir. İspaniyada 12-16 yaş arası şagirdlərin cəlb edildiyi bu təhsil pilləsində dövlət məktəbləri, özəl məktəblər və ya dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən özəl müəssisələr təlim və tədrisi təşkil etmək hüququna malikdir. İbtidai təhsildən

fərqli olaraq, orta təhsil yalnız iki mərhələdən ibarətdir; birinci mərhələ ilk 3 ili əhatə etdiyi halda (13-15 yaş), ikinci mərhələ yalnız 4-cü ili (16 yaş) əhatə edir. Orta təhsildə tələbələr ibtidai təhsildə keçdikləri fənnləri (ədəbiyyat, riyaziyyat, tarix, biologiya və coğrafiya, musiqi və s.) daha yüksək səviyyədə öyrənməyi davam etdirirlər və ilin sonunda kifayət qədər bal toplaya bilməyən şagirdlər həmin ili təkrar keçməli olurlar. İspaniyada icbari orta təhsili qənaətbəxş nəticələrlə başa vuran tələbələrə Orta Təhsil Məzun Sertifikatı və ya Məktəb Sertifikatı verilir. *Tam orta* təhsilə gəldikdə isə, İspaniyada orta məktəb təhsilinin bu pilləsi tələbələr üçün istəyə bağlıdır. Təhsilin bu pilləsində şagirdlər 11 və 12-ci siniflərdə həm məcburi (ispan dili və ədəbiyyatı, birinci xarici dil (ingilis dili), riyaziyyat I, riyaziyyat II, sosial elmlərə istiqamətlənmiş riyaziyyat I, Latın dili I və s.), həm də seçmə (musiqi təhlili, ikinci xarici dil, tətbiqi anatomiya İKT, bədii rəsm, din, idarəetmə və idarəetmənin əsasları, musiqi və rəqs tarixi, psixologiya, sosiologiya, qrafika və plastik İncəsənət (Dulusçuluq, hekəltəraşlıq və s.) fənn blokları üzrə təhsillərini davam etdirirlər. Göründüyü kimi, bu siniflər üzrə müəyyənləşdirilmiş proqramı uğurla başa vuran şagirdlər ali təhsilə başlamaq üçün tam hazırlıq görmüş olurlar.

İspaniyada ali və peşə təhsilinə keçid. İcbari orta təhsili başa vurduqdan sonra tələbələr daha 2 il oxuyaraq onlara universitet təhsili almaq hüququ verən tam orta təhsil sertifikatı olan İspan Bakalavriyatını (*Bachillerato*-nu) almağı və ya ixtisaslı əmək bazarında iştirak etmək imkanı verəcək peşə təhsilinə baş vurmağı seçə bilirlər. İspan Bakalavriyatı sertifikatı tələbələrə universitetə daxil olmaq və ali təhsilin sonrakı pillələrinə keçmək imkanı verir. İspan Bakalavriyatı qazandıqdan sonra tələbələr peşə təhsili almağı və ya universitetə qəbul üçün "*Selectividad*" kimi tanınan imtahanı verməyi seçə bilirlər. Ali təhsil verən universitetlər *Bachillerato* sertifikatı almış və "*Selectividad*" kimi tanınan universitetə qəbul imtahanlarından keçmiş namizədləri qəbul edirlər. *Selectividad* iki hissədən ibarətdir: hər kəs üçün məcburi olan "ümumi" bölmə və tələbələrin akademik maraqlarına əsaslanan və nəzəri cəhətdən istəhyə bağlı olan "xüsusi" bölmə. *Selectividad*dan tələbə maksimum 14 bal qazana bilir və tələbələrin orta ümumi qiyməti hesablanarkən 60%-i "*Bachillerato*"dakı ortalama, 40%-i isə "*Selectividad*"a əsaslanılır.

Peşə təhsilinə gəldikdə isə, İspaniyada peşə təhsili (*Ciclos Formativos*) hər biri iki il olmaqla üç mərhələdə təşkil edilir

I. Təməl səviyyə peşə proqramları 15 yaşında olan tələbələr üçün nəzərdə tutulur və ümumi orta təhsil proqramına paralel olaraq həyata keçirilərək təhsili

tərk etmək riski olan şagirdlərə təməl peşə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulur və iki ilin sonunda şagird orta təhsilin aşağı pilləsini bitirməsini təsdiq edən sertifikat və təməl peşə təhsili sertifikatı qazanır.

II. Orta səviyyəli peşə proqramları (*Grado Medio*), icbari təhsildən sonra 16 yaşında başlayayır. bilər. Bunlar əsasən texniki ixtisaslaşma qazandırır və bakalavr (ümumi orta təhsilindən sonrakı qazanılan) təhsilinə və ya Ali peşə təhsilinə yol açır.

II. İrəli səviyyəli peşə proqramları (*Grado Superior*), ali dərəcə texniki ixtisaslaşma qazandırır, universitet və qeyri universitet, məsələn, ali peşə təhsili ni özündə birləşdirir. Məzunlar müvafiq qəbul proseduru vasitəsilə bakalavr pilləsinə keçə bilirlər.

Tələbələr bünövrə peşə təhsili verən və hər biri iki il davam edən *Grado Medio* və ya *Grado Superior*-u aldıqdan sonra əlavə iki il də peşə təhsili üzrə bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər. Sonuncu pillə isə tələbə yalnız 18 yaşına çatdıqda başlaya bilər və hətta İspan Bakalavriyatından keçmiş tələbələr də peşə təhsili almaq istəsələr bu proqrama daxil ola bilirlər. İspaniyada 76 universitetdən ali təhsil dərəcəsi almaq mümkündür ki, onlardan 50-si dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir [3; 6;7]

Nəticə/Conclusion

İspaniyanın təhsil sistemi həm milli vahidliyi, həm də regional uyğunlaşmanı təmin edən qeyri-mərkəzləşdirilmiş struktur ilə xarakterizə olunur. 6-16 yaş arası uşaqlar üçün icbari və pulsuz təhsil təklif etməklə İspaniya ibtidai və orta təhsildə əlçatanlığı və keyfiyyəti prioritetləşdirir. Sistem tələbələrə icbari təhsildən sonra İspan Bakalavriyatı almaqla ali təhsil keçid etmək, ixtisaslaşdırılmış texniki təlim üçün peşə təhsili kimi bir çox özünüinkişaf və peşə seçimi imkanları təklif edir. Həm ümumi, həm də peşə təhsilinə ciddi diqqət yetirilməsi tələbələrə ali təhsilə davam etmək və ya peşə təhsilinə keçid imkanları yaradır ki, bu da öz növbəsində onların əmək bazarına dərhal daxil olmasını, ixtisaslaşmış işçi qüvvəsi kimi yetişməsini təmin edir. İspaniyanın müxtəlifliyi təmin edən strukturlaşdırılmış təhsil çərçivəsi onun müasir dünyanın dəyişən tələblərinə cavab verən hərtərəfli, bacarıqlı və rəqabətədavamlı işçi qüvvəsini inkişaf etdirmək öhdəliyini əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Amparo de Dios Tronch "Brief Summary of the History of Education in

Spain. General Regime Educational System”, Journal of Orthopedics and Physiotherapy. <https://oaskpublishers.com/assets/article-pdf/brief-summary-of-the-history-of-education-in-spain-general-regime-educational-system.pdf>

2. Carmen Tovar Sánchez, Ma Goretti Alonso de Castro Verónica Díez Girado PIRLS 2021 ENCYCLOPEDIA. <https://www.educacionfpydeportes.gob.es/dam/jcr:03a87481-f56e-4cd9-b750-0f4d62586cd2/spain.pdf>

3. European Comission: Educationand Training Monitor. <https://op.europa.eu/webpub/eac/education-and-training-monitor-2023/en/country-reports-spain.html>

4. Jefatura del Estado «BOE» núm. 106, de 04 de mayo de 2006 Referencia: BOE-A-2006-7899 Ley Orgánica 2/2006, de 3 de mayo, de Educación

5. <https://www.studying-in-spain.com/plan-your-studies/spanish-education-system/>

6. https://en.wikipedia.org/wiki/Spanish_education_system

Məqalə tarixəsi

Daxilolub 18.02.2025

Düzəlişə göndərilib 23.02.2025

Qəbul edilib Könül Səmədova
filologiya elmləri doktoru, dosent

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.142>

AKADEMİK YAZININ ƏHƏMİYYƏTİ: ƏNƏNƏVİ VƏ ONLAYN TƏDRİS METODLARI

Aynur Miriyeva

müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/000-0033155-464X>

miriyeva575@gmail.com

Xülasə

Akademik yazı ciddi qaydalar və kompetensiyalara əsaslanan xüsusi yazı sahəsidir və işgüzar ünsiyyətdə də geniş tətbiq edilə bilər. Akademik yazının strukturu giriş, əsas hissə və nəticədən ibarət olmaqla konkret qaydalara əsaslanır. Onlayn akademik yazı kursları texnologiyadan geniş istifadə etməklə tələbələrin yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Parafraz etmə bacarıqları akademik yazının əsas tələblərindən biri olaraq tələbələrə sistemli şəkildə öyrədilir. Onlayn və üz-üzə akademik yazı təhsili arasında fərqlər mövcud olsa da, hər iki metodun özünəməxsus üstünlükləri var. Akademik yazı tədrisinin keyfiyyətini artırmaq üçün müasir texnoloji vasitələrin integrasiyası və interaktiv metodlardan istifadə vacibdir.

Açar sözlər: akademik yazı, onlayn təhsil, parafraz, esse, metod, texnologiya.

THE IMPORTANCE OF ACADEMIC WRITING: TRADITIONAL AND ONLINE TEACHING METHODS

Aynur Miriyeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Academic writing is a specialized field based on strict rules and conventions, and it is widely applied in business communication. The structure of academic writing consists of an introduction, a main body, and a conclusion, following specific guidelines. Online academic writing courses help students develop writing skills by utilizing technology. Paraphrasing skills are one of the

key requirements of academic writing and are systematically taught to students. Although there are differences between online and face-to-face academic writing education, both methods have their own advantages. To improve the quality of academic writing instruction, it is essential to integrate modern technological tools and use interactive methods.

Key words: academic writing, online education, paraphrasing, essay, method, technology.

ВАЖНОСТЬ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА: ТРАДИЦИОННЫЕ И ОНЛАЙН-МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ

Айнур Мириева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Академическое письмо – это особая область письма, основанная на строгих правилах и конвенциях, оно широко применяется в деловом общении. Структура академического письма состоит из введения, основной части и заключения, следуя определённым правилам. Онлайн-курсы академического письма помогают студентам развивать навыки письма с использованием технологий. Навыки перефразирования являются одним из ключевых требований академического письма и систематически преподаются студентам. Хотя существуют различия между онлайн и очным обучением академическому письму, у каждого метода есть свои преимущества. Для повышения качества преподавания академического письма важно интегрировать современные технологии и использовать интерактивные методы.

Ключевые слова: академическое письмо, онлайн-обучение, перефразирование, эссе, метод, технология.

Giriş / Introduction

Akademik yazı standart mətnin yazılmasına şərait yaratmaq üçün müxtəlif akademik yazı növlərini tənzimləyərək hazırlanmış ciddi qaydalar və konvensiyalara əsaslanan xüsusi yazı sahəsidir. Beləliklə, məqsədlərindən asılı olmayaraq, akademik məqalələr müzakirə olunan məqamların formatı, təşkili, strukturu və təqdimatına əsasən xarakterizə olunur. Buna görə də akademik yazı müəyyən bir sxemə uyğun olaraq müxtəlif akademik məsələləri diskussiya etmək

üçün effektivdir. Bununla belə, akademik məqalələr yazmaq üçün təkmilləşdirilmiş bacarıqlar təkcə universitetdə akademik yazının inkişafı üçün deyil, həm də işgüzar ünsiyyət üçün vacibdir. Akademik məqalələrin yazılması üçün istifadə olunan standartlar yazılı işgüzar ünsiyyətə də uğurla uyğunlaşdırıla bilər.

Beləliklə, işgüzar ünsiyyət və biznes planlarının işlənilib hazırlanması üçün akademik yazının aydın və ciddi strukturuna, məqalənin məqsədinin düzgün vurğulanmasına, tutarlı dəlil və məlumatlarla dəstəklənən güclü arqumentlərə ehtiyac vardır. Çünki qeyd olunan amillər effektiv biznes planının yazılması və dəqiq rəyin bildirilməsi üçün vacibdir.

Akademik yazının strukturu və əhəmiyyəti. Şəxsi məzmunlu yazışmaların, məsələn, dost-tağırlara ünvanlanan yazının bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu cür yazı, adətən, qeyri-formal olur. Bu isə o deməkdir ki, burada orfoqrafiya qaydalarını, punktuasiyanı (durğu işarələrinin yerli-yerində işlənməsi) və yaxud qrammatik qaydaları gözləməyə o qədər də ehtiyac yoxdur (hərçənd bunlara əməl etsək, oxucumuz bizə minnətdar ola bilər).

- Qeyri-formal yazı üslubu şəxsi tanışlıqlar üzərində qurulan münasibətlər fonunda olduğundan və siz də yazınızı ünvanladığınız şəxsi tanıdığınızdan, sözləri qısa yazı bilərsiniz. Şəxsi məzmunlu yazışmadan fərqli olaraq, akademik yazıda proses xeyli fərqli olur; burada konkret yazı strukturu tələb olunur. Məsələn, giriş, əsas hissə və nəticə. Bu sadə strukturu bütün akademik yazı formatlarında görmək olar.

Akademik yazıda giriş paraqrafı oxucunu mövzunun ümumi xarakteri ilə tanış edir, daha sonra isə müzakirə edilən mövzu yazının əsas hissəsində müzakirə edilir və qiymətləndirilir. Girişdə siz çox qısa və aydın şəkildə, mövzu ilə bağlı mövqeyinizi, məsələyə münasibətinizi bir-iki cümlədə bildirir, daha sonra tutduğunuz mövqeyi yazının əsas hissəsində bir neçə paraqrafda işıqlandırır və ya ətraflı şəkildə izah edirsiniz. Nəhayət, son paraqrafda – nəticədə siz qeyd etdiyiniz əsas məqamları, fikirləri yekunlaşdırmalısınız. Əlbəttə ki, bütün məqamları əhatə etməyə də bilərsiniz. Nəticə ilə əlaqəli tövsiyə xarakterli paraqraf isə yazınızı müraciət edilən mövzu ilə bağlı gələcək fikirlərə yönəltmək, akademik yazı işinizin gələcəkdə daha fərqli aspektlərdə işlənməsi üçün önəmli rol oynayır [<https://azkurs.org/pars>].

Ümumiyyətlə, bir qayda olaraq, ali təhsil müəssisələrində yazılan akademik işlərdəki formatlara qısaca nəzər salsaq, aydın olur ki, onlar formal struktura riayət edirlər.

Akademik yazı ilə digər yazı janrları arasında ikinci fərq isə nəşr edilmiş yazılardan götürülən sitatlarla bağlıdır.

- Əgər siz akademik yazıda hər hansı bir argument irəli sürürsünüzsə, fikrinizi mövzu üzrə yazı nəşr etdirmiş bir və ya bir neçə müəllifin mövqeyi ilə əlaqələndirərək əsaslandırmanız gözlənilir.

- Əslində, digər müəlliflərin işlərindən sitat gətirmək akademik yazının əsas şərtlərindən biridir, çünki bu, sizin mövzu ilə əlaqədar ədəbiyyatı oxuduğunuzu, ideyaları anladığınızı, bu ideyalar və digər müxtəlif perspektivlərdən öz yazı işinizdə istifadə etdiyinizi göstərir [Khattala, 2021:245].

Üçüncüsü, akademik yazıda siz hər zaman orfoqrafiya qaydalarına, punktuasiyaya və qrammatik standartlara əməl etməlisiniz. Çünki dostunuzdan fərqli olaraq, oxucunuz böyük ehtimal ki, sizdən fərqli bir şəxsdir və sizin nəyə işarə etdiyinizi heç də hər zaman bilməyə bilər. Bu səbəbdən də fikirlərinizi yazıda aydın ifadə etməyiniz çox önəmlidir. Düşüncənin ifadə olunmasında fikir aydınlığını qoruyub saxlamaq və ikimənalılıqdan uzaq olmaq üçün punktuasiya, eyni zamanda qrammatik qaydalar akademik yazıda böyük önəm daşıyır [Canbay, 2022:467].

Onlayn və üz-üzə akademik yazı təhsili: müqayisə. İngilis dili beynəlxalq səviyyədə *lingua franca* kimi qəbul edildiyindən ali təhsil müəssisələrində əsas tədris vasitələrindən biri hesab olunur. Bir çox universitetlərdə ingilis dili kursları tələbələrin akademik mühitə uyğunlaşmasına kömək etmək məqsədi daşıyır. Yüksək reytingli universitetlərdə, xüsusilə də ingilis dilində təhsil alan bakalavr tələbələri üçün intensiv birillik ingilis dili proqramı tətbiq edilir. Bununla yanaşı, qeyri-təməl kurslar da tələbələrə akademik bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Belə kursların əsas məqsədi təkcə dil öyrətmək deyil, eyni zamanda tələbələrə akademik oxu və yazı bacarıqlarını səmərəli üsullarla aşılamaqdır. Bu kurslar həftədə üç saat olmaqla on beş həftə davam edir və tələbələr akademik yazı janrlarını öyrənir, o cümlədən səbəb-nəticə və mübahisəli esselərin yazılması prosesinə yiyələnirlər.

Bu kurslarda tələbələr yazı prosesinin müxtəlif mərhələlərində iştirak edir və esse yazmağa başlamazdan əvvəl mövzu seçimi və ilkin eskizlərin hazırlanması mərhələsindən keçirlər. Proses boyu müəllimlər tərəfindən konstruktiv rəy verilir, tələbələrin yazıları yoxlanılır və yekun qiymətləndirmə aparılır. Daha sonra tələbələr 1200 sözdən ibarət kurs işi yazaraq akademik tədqiqat bacarıqlarını tətbiq edirlər. Bütün bu proseslər tələbələrin ixtisaslarına

uyğun mövzu seçməsi və akademik mətn yazmaq üçün tələb olunan bacarıqları inkişaf etdirməsinə yönəlmişdir.

Tədris prosesində texnologiyadan geniş istifadə olunur. Müəllimlər Blackboard kimi onlayn tədris platformalarından istifadə edərək dərsləri təşkil edir, materialları və qiymətləndirmələri sistemə yükləyir, tələbələr isə Safeassign, Turnitin və digər akademik vasitələrdən yararlanırlar. 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyasına cavab olaraq universitetlər onlayn təhsilə keçdi və bu, Blackboard, MS Teams, WebEx kimi platformaların daha geniş istifadəsinə gətirib çıxardı. Universitet rəhbərliyi bütün dərsləri vahid sistemdə cəmləşdirmək üçün Blackboard Collaborate Ultra platformasını əsas platforma kimi seçdi. Bununla yanaşı, tələbələrin akademik yazı bacarıqlarını daha effektiv inkişaf etdirməsi üçün müxtəlif onlayn resurslardan istifadə etmək imkanı yaradıldı.

Akademik yazı kurslarında tələbələrə parafraz etmə bacarıqları da öyrədilir. Bu proses APA istinad üslubuna uyğun olaraq tədricən həyata keçirilir və tələbələr aşağıdakı addımları izləyir:

- Tanıma müzakirəsi;
- Parafrazlaşdırılmış cümlə nümunələrinin təqdimatı;
- Parafraz strategiyalarının izahı;
- Qrup işi vasitəsilə parafrazlaşdırma;
- Cüt iş formasında parafraz tətbiqi;
- Fərdi parafraz fəaliyyəti;
- Qısa formativ qiymətləndirmə [Monroe, 2022:150].

Bu metodlar tələbələrin parafrazın mahiyyətini dərk etməsinə və akademik mətnlərdə bu bacarıqları tətbiq etməsinə kömək edir. Müəllimlər bu prosesdə tələbələrin yazılarında parafraz strategiyalarını uğurla istifadə etmələrini təmin etmək üçün düzəldici rəy verirlər. Tələbələr əvvəlcə qrup və cüt işində iştirak edərək parafrazı öyrənir, daha sonra isə fərdi tapşırıqlarla öz bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Sınıfdəki qarşılıqlı əlaqə və müəllimin geribildirimi parafraz prosesinin uğurla mənimsənilməsinə töhfə verir.

Onlayn tədris metodları akademik yazı dərslərində üz-üzə dərslərlə müqayisədə həm üstünlüklər, həm də çətinliklər təqdim edir. Üz-üzə dərslərdə tələbələr arasında sosial qarşılıqlı əlaqə daha yüksək olduğu halda, onlayn mühitdə bu münasibətlər məhdudlaşır. Sinxron onlayn dərslər tələbələrə interaktiv iştirak imkanı yaratsa da, bəzi hallarda iştirak səviyyəsi aşağı olur. Bununla yanaşı, onlayn akademik yazı kursları müəyyən üstünlüklər də təqdim edir. Məsələn, texnoloji vasitələrdən istifadə dərslər materiallarının saxlanması və

istənilən vaxt yenidən nəzərdən keçirilməsinə imkan yaradır. Keçmiş dərslərin qeydə alınması tələbələr üçün təkrar baxış və təcrübə imkanı təmin edir. Eyni zamanda, akademik yazı prosesində nümunələrin rolu böyükdür və bu nümunələrin onlayn platformalar vasitəsilə paylaşılması tələbələrin yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə kömək edir.

Nəticə/Conclusion

Akademik yazı tədrisi üçün onlayn sistemlər vaxt və məkan baxımından müəyyən üstünlüklər yaradır. Tələbələr fiziki məkan dəyişmədən dərslərə qoşula bilir və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün əlavə vaxt qazana bilirlər. Bununla belə, onlayn təhsil zamanı tələbələrin irəliləyişinin dəqiq izlənməsi və qiymətləndirilməsi üz-üzə dərslərlə müqayisədə daha mürəkkəb ola bilər. Müəllimlər tələbələrin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün onlayn platformaların imkanlarından daha effektiv şəkildə istifadə etməli və akademik yazı prosesində tələbələrin aktiv iştirakını təmin etməlidirlər.

Ümumilikdə, onlayn akademik yazı kurslarının inkişafı üçün müasir texnoloji alətlərin tədris prosesinə daha effektiv inteqrasiyası tələb olunur. Müəllimlər tələbələrin yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün onlayn platformalarda interaktiv metodlardan istifadə etməli və tələbələr arasında sosial qarşılıqlı əlaqəni artırmaq üçün qrup və cüt işləri təşkil etməlidirlər. Beləliklə, akademik yazı tədrisinin keyfiyyəti yüksələ bilər və tələbələr akademik mühitdə uğur qazanmaq üçün vacib bacarıqlara yiyələnmə bilirlər.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Canbay, Mehmet Orkun (2022). A Quantitative Study on Process Based Writing: Reflections on the Transition into Academic Writing // QU-IRB Google Scholar: – p.1100.
2. Khattala, Asma (2021). Methodology of Academic Writing (MOAW) Lessons for Master's students Research Gate // Lesson 2. – Revision Part 2. – p.704.
3. Monroe, Aaron (2022). Major Challenges and Possible Solutions // Teaching Academic Writing Online. Research Gate. – Chapter 24. – p.165 .
4. https://azkurs.org/pars_docs/refs/31/30174/30174.pdf

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>14.02.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>05.03.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Tamilla Vahabova</i>
	<i>pedaqogika elmləri doktoru, dosent</i>

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.111>

ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНОГО МНЕНИЯ У СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ПРИМЕНЕНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ

Айтан Сулейманова

преподаватель

школа Азербайджанской дипломатической академии

*докторант Азербайджанского государственного педагогического
университета*

<https://ORCID.org/0009-0003-9064-6859>

asuleymanova@ada.edu.az

Резюме

Формирование научного мировоззрения у студентов является важнейшим компонентом современного образования, обеспечивающим развитие у учащихся не только академических знаний, но и критического мышления, творческих способностей и навыков решения проблем. Применение интерактивных методов обучения играет ключевую роль в этом процессе, активно вовлекая учащихся в процесс обучения. Эти методы способствуют сотрудничеству, общению и активному участию, которые необходимы для более глубокого понимания научных концепций и теорий. Интерактивные методы, такие как групповые дискуссии, тематические исследования, моделирование и проблемное обучение, побуждают студентов применять научные принципы на практике. сценариев, улучшая их аналитические способности и способности принимать решения. Этот практический подход помогает студентам преодолеть разрыв между теоретическими знаниями и практическим применением, способствуя более глубокому и прочному пониманию предмета. Более того, интерактивные методы способствуют развитию обучения, основанного на запросах, когда учащиеся мотивированы задавать вопросы, исследовать различные точки зрения и оспаривать существующие знания. Включение этих методов также помогает удовлетворить различные стили обучения, позволяя учащимся по-разному взаимодействовать с научным контентом, который соответствует их индивидуальным предпочтениям.

Ключевые слова: научное мировоззрение, интерактивные методы, критическое мышление, навыки решения проблем, сотрудничество, коммуникация, активное участие, обучение на основе запросов.

İTERAKTİV METODLARIN TƏTBİQİ PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ ELMİ FİKRİN FORMALAŞDIRILMASI İMKANLARI

Aytən Süleymanova
Azərbaycan Diplomatik Akademiyası

Xülasə

Tələbələrdə elmi dünyagörüşün formalaşdırılması müasir təhsilin ən vacib komponentidir və bu, tələbələrin yalnız akademik biliyinin deyil, həm də tənqidi düşüncə, yaradıcılıq qabiliyyətləri və problem həll etmə bacarıqlarının inkişafını təmin edir. İnteraktiv öyrənmə metodlarının tətbiqi bu prosesdə mühüm rol oynayır və tələbələri öyrənmə prosesinə aktiv şəkildə cəlb edir. Bu metodlar əməkdaşlıq, kommunikasiya və fəal iştirakın təşviq edilməsinə kömək edir ki, bu da elmi konseptlərin və nəzəriyyələrin daha dərin başa düşülməsi üçün vacibdir. İnteraktiv metodlar, məsələn, qrup müzakirələri, mövzu üzrə tədqiqatlar, modelləşdirmə və problem əsaslı öyrənmə tələbələri elmi prinsipləri praktik ssenarilərdə tətbiq etməyə təşviq edir, onların analitik qabiliyyətlərini və qərar vermə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu praktik yanaşma tələbələrə nəzəri biliklərlə praktik tətbiq arasında olan boşluğu aradan qaldırmağa kömək edir və mövzunun daha dərinləndirilməsinə başa düşülməsinə töhfə verir. Üstəlik, interaktiv metodlar tələbələrdə tədqiqata əsaslanan öyrənmənin inkişafına kömək edir və onları suallar verməyə, fərqli baxışları araşdırmağa və mövcud bilikləri şübhə altına almağa motivasiya edir. Bu metodların daxil edilməsi həmçinin müxtəlif öyrənmə üslublarını təmin etməyə kömək edir və tələbələrin fərdi üstünlüklərinə uyğun olaraq elmi məzmunla qarşılıqlı əlaqəyə girməsinə imkan yaradır.

Açar sözlər: elmi dünyagörüş, interaktiv metodlar, tənqidi düşüncə, problem həll etmə bacarıqları, əməkdaşlıq, kommunikasiya, fəal iştirak, tədqiqata əsaslanan öyrənmə.

POSSIBILITY OF FORMATION OF SCIENTIFIC OPINION IN STUDENTS IN THE PROCESS OF APPLICATION OF INTERACTIVE METHODS

Aytan Suleymanova
Azerbaijan Diplomatic Academy

Abstract

The formation of a scientific worldview among students is the most important component of modern education, which ensures the development of students not only academic knowledge, but also critical thinking, creative abilities and problem solving skills. The use of interactive learning methods plays a key role in this process, actively involving students in the learning process. These methods promote cooperation, communication and active participation, which are necessary for a deeper understanding of scientific concepts and theories. Interactive methods, such as group discussions, thematic studies, modeling and problem-based learning, encourage students to apply scientific principles in practice. scenarios, improving their analytical abilities and ability to make decisions. This practical approach helps students to overcome the gap between theoretical knowledge and practical application, contributing to a deeper and deeper understanding of the subject. Moreover, interactive methods contribute to the development of inquiry-based learning, when students are motivated to ask questions, explore different points of view, and challenge existing knowledge. The inclusion of these methods also helps to satisfy different learning styles, allowing students to interact with the scientific content in different ways, which corresponds to their individual preferences.

Key words: scientific outlook, interactive methods, critical thinking, problem-solving skills, collaboration, communication, active participation, inquiry-based learning.

Введение/Introduction

Современное образование находится в постоянной динамике и требует от педагогов поиска эффективных методов и подходов для повышения качества обучения и формирования у студентов навыков, необходимых в быстро меняющемся мире. Одним из важнейших аспектов обучения является формирование у студентов научного мировоззрения – системы взглядов, которая основывается на объективных знаниях, критическом мышлении и способности к самостоятельному анализу. Научное мировоззрение позволяет студентам не только усваивать фактический материал, но и развивать способность к глубокому осмыслению явлений, процессов и закономерностей, происходящих в окружающем мире.

Традиционные методы преподавания, основанные на пассивном восприятии информации, всё меньше соответствуют современным требованиям. В условиях стремительного технологического прогресса и всеобщей цифровизации образование должно быть адаптировано к новым реалиям, чтобы подготовить студентов к решению сложных задач, которые они могут встретить в своей профессиональной деятельности. В этом контексте “всё более актуальным становится применение интерактивных методов обучения, которые способствуют активному участию студентов в учебном процессе, развитию их критического и творческого мышления” [Беляева, 2022:108]. Интерактивные методы обучения – это формы и технологии образовательного процесса, направленные на усиление взаимодействия между преподавателем и студентами, а также между самими студентами. Такие методы включают в себя активные и интерактивные формы обучения, такие как дискуссии, работа в малых группах, проблемное обучение, ролевые игры, кейс-стади и другие. Эти подходы позволяют студентам не просто усваивать информацию, но и применять её на практике, что способствует более глубокому пониманию предмета и развитию навыков, востребованных на современном рынке труда. “Особенно важно применение интерактивных методов в обучении естественно-научным дисциплинам, где студенты должны не только запоминать факты, но и развивать аналитические способности, умение проводить эксперименты и делать выводы на основе полученных данных” [Фролова, 2019:60]. В этом контексте интерактивное обучение способствует формированию у студентов научного подхода к решению проблем, способности к самостоятельным исследованиям и критической оценке информации.

Интерактивные методы обучения также способствуют развитию коммуникативных навыков, что является неотъемлемой частью научного мировоззрения. В процессе дискуссий, работы в группах и выполнения совместных проектов студенты учатся выражать свои мысли, аргументировать свою точку зрения и слушать мнения других. Эти навыки крайне важны не только для научной работы, но и для любой профессиональной деятельности, связанной с принятием решений и решением сложных задач. Кроме того, использование интерактивных технологий в обучении, таких как онлайн-платформы, виртуальные лаборатории и симуляции, открывает новые возможности для

формирования научного мировоззрения. “Технологии позволяют студентам моделировать сложные процессы, которые невозможно воспроизвести в реальной жизни, что расширяет их понимание предмета и помогает развивать навыки анализа и синтеза” [Гринченко, 2020:75]. Важным аспектом применения интерактивных методов является то, что они способствуют индивидуализации обучения. Каждый студент может принимать участие в учебном процессе на своем уровне, получать обратную связь и корректировать свои знания и навыки. Это особенно важно в условиях разнообразия студентов по уровню подготовки, мотивации и стилям обучения. Интерактивные методы позволяют преподавателям создавать условия для успешного обучения каждого студента, что в конечном итоге способствует формированию у них научного мировоззрения.

В условиях быстрого развития технологий и информационных потоков студенты сталкиваются с необходимостью не только усваивать фактические данные, но и анализировать информацию, принимать решения и решать сложные задачи. Применение интерактивных методов обучения становится все более востребованным инструментом, так как способствует активному вовлечению студентов в процесс обучения и развитию их аналитических способностей. Важность исследования состоит в том, чтобы определить, какие методы наиболее эффективны для формирования научного мировоззрения у студентов [Шестакова, 2023:79].

Проблема формирования научного мировоззрения у студентов с применением интерактивных методов достаточно актуальна, однако существует ограниченное количество работ, которые систематически рассматривают данный процесс в контексте современных образовательных технологий. Хотя в педагогической литературе существует множество исследований, посвященных общим методам интерактивного обучения, более детализированное рассмотрение их влияния на развитие научного мышления и восприятия студентов требует дальнейшего изучения. “Важной задачей становится углубленное изучение эффективности различных интерактивных методов и их влияния на формирование научного мировоззрения у студентов различных уровней подготовки и интересов” [Гончарова, 2019:120].

Целью данного исследования является анализ возможностей формирования научного мировоззрения у студентов в процессе применения

интерактивных методов обучения. Для достижения этой цели необходимо решить следующие задачи:

1. Изучить теоретические подходы к формированию научного мировоззрения в образовательном процессе.
2. Проанализировать существующие интерактивные методы обучения и их влияние на студентов.
3. Выявить наиболее эффективные методы интерактивного обучения, способствующие развитию критического и научного мышления у студентов.

Современное образование требует постоянного поиска новых методов и подходов, которые не только способствуют эффективному усвоению учебного материала, но и развивают у студентов критическое мышление, аналитические способности и научное мировоззрение [Соколова, 2021:205]. В условиях стремительного развития технологий и изменения образовательных процессов всё большую актуальность приобретают интерактивные методы обучения. Эти методы, основанные на активном участии студентов в образовательной деятельности, позволяют не только передавать знания, но и формировать у студентов умение решать сложные задачи, анализировать информацию и самостоятельно делать выводы. Целью данного литературного обзора является анализ современных исследований, посвященных интерактивным методам обучения и их роли в формировании научного мировоззрения у студентов. В обзоре рассматриваются работы, опубликованные в последние пять лет, которые предлагают различные подходы к применению интерактивных технологий, а также оценивают их эффективность в образовательном процессе.

Таблица 1. Влияние интерактивных методов на развитие навыков критического мышления у студентов

Методы обучения	Количество студентов, отметивших улучшение критического мышления (%)	Средний балл успеваемости студентов
Групповые дискуссии	78%	4.2
Кейс-стади	84%	4.5
Проблемное обучение	80%	4.3
Рольевые игры	67%	4.0
Симуляции	73%	4.1

Источник: Гринченко, С.В. "Интерактивные технологии в образовании: теория и практика". – Москва: Просвещение, 2020.

Первая таблица представляет собой результаты опроса студентов относительно того, как различные интерактивные методы обучения способствуют развитию их критического мышления. Согласно данным, кейс-стади и проблемное обучение оказываются наиболее эффективными в этом плане, так как 84% и 80% студентов соответственно отметили улучшение своих навыков критического мышления. Средний балл успеваемости студентов, использующих данные методы, также высок – 4.5 и 4.3 балла по 5-балльной шкале. Групповые дискуссии, хоть и показали немного более низкий процент (78%), также продемонстрировали значительное влияние на развитие критического мышления. Интересно, что ролевые игры и симуляции получили относительно меньшие проценты (67% и 73% соответственно), что может свидетельствовать о том, что эти методы более эффективны для развития других навыков, таких как коммуникативные или организационные способности, но не столь существенны для критического мышления.

Таблица 2. Влияние различных интерактивных методов на уровень вовлеченности студентов

Метод обучения	Уровень вовлеченности (по 5-балльной шкале)	Количество студентов, участвовавших в исследовании
Групповая работа	4.8	50
Онлайн-симуляции	4.6	40
Проектное обучение	4.7	45
Виртуальные лаборатории	4.5	35
Интерактивные лекции	4.3	60

Источник: Иванов, А.В., Никитина, О.Е. "Цифровая трансформация в образовании: проблемы и решения". – Санкт-Петербург: Питер, 2021.

Вторая таблица показывает результаты исследования уровня вовлеченности студентов при использовании различных интерактивных методов обучения. Групповая работа, проектное обучение и онлайн-симуляции получили самые высокие оценки (4.8, 4.7 и 4.6 балла соответственно). Это может объясняться тем, что данные методы требуют активного участия студентов, что способствует более глубокой вовлеченности в учебный процесс. Виртуальные лаборатории также продемонстрировали высокий уровень вовлеченности (4.5 балла), что может быть связано с возможностью проведения сложных экспериментов в интерактивной форме. Интерактивные лекции, хотя и остаются эффективными (4.3 балла), получили несколько более низкие оценки по сравнению с другими методами, что может свидетельствовать о том, что студенты предпочитают более активные формы обучения, где они могут непосредственно взаимодействовать с материалом и друг с другом.

Таблица 3. Результаты опроса студентов о предпочтениях в интерактивных методах обучения

Предпочтительный метод обучения	Количество студентов (%)	Основные причины выбора
Групповая работа	35%	Легче обмениваться идеями
Кейс-стади	25%	Помогает решать реальные задачи
Проблемное обучение	20%	Развивает аналитическое мышление
Рольевые игры	10%	Увлекательный процесс обучения
Виртуальные лаборатории	10%	Доступ к сложным экспериментам

Источник: Фролова, Е.В. "Современные подходы к интерактивному обучению в высшей школе". – Москва: Юрайт, 2019.

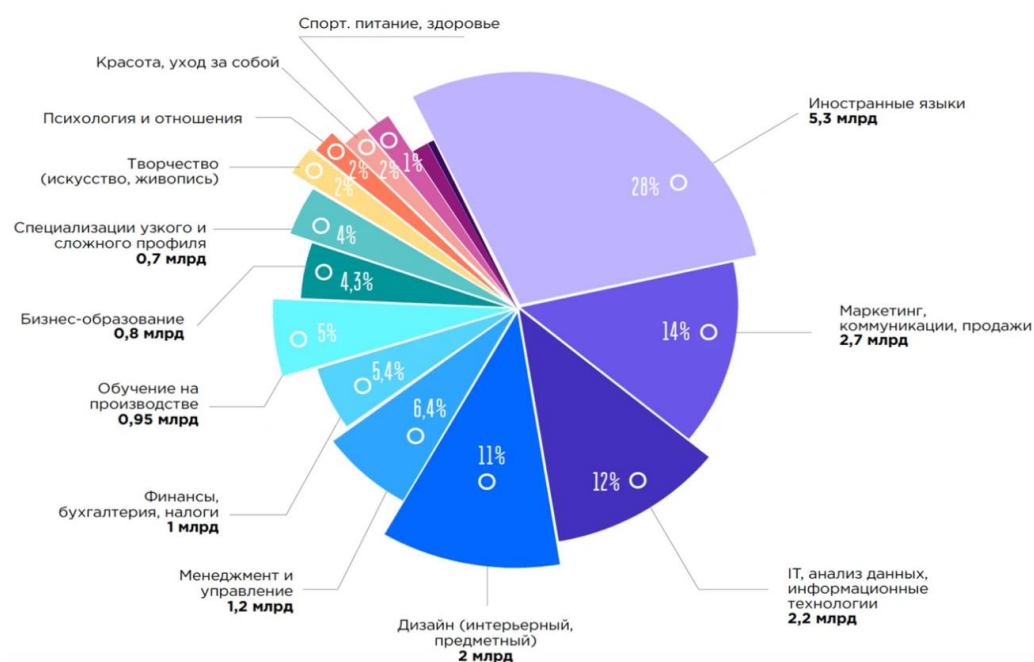
Третья таблица демонстрирует результаты опроса, проведенного среди студентов с целью выяснить их предпочтения в отношении различных интерактивных методов обучения. Групповая работа оказалась самым предпочтительным методом (35%), что можно объяснить тем, что она дает студентам возможность свободно обмениваться идеями и работать в команде, что способствует лучшему усвоению материала. Кейс-стади также

были высоко оценены (25%) за свою практическую направленность, которая позволяет студентам применять теоретические знания для решения реальных проблем. Проблемное обучение заняло третье место (20%), так как оно развивает аналитическое мышление студентов, что делает его важным инструментом в образовательном процессе. Ролевые игры и виртуальные лаборатории получили по 10% предпочтений студентов, что указывает на их меньшую популярность по сравнению с другими методами, однако эти методы остаются важными для студентов, которые ценят практическую работу и доступ к экспериментам, которые невозможно реализовать в реальных условиях.

Формирование научного мировоззрения у студентов через использование интерактивных методов обучения является важной и актуальной задачей современного образовательного процесса. В условиях стремительного развития технологий и увеличения объема информации, традиционные методы преподавания, основанные на передаче фактических знаний, становятся недостаточными для подготовки студентов к решению сложных задач и самостоятельному анализу. Интерактивные методы обучения, которые предполагают активное участие студентов в учебном процессе, способствуют более глубокому усвоению материала и развитию у студентов критического мышления. Одним из ключевых преимуществ интерактивных методов является то, что они создают условия для активного взаимодействия между студентами и преподавателями. Студенты становятся активными участниками учебного процесса, принимают участие в обсуждениях, анализе кейсов, решении практических задач и ролевых играх. Этот подход стимулирует их к самостоятельному поиску информации, формулированию вопросов и выработке решений, что способствует развитию навыков критического мышления и научного анализа. Одним из наиболее эффективных интерактивных методов является кейс-стади, который позволяет студентам работать с реальными или смоделированными ситуациями, требующими применения теоретических знаний на практике. Этот метод развивает не только аналитические способности студентов, но и их умение принимать решения в условиях неопределенности. Работа в группах, обсуждение различных точек зрения и коллективное решение проблем способствуют формированию у студентов навыков командной работы, что также является важным элементом научного мировоззрения. Еще одним важным интерактивным методом является проблемное обучение. Этот подход основан на постановке перед

студентами сложных проблем, которые требуют поиска нестандартных решений и применения междисциплинарных знаний. Проблемное обучение помогает студентам развивать способность к системному мышлению, так как они учатся рассматривать проблему с разных сторон, анализировать ее причины и возможные последствия, а также предлагать обоснованные решения.

Рисунок 1. Популярные направления обучения и их влияние на развитие научного мышления у студентов

Источник: Беляева, Т.Г. Интерактивные методы обучения: современные педагогические технологии. – Казань: Казанский университет, 2022.

Возможности формирования научного мировоззрения у студентов в процессе применения интерактивных методов обучения напрямую связаны с использованием современных подходов к образованию и разнообразия образовательных программ. Представленная диаграмма иллюстрирует интересы и предпочтения студентов в различных направлениях профессионального образования, что можно интерпретировать как запрос на развитие специфических знаний и навыков в определенных областях.

Согласно диаграмме, значительная часть студентов отдает предпочтение изучению иностранных языков (28%), маркетинга, коммуникаций и продаж (14%), а также информационных технологий и анализа данных (12%). Это говорит о высокой востребованности программ, развивающих аналитическое мышление и способность к критической оценке информации – ключевых элементов научного мировоззрения. Интерактивные методы, такие как групповая работа, кейс-стади, симуляции и проблемное обучение, особенно эффективны в сферах, где требуется не только теоретическое понимание, но и практическое применение знаний. Например, в области IT и анализа данных (12%) использование симуляций и проектной работы позволяет студентам развивать навыки решения сложных задач, что способствует развитию их научного мышления. Маркетинг и коммуникации (14%) также предполагают применение интерактивных методов, где студенты могут анализировать реальные ситуации, взаимодействовать с клиентами, решать проблемы, что стимулирует аналитическое мышление. Другие области, такие как менеджмент и управление (11%) и финансы (5,4%), также требуют интеграции интерактивных методов обучения, которые помогут студентам лучше понимать сложные экономические и управленческие процессы. Здесь применение интерактивных подходов, таких как ролевые игры и бизнес-симуляции, может значительно усилить формирование научного мировоззрения.

Рисунок 2. Экосистема обучения и формирование научного мировоззрения у студентов.

Источник: Шестакова, А.Н. "Методология интерактивного обучения в условиях цифровой образовательной среды". – Москва: Альпина Паблишер, 2023.

Экосистема обучения и развития, представленная на изображении, тесно связана с возможностями формирования научного мировоззрения у студентов через применение интерактивных методов обучения. Эта структура включает различные элементы, которые акцентируют внимание на гармонизации обучения с бизнес-стратегией, анализе влияния образовательных программ на бизнес, а также проектировании персонализированных программ, что можно напрямую связать с развитием критического мышления у студентов.

Одним из важных аспектов является оценка пробелов в умениях и их ранжирование, что в контексте интерактивного обучения позволяет определить, какие области знаний требуют дополнительной проработки. Интерактивные методы, такие как кейс-стади или ролевые игры, позволяют не только выявить слабые стороны студентов, но и разработать эффективные решения для их устранения. Это способствует формированию научного мышления за счет углубленного анализа проблемных областей.

Следующим элементом является проектирование персонализированных программ обучения, которое поддерживается интерактивными подходами. Интерактивные методы, такие как проектное и проблемное обучение, помогают создать учебные траектории, адаптированные к потребностям конкретного студента, что способствует более глубокому усвоению материала и развитию научного мировоззрения.

Анализ влияния на бизнес также играет важную роль. Использование симуляций и других интерактивных методов позволяет моделировать реальные бизнес-ситуации и оценивать, как те или иные решения влияют на бизнес-процессы. Это способствует развитию у студентов навыков анализа, критического мышления и способности применять полученные знания в реальной жизни.

Эффективная реализация обучающих программ возможна благодаря интерактивным методам, которые делают учебный процесс более динамичным и результативным. Вовлеченность студентов через активное участие способствует лучшему усвоению материала, что непосредственно влияет на их способность мыслить научно.

Интерактивные методы также поддерживают гармонизацию с бизнес-стратегией, что важно для подготовки студентов к реальным

профессиональным задачам. Это позволяет связать теоретические знания с практическим применением, что особенно актуально для формирования научного мировоззрения, основанного на реальных бизнес-процессах.

Наконец, развитие модели «70:20:10» поддерживает применение интерактивных методов, так как она предполагает, что 70% обучения происходит через практический опыт, 20% – через взаимодействие с другими, и только 10% – через формальное обучение. Интерактивные методы, такие как симуляции и командные проекты, идеально соответствуют этой модели, создавая условия для формирования у студентов научного подхода к обучению.

Заклучение / Conclusion

Формирование научного мировоззрения у студентов с использованием интерактивных методов является важнейшей задачей современного образовательного процесса. В условиях стремительно меняющегося мира и научно-технического прогресса навыки критического мышления, анализа и синтеза информации становятся необходимыми для успешной профессиональной деятельности. Научное мировоззрение позволяет студентам не только усваивать знания, но и развивать способность к самостоятельному мышлению, творческому подходу к решению проблем и оценке сложных ситуаций. В этом контексте роль интерактивных методов обучения трудно переоценить. Применение интерактивных методов в образовательном процессе способствует более глубокому усвоению материала, активному участию студентов в процессе обучения и их вовлеченности в коллективное обсуждение научных и прикладных вопросов. Эти методы включают в себя разнообразные формы активного обучения, такие как дискуссии, работа в малых группах, симуляции, кейс-стади, ролевые игры и проблемное обучение. В ходе таких занятий студенты учатся не только взаимодействовать друг с другом, но и применять полученные знания на практике, что способствует развитию их аналитических и коммуникативных навыков. Интерактивные методы обучения также играют важную роль в формировании у студентов способностей к самостоятельным исследованиям и критическому анализу информации. Это особенно актуально в обучении естественным и техническим наукам, где студентам необходимо не только усваивать теоретический материал, но и уметь применять его на практике, проводить эксперименты, делать выводы на основе полученных данных. Таким

образом, интерактивные методы помогают студентам формировать научный подход к решению проблем, развивая навыки, необходимые для успешной работы в научно-исследовательской и профессиональной деятельности.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

1. Беляева, Т.Г. (2022). Интерактивные методы обучения: современные педагогические технологии. – Казань: Казанский унив. – 277 с.
2. Гончарова, Л.А. (2019). Развитие критического мышления через интер-активные методы обучения. – Екатеринбург: Уральский университет. – 125 с.
3. Гринченко, С.В. (2020). Интерактивные технологии в образовании: теория и практика. – Москва: Просвещение. – 289 с.
4. Иванов, А.В., Никитина, О.Е. (2021). Цифровая трансформация в образовании: проблемы и решения. – Санкт-Петербург: Питер. – 49 с.
5. Соколова, И.В. (2021). Инновации в образовании: интерактивные подходы и цифровые технологии. – Новосибирск: Наука. – 395 с.
6. Фролова, Е.В. (2019). Современные подходы к интерактивному обучению в высшей школе. – Москва: Юрайт. – 68 с.
7. Шестакова, А.Н. (2023). Методология интерактивного обучения в условиях цифровой образовательной среды. – Москва: Альпина Паблишер. – 88 с.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>10.02.2025</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>18.02.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>01.03.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Nazilə Abdullazadə</i>
<i>pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.144>

ƏNƏNƏVİ VƏ MÜASİR DƏRS: OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Mehriban Mahmudova

baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0002-5615-6923>

seva.ava.17@mail.ru

Xülasə

Müasir təlim 21-ci əsrdə məktəblərdə və təhsil müəssisələrində tədris olunan təhsilin ən son və müasir versiyasıdır. Müasir təhsil təkcə iqtisadiyyat, humanitar, dəqiq və təbiət elmləri kimi məşhur akademik fənlərə diqqət yetirmir, həm də tələbələrdə tənqidi düşüncə, həyati bacarıqlar, analitik bacarıqlar və qərar qəbul etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Artıq müəllimlər də tələbələrin təlim prosesi ilə bağlı maraqlarını anlamaq, nəzərə almaq və bu maraqları ən yüksək səviyyədə qarşılamaq üçün ən yaxşı tədris metodunu tətbiq etməyə çalışırlar. Müasir tədris metodları müəllimmərkəzli olmaqdan daha çox sorğu, təqdimat, izahat, təcrübə, əməkdaşlıq metodlarına diqqət yetirir və daha çox qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanır.

Müasir təhsil həmçinin öyrənmələri maarifləndirmək və öyrənmə prosesini daha cəlbedici və maraqlı etmək üçün mobil proqramlar, YouTube, Podkastlar, Elektron kitablar, Filmlər və s. kimi audio və video platformalar vasitəsilə bir sıra ən son texnologiyalardan istifadə edir.

Açar sözlər: müəllim, tələbə, metod, texnologiya, ənənəvi və müasir dərslər.

SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN TRADITIONAL AND MODERN LESSONS

Mehriban Mahmudova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Modern learning is the latest and most up-to-date version of education taught in schools and educational institutions in the 21st century. Modern education does not only focus on popular academic subjects such as economics,

humanities, exact and natural sciences, but also aims to develop critical thinking, life skills, analytical skills and decision-making skills in students. Teachers are now also trying to apply the best teaching method to understand, take into account the interests of students regarding the learning process and meet these interests at the highest level. Modern teaching methods focus on inquiry, presentation, explanation, experiment, collaboration methods rather than being teacher-centered and are more interactive.

Modern education also uses a number of latest technologies through audio and video platforms such as mobile applications, YouTube, Podcasts, E-books, Movies, etc. to educate learners and make the learning process more attractive and interesting.

Key words: teacher, student, method, technology, traditional and modern lesson.

СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ТРАДИЦИОННЫМИ И СОВРЕМЕННЫМИ УРОКАМИ

Мехрибан Махмудова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Современное обучение – это новейшая и самая современная версия образования, преподаваемого в школах и учебных заведениях в 21-ом веке. Современное образование не только фокусируется на популярных академических предметах, таких как экономика, гуманитарные науки, точные и естественные науки, но и направлено на развитие критического мышления, жизненных навыков, аналитических навыков и навыков принятия решений у учащихся. Учителя теперь также пытаются применять лучший метод обучения, чтобы понимать, учитывать интересы учащихся относительно процесса обучения и удовлетворять эти интересы на самом высоком уровне. Современные методы обучения фокусируются на методах исследования, презентации, объяснения, эксперимента, совместной работы, а не на учителе и являются более интерактивными.

Современное образование также использует ряд новейших технологий через аудио и видеоплатформы, такие как мобильные приложения, Youtube,

подкасты, электронные книги, фильмы и т. д., чтобы обучать учащихся и делать процесс обучения более привлекательным и интересным.

Ключевые слова: учитель, ученик, метод, технология, традиционный и современный урок.

Giriş / Introduction

Müəllimlərin dərslər dedikləri sinifdə əsas mərkəz rolunu oynadığı və öyrənmə mühitinin məsuliyyətini öz üzərinə tam olaraq götürdüyü ənənəvi tədris üsulları tədricən keçmişdə qalmaqdadır. Ənənəvi təlimdə, demək olar ki, bütün vəzifələr və səlahiyyətlər müəllimin üzərinə düşür və müəllimlər sinifdə mühazirəçi olmaqla bərabər, eyni zamanda, tələbələr üçün təlimatçı rolunu oynayır, həm də nəyi necə öyrətmək barədə qərar qəbul etmək üçün qərarverici rolunu oynayır. Şagirdlər isə müəllimlərindən bilik və yeni məlumatları əldə etmək üçün məktəbə gəlirlər. Belə ki, müəllimlər şagirdləri öyrətmək və onlara bilik vermək üçün əsas bilik mənbəyidir. Ənənəvi tədris prosesində dərslər, əsasən, tədris məkanlarından biri olan sinifdə baş verir. Şagirdlər sinifdə oturur və müəllimlər tərəfindən verilən məzmunu öyrənir və biliklərə yiyələnirlər. Yeni dərslər müəllim tərəfindən izah olunduqdan sonra şagirdlər yeni məlumatı öyrənir, əzbərləyir və növbə ilə dərsləri danışirlər. Daha sonra isə bu dərslər əsasında şagirdlər yazılı və ya şifahi olaraq imtahan verirlər.

Ənənəvi tədrisin xüsusiyyətləri. Bu gün məktəblərdə keçirilən dərslərdə ənənəvi tədrisin bir çox xüsusiyyətləri hələ də geniş miqyasda müşahidə olunmaqdadır. Onları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- 1) Ənənəvi tədris metodlarında siniflər “müəllim mərkəzli”dir. Yəni tədris prosesi ərzində əsas rol müəllim oynayır, əsas fəaliyyət mərkəzi müəllimdir;
- 2) Ənənəvi tədris metodunda əsas bilik mənbəyi müəllimlərdir;
- 3) Ənənəvi tədris metodunda tələbələr və mühazirə üsullarından çox istifadə olunur; tədris prosesi, əsasən, müəllimin öyrətdiyi məlumatı tələbərlə lövhədə yazması və sinifdə mühazirə və ya izahat verməsindən ibarətdir;
- 4) Ənənəvi tədris metodunun “müəllim mərkəzli” olması tədris prosesi ərzində şagirdlərin əməkdaşlıq və qrup əsasında öyrənmə üsullarından istifadəsinə imkan yaratmır. Qeyd etdiyimiz kimi, ənənəvi tədrisdə müəllimlər mühazirə oxuyur, tələbələr öyrənirlər [Abbasov, 2005:166].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, ənənəvi tədrisdə müəllim tədris prosesinə nəzarət edir, dərslərin məzmununu bütün sinifə çatdırılır və müəllim faktiki biliyi vurğulamağa daha çox diqqət ayırır. Başqa

sözlə, müəllim mühazirənin məzmununu çatdırır, tələbələr isə mühazirəni dinləyirlər. Beləliklə, öyrənmə rejimi passiv olaraq aparılır və öyrənənlər tədris prosesində fəal rol oynamırlar. Təhsil aldığımız və təhsil sistemimizin əsas özəyini təşkil etmiş ənənəvi təhsilin bir sıra üstün cəhətləri vardır:

– Ənənəvi sinifdə tədris mühiti şagirdlərlə həmyaşıdları arasında qarşılıqlı və sosial əlaqəni artırır və həmyaşıdları ilə birlikdə öyrənmək üçün onlara əlverişli mühit təmin edir; öyrənənlər arasında daha yüksək rəqabət qabiliyyətinin yaradılmasına təkan verir;

– Ənənəvi məktəbdə sosial mühit şagirdin xarakterini və şəxsiyyətini formalaşdırmaq üçün mükəmməldir;

– Ənənəvi təlim mühiti şagirdlərə nizam-intizam hisslərinin aşılınması baxımından mühüm rol oynayır. Bu təhsil sisteminin nəzərə çarpan bir sıra çatışmazlıqlarını isə aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

1) Sinifdə tədris prosesi, əsasən, təbəşirlə izah və danışığıdan (mühazirədən) istifadə etməklə informasiyanın “birtərəfli axını” formasında aparılır.

2) Müəllimlər çox vaxt tələbələrdə yaranan sualları və ya dərslə aid onlarda qaranlıq qalan məqamlara tam aydınlıq gətirmədən uzun müddət fasiləsiz mühazirə aparırlar.

3) Təqdim olunan material çox vaxt yalnız mühazirə qeydləri və dərsliklərə əsaslanır.

4) Sinifdə tələbə-müəllim arasında, həmçinin tələbələrin öz aralarında kifayət qədər qarşılıqlı əlaqə mövcud deyil.

5) Praktiki və real həyati situasiyalar nəzərə alınmadan nəzəriyyəyə daha çox diqqət yetirilir;

6) Çox vaxt anlayıb-anlamamaqdan asılı olmayaraq, keçilən mövzunun əzbərdən öyrənilməsi;

7) Digər bir çatışmazlıq isə şagirdlərin məktəbdən kənarda müəllimlərlə ünsiyyət qura bilməmələridir. Ənənəvi məktəblərdə hələ də bu baxımdan problemlər var, çünki belə məktəblərdə dərs saatları xaricində müəllimlər və ya rəhbərliklə əlaqə saxlamağın asan yolu təklif olunmur. Bu o deməkdir ki, problemlər yerində həll olmalıdır, əks halda, problemlər dərs saatlarından xaric vaxtlarda həll olunacaqdır;

8) Texnoloji vasitələrlə bağlı mədudiyyət – ənənəvi məktəblərdə çox zaman müxtəlif qabiliyyətləri olan tələbələrin bacarıqlarını kəşf etmək, üzə çıxarmaq və inkişaf etdirmək üçün lazım olan resurslar mövcud olmur. Hər bir şagird dərsi əzbərləməli və danışmalıdır və çox vaxt onlar standart imtahanlara əsasən

qiymətləndirilir. Yəni güclü yaddaş və əzbərləmə qabiliyyəti olmayan və ya zəif olan şagirdin qiymətlərinin yüksək olması elə də real görünmür;

9) Tələbələrin öyrənməsi lazım olan mövzunun və ya məlumatın miqdarını daha kiçik hissələrə bölmək mümkün deyil, çünki tələbələr üçün müəyyən edilmiş kurikulumu riayət etmək lazımdır və ona heç bir dəyişiklik edilmədən əməl edilməlidir.

Beləliklə, sinif mühitinin ssenarisi dəyişir, tələbələr artıq hədəf auditoriya, başqa sözlə desək, obyekt kimi qəbul edilmir, əksinə, onlar sinifdə və öyrənmə prosesində fəal iştirak edir, yəni subyektlər kimi qəbul olunurlar. Ənənəvi tədrisdən fərqli olaraq, müasir tədrisdə şagirdlər artıq dərslər müddəti boyunca sakit oturub dinləmək əvəzinə, dərslər prosesində fəal iştirak edir, keçdikləri mövzu ilə bağlı suallar verir, öz aralarında fikir mübadiləsi apara bilirlər. Beləcə, illər keçdikcə tədris üsulları və üslubları dəyişir. Əzbərləmə və oxu üsullarının daha geniş tətbiq olunduğu ənənəvi təlim bir çox təhsil ocaqlarında tədricən müasir təlimlə əvəz olunur.

Müasir tədris metodlarının tətbiq edilməsinin səbəbləri. Son illərdə elm və texnika sahəsində biliklərin əhatə dairəsi xeyli genişlənmiş və bununla paralel olaraq insanın elm və texnologiyada yeni informasiyaya uyğunlaşma qabiliyyəti də artmışdır. Buna görə də müxtəlif sahələrin naməlum və açılmamış sahələrini araşdırmaq üçün yenilikçi və yaradıcı zehinlərə sahib şəxslərə böyük ehtiyac var. Müasir dünya və informasiya texnologiyaları əsrilə ayaqlaşma bilməyin yeganə yolu müasir metodları mənimsəməkdir. Oudur ki, ən son texnologiyalara əsaslanan, fərqlərin, cəmiyyətin və millətin tərəqqisi üçün yaradıcı və yenilikçi zehinlər tələb edən və 21-ci əsrlə ayaqlaşan tədris metodları tələbələrə aşılanmalıdır. Dövr dəyişdikcə mövcud inqilab və inkişaf dünyasında şagirdlərə təkcə nəzəri bilik verməklə kifayətlənməmək, eyni zamanda onların bacarıqlarını ilk günlərdən inkişaf etdirmək çox vacibdir ki, bu da onlara həyatlarının qarşısındakı dövrlərində həm real aləmin çətinliklərinin öhdəsindən gəlmək, həm də mövcud innovasiyalar şəraiti ilə ayaqlaşma bilməkdə kömək edəcəkdir. Məhz müasir təlim metodlarının tətbiqinin əsas səbəblərindən biri də buna nail olmaqdır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz məlumatlar əsasında bu iki təlim metodu arasında mövcud olan oxşarlıqlar barədə belə bir nəticəyə gəlirik [Babayev, 2001:76]:

- 1) Hər iki metod əsasında qurulan dərslərdə şagirdlərin tərkibi dəyişilmir;
- 2) Mövzuların tədrisi prosesi həyata keçirilərkən eyni proqram tələblərinə istinad edilir;

3) Şagirdlərin təlim fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi mexanizmi həyata keçirilir;

4) Dərslərin davamətmə müddəti hər iki metodda da əsasən eynidir.

Bu iki təlim metodunun müqayisəli təhlilini apararaq onlar arasındakı fərqli cəhətlər barədə aşağıdakı nəticəyə gəlirik:

1) Ənənəvi təlim üsullarında şagirdlər əzbərləmə üsulları ilə öyrənirlərsə, müasir təlim sistemində şagirdlər insan və ətraf mühit arasında qarşılıqlı əlaqə yolu ilə öyrənirlər.

2) Müasir təlimdə texnologiyanın istifadəsi öyrənmə üsullarında xeyli irəliləyişlərə səbəb olmuş, şagirdlərin özlərini ifadə etmək, bacarıqlarını nümayiş etdirmək baxımından bir çox imkanlar yaratmışdır;

3) Ənənəvi təlim daha çox müəllimmərkəzlidir. Müasir təlim daha çox tələbəmərkəzlidir. Bu o deməkdir ki, tələbələr passiv dinləyici rolundan çıxmış, sinifdə fəal iştirakçı kimi iştirak edirlər.

4) Ənənəvi təlimdə əsas bilik mənbəyi müəllimlər idi, amma indi texnoloji tərəqqi ilə tələbələr daha çox mənbə (elektron kitabxanalar, video izahlar, onlayn kurslar və.s) tapa bilirlər;

5) Ənənəvi təlimdə şagirdlərə məlum faktlar və məlumatlar barədə nəzəri biliklər verildirdi, lakin müasir təhsildə onların tədqiqat aparması və daha yüksək zirvələrə çatması üçün tənqidi düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi və eyni zamanda tətbiqi və təcrübə fəaliyyətləri də dərslərin əsas hissəsini təşkil edir;

6) Ənənəvi təlim əsasən informasiyanın birtərəfli axınından ibarətdir. Müəllimlər dərs deyir, tələbələr dinləyirdilər. Yəni müəllim informasiyanı ötürən, şagird isə informasiyanı qəbul edən mövqeyində çıxış edir. Müasir təlim isə nisbətən daha interaktivdir. O, ikitərəfli rabitədən ibarətdir. Müəllimlər dərs deyir, tələbələr isə suallarını soruşur, fikirlərini bildirirlər və s.;

7) Onlayn təhsildə öyrənənlər müxtəlif yaşda, fərqli milliyyətdə, müxtəlif peşələrdə və s. olan müxtəlif insan qruplarıdır. Ənənəvi təhsildə öyrənənlər eyni yaş qrupundan olan insanlardır;

8) Onlayn öyrənənlər eyni vaxtda müxtəlif kurslarda iştirak edə bilirlər. Ənənəvi təhsil bu baxımdan tələbələri geridə saxlayır, çünki onlar eyni anda yalnız bir kurs öyrənmə bilirlər. Həmçinin ali təhsil müəssisələrində oxuyan tələbələr üçün ənənəvi təhsil o qədər də əlverişli deyil. Çünki həftənin müəyyən günləri müəyyən saatlarda təhsil müəssisəsinə gəlməlidirlər və bu da onların işləmələrinə yaxud başqa kurslarda iştirak etmələrinə maneəçilik törədir. Xüsusilə

təhsil müəssisəsindən bir qədər uzaq yaşayanlar üçün yola sərf olunan müddət də bura əlavə olunur;

9) Ənənəvi təhsildə imtahanlar müəyyən müddətdən sonra, məsələn, tədris ilinin sonunda və ya semestrdən keçirilir. Nəticələr manual olaraq qiymətləndirilir. Lakin müasir təhsildə imtahanı hər mövzudan sonra avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə ilə aparmaq mümkündür.

10) Ənənəvi təhsildə şagirdlər həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqə qurur, bu da onlara xarakterlərini formalaşdırmağa kömək edir. Müasir təlimin bir forması olan onlayn təhsildə isə şagirdlərin xarici dünya ilə heç bir əlaqəsi olmadığından bu hal onların özlərini tənha və təcrid olunmuş hiss edə bilmələrinə səbəb ola bilər.

Nəticə/Conclusion

Ümumiyyətlə, ola bilər ki, ənənəvi təlimdə çatışmayan cəhətlər müasir təlimdə mövcud olsun və yaxud da əksinə. Bu zaman müəllim müvafiq metodu seçməlidir. Məsələn, bütün təhsil ocaqlarında, xüsusilə də şəhərdə yerləşən təhsil ocaqları ilə ucqar kəndlərdə yerləşən təhsil ocaqları müqayisə edildikdə məlum olur ki, hər iki təhsil müəssisəsində texniki şərait eyni səviyyədə deyildir və ucqar kəndlərdə yerləşən təhsil ocaqlarında müasir metodlarda istifadə olunan audio-vizual texnologiyaları dərs prosesində tətbiq etmək mümkün deyildir. Bu zaman müəllim mümkün olan digər effektiv metodlarla yanaşı, ənənəvi təlim metodundan istifadə etməlidir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Abbasov, S. (2005). İngilis dili fənninin tədrisi metodikasında yeni müasir təlim metodları. – Bakı: Elm. – 258 s.
2. Babayeva Z., Bünyadova D. (2001). Orta məktəblərdə yeni təlim metodları. – Bakı: Maarif. – 100 s.
3. Guliyeva G., Rustamova K., Aslanova G. (2018). English 11 Student's book. – Bakı: Kövsər. – 216 s.
4. Kərimov, Y. (2009). Pedaqoji tədqiqat metodları. – Bakı: Azər nəşr. – 279 s.
5. Kərimov, Y. (2007). Təlim metodları. – Bakı: RS Poliqraf. – 271 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>19.01.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>10.02.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Tamilla Vahabova</i>
	<i>pedaqogika elmləri doktoru, dosent</i>

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.1514>

İNGİLİS DİLİ MÜƏLLİMLƏRİNİN KEYFİYYƏTLİ HAZIRLANMASINDA STRATEJİ İDARƏETMƏNİN ROLU

Aysel Qasımzadə

müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0009-0002-2343-0364>

Gasimzadeaysel7@gmail.com

Xülasə

Bu məqalədə xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasında effektiv strateji idarəetmə mexanizmləri araşdırılır. Müasir təhsil tələbləri və qloballaşmanın gətirdiyi dəyişikliklər fonunda müəllim hazırlığı sistemlərinin təkmilləşdirilməsinin vacibliyi vurğulanır. Qlobal dil biliklərinə olan tələbatın artması, kommunikativ metodların inkişafı və texnologiyaların tədris prosesinə inteqrasiyası xarici dil müəllimlərinin peşəkar hazırlığını daha da önəmli edir.

Məqalədə strateji idarəetmənin əsas prinsipləri, tədris prosesində innovativ yanaşmalar və müasir təhsil texnologiyalarının tətbiqi geniş şəkildə təhlil olunur. Peşəkar inkişaf və mentorluq sistemlərinin xarici dil müəllimlərinin səriştələrinin artırılmasındakı rolu vurğulanır. Universitet–məktəb əməkdaşlığının gücləndirilməsi, praktik təlimlərin genişləndirilməsi və müəllim namizədlərinin real pedaqoji mühitdə təcrübə qazanmasına imkan yaradacaq modellərin tətbiqi araşdırılır.

Bundan əlavə, məqalədə xarici dil müəllimlərinin hazırlanması üçün müasir kurikulum modelləri, differensiallaşdırılmış təlim metodları və dəyərləndirmə mexanizmləri nəzərdən keçirilir. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan uğurlu müəllim hazırlığı proqramlarının analizi aparılır və onların yerli təhsil sistemində inteqrasiyası yolları təklif edilir.

Açar sözlər: xarici dil, müəllim hazırlığı, strateji idarəetmə, təhsil texnologiyaları, peşəkar inkişaf.

РОЛЬ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ В КАЧЕСТВЕННОЙ ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Айсел Касымзаде

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

В статье рассматриваются эффективные механизмы стратегического управления в подготовке преподавателей иностранных языков. Подчеркивается важность совершенствования систем подготовки учителей в свете современных образовательных требований и изменений, вызванных глобализацией. Растущий спрос на навыки владения глобальным языком, развитие коммуникативных методов и интеграция технологий в процесс обучения делают профессиональную подготовку преподавателей иностранных языков еще более важной.

В статье подробно анализируются основные принципы стратегического управления, инновационные подходы к образовательному процессу, применение современных образовательных технологий. Подчеркивается роль систем профессионального развития и наставничества в повышении компетентности преподавателей иностранных языков. Изучаются возможности укрепления сотрудничества между университетами и школами, расширения практического обучения и внедрения моделей, которые позволят кандидатам в учителя приобретать опыт в реальной педагогической среде.

Кроме того, в статье рассматриваются современные модели учебных программ, дифференцированные методы обучения и механизмы оценки при подготовке учителей иностранных языков. Проведен анализ успешных программ подготовки учителей на основе международного опыта и предложены пути их интеграции в местную систему образования.

Ключевые слова: иностранный язык, подготовка учителей, стратегическое управление, образовательные технологии, профессиональное развитие.

THE ROLE OF STRATEGIC MANAGEMENT IN EFFECTIVE TRAINING OF ENGLISH LANGUAGE TEACHERS

Aysel Gasimzada

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

This article examines effective strategy management mechanisms in the training of foreign language teachers. The importance of overhauling teacher training systems against the background of modern educational requirements and changes brought about by globalization is emphasized. The increasing demand for global language knowledge, the development of communicative and the introduction of technology into the teaching process make high-level training of foreign language teachers even more important.

The article comprehensively examines the basic principles of strategy management, innovative approaches to the teaching process and the application of modern educational technologies. The role of professional development and mentoring systems in the proximity of foreign language teachers' competencies is emphasized. Strengthening university-schooling, increasing practical training and the application of models that will allow teachers to gain experience in a real pedagogical environment are examined.

In addition, the articles draw on modern curriculum models, differentiated learning methods and assessment mechanisms for the training of foreign language teachers. An analysis of successful teacher training programs based on international experience and ways to restore their local education are proposed.

Key words: foreign language, teacher training, strategic management, educational technologies, professional development.

Giriş/Introduction

Müasir təhsil sistemi qloballaşma və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə bağlı yeni çağırışlarla üzləşir. Xarici dil tədrisi sahəsində yüksək keyfiyyətli müəllim hazırlığı həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün zəruridir. Bu kontekstdə strateji idarəetmə prinsiplərinin müəllim hazırlığına tətbiqi tədris prosesinin optimallaşdırılması və innovativ metodların tətbiqi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə bu yanaşmaların konkret mexanizmləri və tətbiq yolları nəzərdən keçirilir.

Strateji idarəetmə müəllim hazırlığı sistemində məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi, planlaşdırma, tətbiq və qiymətləndirmə mərhələlərindən ibarətdir. Bu prosesdə uzunmüddətli hədəflərin müəyyənləşdirilməsi, resursların səmərəli istifadəsi və davamlı inkişafın təmin edilməsi əsas yer tutur. Müəllim hazırlığında strategiyanın əsas komponentləri olaraq, təlim proqramlarının aktualizasiyası, metodoloji yeniliklərin tətbiqi və monitoring mexanizmlərinin

yaradılması qeyd olunur [Richards & Rodgers, 2014; Harmer, 2015]. Bu mərhələlərin açıqlamaları aşağıdakı kimi qeyd olunur:

Məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi: Müəllim hazırlığı sisteminin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının formalaşdırılması üçün əsas məqsədlər müəyyən edilir. Bu məqsədlər təhsil siyasəti, əmək bazarının tələbləri və beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırılır.

Planlaşdırma: Resursların idarə edilməsi, təhsil proqramlarının hazırlanması və kadr potensialının gücləndirilməsi üçün detallı fəaliyyət planı hazırlanır. Müəllimlərin peşəkar inkişafına yönəlmiş davamlı təhsil modelləri nəzərdə tutulur.

Tətbiq: Müəllim hazırlığında nəzərdə tutulan strategiyalar praktik şəkildə həyata keçirilir. Buraya təlim proqramlarının yenilənməsi, metodoloji yeniliklərin tətbiqi və təcrübə proqramlarının təşkil edilməsi daxildir.

Qiymətləndirmə: Təhsil prosesinin effektivliyini artırmaq üçün mütəmadi monitorinq və qiymətləndirmə mexanizmləri yaradılır. Bu prosesdə müəllimlərin peşəkar bacarıqları, pedaqoji metodların keyfiyyəti və tədris nəticələri analiz edilir.

Texnologiyanın sürətli inkişafı müəllim hazırlığı sistemində inqilab yaradır. Onlayn resurslar, interaktiv platformalar, virtual sinif otaqları və digər rəqəmsal vasitələrin tətbiqi müəllim və tələbə arasında effektiv əlaqənin yaradılmasına, tədrisin keyfiyyətinin artırılmasına xidmət edir. Bu yanaşma, müəllimlərin müasir tədris metodlarına yiyələnməsində mühüm rol oynayır və təlim prosesinin daim yenilənməsini təmin edir [Brown, 2007].

Xarici dil müəllimlərinin davamlı peşəkar inkişafı üçün təlim və mentorluq proqramları olduqca vacibdir. Müasir təhsil sistemində müəllimlərin bilik və bacarıqlarının mütəmadi yenilənməsi, innovativ metodlara yiyələnməsi və peşəkar inkişafını davam etdirməsi əsas prioritetlərdən biridir. Bu prosesin effektiv təşkili müəllimlərin motivasiyasını artırır, onların metodoloji hazırlığını gücləndirir və tədris keyfiyyətini yüksəldir [Nation, 2013].

Mentorluq proqramları xarici dil müəllimlərinin peşəkar inkişafında mühüm rol oynayır. Təcrübəli müəllimlərin yeni və ya az təcrübəli müəllimlərə dəstək verməsi onların pedaqoji bilik və bacarıqlarının formalaşmasını sürətləndirir. Mentor-müəllim münasibətləri təcrübə mübadiləsinə, praktik biliklərin ötürülməsinə və yeni pedaqoji yanaşmaların tətbiqinə imkan yaradır. Mentorların rolu bir neçə aspekti əhatə edir ki, bunlara da yeni müəllimlərin təcrübə qazanmasına kömək etmək, pedaqoji innovasiyaların tətbiqində dəstək vermək, fəaliyyətə dair geribildirim və tövsiyələr vermək, müəllimlərin

motivasiyasını artırmaq və onların peşəkar icmaya qoşulmasını təmin etməyi daxil etmək olar.

Xarici dil müəllimlərinin inkişafını təmin etmək üçün müxtəlif təlim proqramları həyata keçirilməlidir. Bu proqramlar nəzəri biliklərlə yanaşı, praktiki təcrübəni də əhatə etməli və fərdi inkişaf üçün şərait yaratmalıdır. Effektiv təlim proqramlarının əsas xüsusiyyətləri isə innovativ pedaqoji metodların tətbiqi, texnologiyaların tətbiqi, dil bacarıqlarının inkişafı və s. aspektləri əhatə edir.

Mentorluq və davamlı təlim proqramları xarici dil müəllimlərinin peşəkar inkişafını təmin etməklə yanaşı, onların pedaqoji bacarıqlarını gücləndirir, tədris keyfiyyətini yüksəldir və şagirdlərin daha effektiv şəkildə öyrənməsinə şərait yaradır. Bu sistem müəllimlərin özünüinkişafını dəstəkləyərək, onların tədris metodlarını, kommunikasiya bacarıqlarını və pedaqoji kompetensiyalarını artırır. Bu səbəbdən, xarici dil müəllimlərinin inkişafına yönəlmiş mentorluq və təlim proqramlarının tətbiqi strateji əhəmiyyət daşıyır və təhsil sisteminin keyfiyyətinin artırılmasına böyük töhfə verir.

Həmçinin universitet və məktəb arasında əməkdaşlığın artırılması, təlim prosesində nəzəri biliklərin praktikaya çevrilməsində mühüm rol oynayır. Müasir təhsil sistemində müəllim hazırlığının keyfiyyətinin artırılması üçün nəzəri və praktiki biliklərin balanslaşdırılması vacibdir. Universitetlərin pedaqoji fakültələrində verilən nəzəri biliklərin məktəb mühitində praktik tətbiqi gələcək müəllimlərin peşəkar kompetensiyalarını gücləndirir və onların real pedaqoji prosesə daha yaxşı hazırlanmalarına şərait yaradır.

Bu əməkdaşlıq çərçivəsində aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə tədbirlər həyata keçirilə bilər. Məsələn, bunlara aşağıdakıları aid etmək olar: elmi-tədqiqat işlərinin inkişaf etdirilməsi, praktik məşğələlərin və seminarların təşkili, müəllim namizədləri üçün təcrübə proqramları [ARTN, 2020].

Universitet və məktəb əməkdaşlığı həm müəllimlərin, həm də tələbələrin qarşılıqlı inkişafına imkan yaradır. Universitet müəllimləri məktəb təcrübələrindən faydalanaraq tədris proqramlarını daha praktik yönümlü tərtib edə bilər. Eyni zamanda, məktəb müəllimləri universitetlə əməkdaşlıq nəticəsində elmi-pedaqoji biliklərini artırır, yeni metodoloji yanaşmalardan xəbərdar olur və təhsil yeniliklərini daha tez mənimsəyir.

Qeyd edilən əməkdaşlıq elmi-tədqiqat işləri, praktik məşğələlər və təcrübə proqramları vasitəsilə müəllim hazırlığının keyfiyyətini yüksəltməyə kömək edir. Universitet və məktəblər arasında qurulan bu əlaqə, pedaqoji təhsilin nəzəri və praktiki komponentlərini daha səmərəli şəkildə birləşdirərək, müəllimlərin tədris

bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu prosesdə tələbələr real məktəb mühitində pedaqoji təcrübə qazanır, sinif idarəetməsi, tədris metodlarının seçilməsi və qiymətləndirmə strategiyalarını öyrənirlər.

Belə integrativ yanaşma həm müəllimlərin, həm də tələbələrin bilik və bacarıqlarının genişləndirilməsinə şərait yaradır. Universitetlərdə verilən nəzəri biliklərin məktəb mühitində praktik tətbiqi, gələcək müəllimlərin pedaqoji prosesə daha hazırlıqlı olmalarına kömək edir. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilən mentorluq proqramları, innovativ təlim metodlarının paylaşılması və interaktiv seminarlar, pedaqoji təhsilin keyfiyyətini artırır və müəllimlərin peşəkar inkişafına dəstək verir.

Bundan əlavə, məktəblərdə aparılan tədqiqatlar və innovativ pedaqoji yanaşmaların tətbiqi, müəllim hazırlığında müasir təhsil tələblərinə cavab verən modellərin formalaşdırılmasına şərait yaradır. Texnologiyanın tədris prosesinə integrasiyası, fərdi öyrənmə yanaşmalarının tətbiqi və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, müəllimlərin müasir təhsil standartlarına uyğun yetişdirilməsini təmin edir.

Bu əməkdaşlıq pedaqoji təhsilin daha praktik, müasir tələblərə uyğun və effektiv olmasını təmin edərək, peşəkar müəllimlərin yetişdirilməsinə mühüm töhfə verir. Müəllimlər bu prosesdə həm nəzəri biliklərini möhkəmləndirir, həm də praktiki təcrübə vasitəsilə tədris bacarıqlarını təkmilləşdirir, nəticədə isə ümumi təhsil keyfiyyəti artır.

Nəticə/Conclusion

Xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasında strateji idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsi və müəllimlərin peşəkar inkişafının təmin edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Strateji planlaşdırma, texnoloji yeniliklərin tətbiqi, mentorluq və universitet-məktəb əməkdaşlığı kimi yanaşmalar vasitəsilə, tədris prosesində səmərəliliyin artırılması və innovativ tədris metodlarının inkişafı mümkün olur. Bu mexanizmlərin sistemli tətbiqi, gələcək nəsil xarici dil müəllimlərinin yüksək peşəkarlığa yiyələnməsində və qlobal rəqabətə davam gətirməsində mühüm rol oynayacaqdır.

Bu məqalə xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasında effektiv strateji idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqinin müxtəlif aspektlərini işıqlandıraraq, təhsilin inkişafında yeni yanaşmaların əhəmiyyətini vurğulayır. Məqalə həm nəzəri əsaslara, həm də praktiki təkliflərə yer verərək, müəllim hazırlığı sisteminin gücləndirilməsi istiqamətində geniş perspektiv təqdim edir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi (2020). Dil təhsili üzrə strateji inkişaf proqramı. – Bakı: Təhsil Nazirliyi Nəşriyyatı.
2. Brown, H.D. (2007). Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Pearson Education. – USA: New Jersey. – 569 p.
3. Harmer, J. (2015). The Practice of English Language Teaching. – Longman: Pearson Education ESL. –446 p.
4. Nation, I.S.P. (2013). Learning Vocabulary in Another Language. – Cambridge University Press: – 624 p.
5. Richards, J.C. & Rodgers, T.S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge University Press: –419 p.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>21.02.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>04.03.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Nazilə Abdullazadə</i>
<i>pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.6.134>

THE PERSPECTIVES OF AUTHENTIC DIALOGUES IN DEVELOPING ENGLISH LANGUAGE PROFICIENCY

Narmin Ibrahimli

ph.d. candidate, headteacher

Nakhchivan State University

<https://ORCID.org/0000-0001-8929-3943>

ibrahimlinarmin92@gmail.com

Abstract

The research paper explores the potential benefits of using authentic dialogues in English language learning. Authentic dialogues are a powerful resource because they reflect real-life conversations. Unlike simple connected sentences, they capture the rhythm and spirit of everyday communication. By studying these dialogues, learners gain valuable insights into how English speakers interact, including the subtle nuances and social norms that shape their conversations.

However, observations indicate that English language teaching often neglects the promotion of oral communication and the development of real conversational skills, which are essential for fostering socio-cultural and communicative competencies. There is a lack of emphasis on the communicative approach in English instruction, as well as an absence of methods and techniques that facilitate authentic oral interaction. This shortfall hinders the creation of opportunities for students to practice oral communication effectively.

Key words: authentic dialogue, rationality, communication, cultural situational associations.

İNGİLİS DİLİNİN İNKİŞAF EDİLMƏSİNDƏ OUTENTİK DİALOQLARIN PERSPEKTİVLƏRİ

Nərmin İbrahimli

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xülasə

Autentik dialoqlar dil öyrənilməsində güclü vasitədir, çünki onlar real həyatdakı söhbətləri əks etdirir. Onlar sadəcə birləşmiş cümlələr deyil; gündəlik ünsiyyətin ritmi və ruhu hesab edilir. Dialoqları öyrənməklə öyrənənlər ingilis dilində danışanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, o cümlədən onların nitqini tənzimləyən incə nüanslar və sosial normalar haqqında fikirlər əldə edirlər. Müşahidələrdən aydın olur ki, sosial-mədəni və kommunikativ kompetensiyaların inkişaf etdirilməsi zamanı ingilis dili təlimində şifahi əlaqənin təşviqinə və real ünsiyyətin yaradılmasına az diqqət yetirir. İngilis dilinin tədrisində kommunikativ yanaşma, eləcə də orijinal şifahi qarşılıqlı əlaqəni təşkil edən metod və üsullarla bağlı çox az fikirlər vardır və bu hal, bəzi təlim fəaliyyəti üçün şifahi qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında bəzi imkanlar yaratmağı çətinləşdirir. İngilis dili metodologiyası ilə bağlı araşdırmalara görə, müəllimlər dialoq pedaqogikasına aid fikirlərini, tələblərin orijinal söhbətlərdə dil biliyini təkmilləşdirmək üçün orijinal dialoqlardan istifadə etməklə onların dialoq yanaşmasında qarşıya çıxan çətinliklərini həll edə bilirlər.

Açar sözlər: autentik dialoq, rasionallıq, ünsiyyət, mədəni situasiya assosiasiyaları.

ПЕРСПЕКТИВЫ АУТЕНТИЧНЫХ ДИАЛОГОВ В РАЗВИТИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Нармин Ибрагимли

Нахичеванский государственный университет

Резюме

Аутентичные диалоги являются мощным ресурсом, поскольку они отражают реальные разговоры. В отличие от простых связных предложений, они передают ритм и дух повседневного общения. Изучая эти диалоги, учащиеся получают ценную информацию о том, как взаимодействуют носители английского языка, включая тонкие нюансы и социальные нормы, которые формируют их разговоры.

Однако наблюдения показывают, что преподавание английского языка часто пренебрегает продвижением устного общения и развитием реальных разговорных навыков, которые необходимы для развития социокультурных и коммуникативных компетенций. Недостаточно

внимания уделяется коммуникативному подходу в обучении английскому языку, а также отсутствуют методы и приемы, способствующие аутентичному устному взаимодействию. Этот недостаток препятствует созданию возможностей для студентов эффективно практиковать устное общение.

Ключевые слова: аутентичный диалог, рациональность, коммуникация, культурно-ситуативные ассоциации.

Introduction

A rapidly changing society needs English learners who can speak independently and critically in dialogues, who can harmoniously connect their ideas with the surrounding reality, and who can creatively approach problems and solve them. For this purpose, the formation of communicative competence as a new and changing model in the process of teaching English is a priority. The importance of dialogue quality to the collaborative process is emphasized in this paper. Through face-to-face dialogue that promotes diverse thinking, sharing, and understanding, learning can occur not only at the individual level but also at the organizational level [Eminli; Habermas; Tomlinson]. It is crucial to remember that some circumstances might appear to support genuine conversation. Authentic or original dialogue features colloquial language, idioms, and slang that traditional language textbooks typically lack. When students experience authentic dialogues, they gain insight into how English is used in various situations, ranging from informal conversations to formal dialogues.

Significance of the study. The basic form of communication is linguistic interaction between two people, but nearly all language use research focuses on speakers and listeners who are isolated from one another. It emphasizes the need for dialogue strategies to effectively achieve authentic dialogue through diverse interactions in the university environment when using English in lower-level courses. Moreover, the creation of authentic dialogue in literature or other media that accurately captures the characters' identities, histories, and feelings to make them believable and relatable to the viewer is known as dialogue authenticity [1; 2].

One of the primary goals of modern foreign language teaching at the university level is to prepare students to communicate freely. Additionally, developing communicative competence is a crucial objective in English language instruction at universities. A significant challenge in learning English, particularly

in the absence of a natural language environment, is acquiring authentic oral speech behaviors that are deemed suitable for interactions with native speakers. Therefore, it is important to focus on teaching authentic dialogues to enhance communicative competence in English among students in higher education.

This calls for a deep comprehension of each character's distinct voice, cultural quirks, and natural speech patterns. Real conversation can greatly increase participation and increase the impact and immersion of stories [Arnett; Johannesen].

Literature Review. The development of authentic dialogue in literature or other media that accurately captures the characters' identities, histories, and feelings to make them believable and relatable to the learners is known as dialogue authenticity. This calls for a deep comprehension of each character's distinct voice, cultural quirks, and natural speech patterns. Real conversation may greatly increase participation and increase the power and immersion of stories [Eminli; Elukhina].

Other scholars who have studied the content nuances of authentic dialogues have also noted this approach as a culturally responsive teaching method. Recent considerations suggest that the use of authentic texts, dialogues, or tasks is the most important way to build effective communication in learners' interactions.

Jürgen Habermas, a German philosopher and sociologist, established the groundwork for pragmatics and critical theory in communication by arguing that genuine dialogues are the most distinctive way to develop language in communication. In particular, J.Habermas's "Habermas speech" theory of communicative action has preserved social order in the English language, which has benefited linguistics [Habermas, 1998:223]. In a collaborative setting, dialogue enables participants to develop pragmatic and discursive competencies within the framework of multiple abilities. Habersman's theory of communicative rationality is a useful standard for the analysis of discourse, as it calls for the application of normative standards during dialogue using discursive practices, and this model allows for the refinement of practice.

Tomlinson (2017) states that English language students' preference for contextual authenticity is more likely to be evident in how relevant authentic materials are to their lives 7, p. 9]. . Through genuine communication, people can recognize that they are all a part of a larger whole, that they naturally connect with other people in this entire, and that the whole is bigger than the sum of its parts. According to Richard Johannesen, genuine communication fosters connection,

which fosters creativity, diversity, and a feeling of belonging. He lists five qualities of meaningful dialogue: sincerity, accuracy, empathy, honesty, and a "spirit of mutual equality." [Johannesen, 1997:155].

Elukhina N.V. and Eminli B. assert that without dialogue instruction, our comprehension of textual content, objects, and story characters would be severely limited. Frequently, the text's content – that is, how the characters interact to reveal their thoughts, feelings, and desires – is only disclosed in the original dialogue [Johannesen, 1997:155].

Michael Byram and M.M.Wagner (2018) present a model called "*cultural situational associations*" that addresses the importance of using authentic dialogues in language learning. According to this model, developing communicative competence in English can lead to more effective language acquisition, especially when learners gain a deeper understanding of multicultural perspectives and cultural norms [Byram, 2018:226].

The significance of using authentic dialogue. It is well known that dialogic speech plays a main role in communication, and the advancement of this speech style in higher education requires the application of several different kinds of techniques. The semantic and structural completeness of following this approach is frequently stressed in numerous articles about the use of dialogues in English, and it reveals the mechanism by which individual replicas and entire dialogic complexes are formed. The significance of using authentic dialogue is characterized by the following:

- Creating genuine dialogue is crucial to grabbing the reader's attention and holding it throughout. Here are some explanations:

- Reliability: characters with original dialogue are relatable, enabling viewers or readers to empathize with them.

- Engagement: genuine conversations keep the audience engaged and dedicated to the story.

- Plausibility: this ensures that the storyline feels natural and genuine.

- Character Development: it helps characters develop by emphasizing their unique personalities

Conclusion

Thus, the use of authentic dialogue, which encompasses various psychological aspects and combines different approaches and relationships, promotes effective listening, fostering a free language environment in

communication, which entails fostering the uniqueness of speech patterns and oral foreign language speech. Authenticity, in linguistic terms, both phonologically and lexicographically, establishes a foundational structure in language and facilitates the selection of appropriate contexts within social settings. When tasks are completed from original dialogues, free communication in English requires the active creative activity of all members of the modeled communication group and involves the creation of a problematic communicative context at every stage of working with educational material.

REFERENCES

1. Arnett, R.C. (1992). Dialogic education: Conversation about ideas and between persons. Carbondale, IL: – Southern Illinois University Press. – 267 pp.
2. Byram Michael, Manuela Maria Wagner (2018). Making a difference: Language teaching for intercultural and international dialogue University of Connecticut Durham University- DOI:10.1111/flan.12319. – 226 p.
3. Eminli, B.I. (2019). Structural features of dialogical speech, // Sumgayit State University – “Scientific News” – Department of Social and Human Sciences. – Volume 15, No. 2. – p. 2-19
4. Elukhina N.V., Tikhomirova E.V. (1998). Control of oral informal communication in a foreign language // Foreign language at school. – No. 2. – pp.24-32.
5. Habermas, J. (1998). Actions, Speech Acts, Linguistically Mediated Interactions, and the Lifeworld, in Jürgen Habermas //On the Pragmatics of Communication, edited by Maeve Cooke. – Cambridge: Massachusetts, MIT Press. – pp.216-255.
6. Johannesen, Richard L. (1997). Diversity, Freedom, and Responsibility in Tension // Communication Ethics in an Age of Diversity. Eds. Josina M. Makau and Ronald C.Arnett. – Urbana: U of Illinois P. – 155-186.
7. Tomlinson, B. (2017). Introduction. In: A. Maley and B. Tomlinson (eds.) Authenticity in materials development for language learning. Newcastle upon Tyne: – Cambridge Scholars Publishing. – p.1-9.

Məqalə tarixəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>23.01.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>16.02.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Rəcəb Cəfərli</i>
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

“Filologiya və pedaqogika: elmi araşdırmalar” jurnalı filoloji və pedaqoji elmlər istiqaməti üzrə Azərbaycan, rus, türk (bütün türk dil qrupları), ingilis, alman və fransız dillərində orijinal, yüksək keyfiyyətli, əvvəllər nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edir.

Məqalə jurnalın profilinə uyğun olduğu təqdirdə və tələblərə cavab verdikdə çapa təqdim edilir.

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və məqalələrdə elmi yeniliyə, əvvəllər çap olunmuş və ya başqa bir dövrü nəşrə göndərilmiş məqalələrin jurnalına təqdim edilməsinə görə müəllif məsuliyyət daşıyır.

Məqalələrin məzmunu

Məqalələr aktual mövzularda olmalı, jurnalın məzmun və üslubuna uyğun akademik tələblərə cavab verməlidir. “Xülasə”, “Giriş”, məzmunu əks etdirən yarımbaşlıqlardan və “Nəticə”dən ibarət olmalıdır. “Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, “Nəticə”də müəllifin gəldiyi elmi qənaət, işin elmi yeniliyi və s. əksini tapmalıdır.

Jurnala daxil olan məqalələr 3 bölmədə nəşr olunur:

- Dilçilik
- Ədəbiyyatşünaslıq
- Pedaqogika və metodika

Məqalələrin tərtib edilmə qaydaları

1. Təqdim edilən məqalələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dövrü elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu tələblərə cavab verməlidir:

– Məqalənin tam mətni Microsoft Word proqramında A4 formatda (210-297), Times New Roman əlifbasında, 12 pt. ölçü 1.15 intervalla yazılmalı, həcmi 5-13 səhifə olmalıdır;

– səhifə ölçüləri soldan, yuxarıdan və aşağıdan 25 mm, sağdan 20 mm olmalıdır;

– Başlıq ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalı, başlıqdan sonra müəllifin adı, ata adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı, ORCID kodu və elektron poçt ünvanı yazılmalıdır.

– Xülasə (100-150 sözdən ibarət) və açar sözlər (5-7 söz) 3 dildə məqalənin məzmununa uyğun və bir-birinin eyni olmalıdır;

– İstinadlar məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə əsaslanmalı, məqalənin içində [Hüseynova, 2020:171] verilməli, sonda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir.

2. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, metodik vəsait, konfrans yaxud simpozium materialı, məqalə, internet səhifəsi və s.) asılı olaraq nümunədə göstərilən kimi verilməlidir:

– *Kitablara istinad:* Hüseynova Mahirə (2020). Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası. – Bakı: ADPU nəşriyyatı. – 600 s.

– *Jurnallara istinad:* Hüseynoğlu Soltan (2023). Təlim texnologiyası – keys-metod. // “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, №3. – Bakı: “Ecoprint. – s.23-37.

– *Toplularda (konfrans, sipoziyum, kollektiv monoqrafiya və s.) istinad:* Şeydayeva Aysel (2023). İnsana aid hisslərin bədii ifadəsi Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında əsas amil kimi: ağ saçlar, qara saçlar. / V Bəxtiyar Vahabzadə Türk Dünyası Tarix, Mədəniyyət və Ədəbiyyat kongresi, 16-17 avqust. – Bakı, s.27.

– *İnternet səhifələri:* UNESCO (2013). World Heritage list. <http://whc.unesco.org/en/list>

Məqalələrin qəbul edilməsi və nəşri

Məqalələr elektron poçtla (**philologyandpedagogy@mail.ru**) ya da çap formasında müəllifin özü tərəfindən təqdim edilməlidir. Məqalələr mütəxəssis rəyi əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.

Məqalə nəşr olunarkən redaksiyaya daxil olma tarixi, çapa imzalanma tarixi və rəyçinin adı qeyd olunur.

TO THE AUTHORS

“Pilology and pedagogy: scientific studies” accepts original, high-quality scientific articles in the Azerbaijani, Russian, Turkish (all Turkic language groups), English, German and French languages related to all fields of linguistics in the direction of humanities.

“Pilology and pedagogy” journal accepts previously unpublished scientific articles.

The article is submitted for publication if it meets the profile of the journal and meets the requirements.

Articles published in the journal are protected by copyright, and the author is responsible for submitting the articles to the journal for scientific innovation, previously published or sent to another periodical journal.

Content of articles

The articles should be on current topics and should meet the academic requirements of the content and style of scientific journal. Articles should consist of "Summary", "Introduction", subtitles reflecting the content and "Conclusion". The relevance of the topic should be justified in the "Introduction", and the author's scientific outcomes, the scientific novelty of the work, etc. should be reflected in the "Conclusion".

Articles included in the journal are published in 3 sections:

- Linguistics
- Literary studies
- Pedagogy and methodology

Requirements for the publication of articles

1. Submitted articles must meet the requirements set by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for periodical scientific publications:

- Full text of the article should be written in Microsoft Word in A4 format (210-297), Times New Roman alphabet, 12 pt. with 1.15 intervals, volume of the articles 5-13 pages;
- page dimensions should be 25 mm from the left, top and bottom, 20 mm

from the right;

– The title should be written in black and capital letters in the middle, after the title, the author's name, patronymic, surname, scientific degree, name of the institution he works, ORCID code and e-mail address should also be given.

– The summary (consisting of 100-150 words) and keywords (5-7 words) should match the content of the article in 3 languages and be identical to each other;

– References should be based on scientific sources related to the topic of the article, be given in the article [Huseynova, 2020:171], and be numbered in alphabetical order at the end.

2. The bibliographic description of the cited source should be given as shown in the example, depending on its type (monograph, textbook, methodological aid, conference or symposium proceeding, article, website, etc.):

– *Reference to books*: Mahira Huseynova (2020). Mutual integration of dialects and accents of common Turkic languages. – Baku: ASPU publishing house, – 600 p.

– *Reference to journals*: Huseynoglu Soltan (2023). Training technology – case-method. // "Teaching of Azerbaijani language and literature", No. 3. – Baku: "Ecoprint. – pp. 23-37.

– *Reference in collections (conference, symposium, collective monograph, etc.)*: Aysel Sheydayeva (2023). Literary expression of human feelings as the main factor in Bakhtiyar Vahabzade's poetry: white hair, black hair. / V Bakhtiyar Vahabzade Turkish World History, Culture and Literature Congress, August 16-17. – Baku, p. 27.

– *Web pages*: UNESCO (2013). World Heritage list. <http://whc.unesco.org/en/list>

Acceptance and publication of articles

Articles should be submitted to the editorial office either by e-mail (**philologyandpedagogy@mail.ru**) or in printed form by the author himself. The articles are published by the decision of the advisory staff of the journal based on expert opinion. The editorial board may return the article to the author for corrections.

The date of entry into the editor's office, the date of signature and the name of the reviewer will be noted when the article is published.

Nəşriyyatın direktoru

Hüseyn Hacıyev

Redaktor

Mustafa Şəfiyev

Korrektor

Sevinc Mamoyeva

Dizayn

Müşfiq Hacıyev

Cildçi

Elmar Mikayılov

*Çapa imzalanmış 12.03.2025-ci il
Kağız formatı 60x84^{1/16}, çap vərəqi 15
Sifariş 24, sayı 100*

*ADPU-nun nəşriyyatı
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+99412) 493-74-10
E-mail: poliqrafiya@mail.ru*